

ISSN 2146-4456

BELGİ DERGİSİ

Pamukkale Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi
Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

Cilt/Volume 2 Sayı/Number 13 Kış/Winter 2017

Sahibi/Owner
Merkez adına Müdür
Doç. Dr. Ercan HAYTOĞLU

Yazı işleri Müdürü/ Journal Administrator
Doç. Dr. Tahir KODAL

Editör/Editor
Prof. Dr. Süleyman İNAN

Editör Yardımcısı/Vice-Editor
Okt. Cengiz AKSEKİ

Yayın Kurulu/Editorial Board
Prof. Dr. Süleyman İNAN
(Pamukkale Üniversitesi-Eğitim Fakültesi)
Prof. Dr. Mithat AYDIN
(Pamukkale Üniversitesi-Eğitim Fakültesi)
Doç. Dr. Ercan HAYTOĞLU
(Pamukkale Üniversitesi-Fen Edebiyat Fakültesi)
Doç. Dr. Tahir KODAL
(Pamukkale Üniversitesi-Eğitim Fakültesi)
Doç. Dr. Umut KARABULUT
(Pamukkale Üniversitesi-Fen Edebiyat Fakültesi)

Kapak Resmi/Picture of Cover

Kaynak: Fotoğraflarla Atatürk, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt
(ATASE) Başkanlığı Yayınları, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 2011

**Dizgi ve Kapak Tasarımı/Typographical and
Cover Design**

Öğr. Gör. Gülderen ÇAVUŞ

Basım Yeri ve Tarihi/Place and Date of Printing

Denizli-01.01.2017

İletişim için Kurumsal E-posta:
belgidergisi@pau.edu.tr

BELGİ Dergisi, Asosindex tarafından taranmaktadır.

İletişim Adresi/Contact Adresse

Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma
ve Uygulama Merkezi (Dergi Editörlüğü)
Kınıklı Yerleşkesi 20070, Denizli

Belgi (ISSN 21464456), yılda iki kez yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir.
Her hakkı saklıdır. Dergide yayımlanan yazıların tüm sorumluluğu yazarlarına aittir.

DANIŞMA VE HAKEM KURULU/ADVISORY AND EDITORIAL BOARD

- Prof. Dr. Erdal AÇIKSES (Fırat Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet AKGÜN (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet ALPARGU (Sakarya Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Kemal ARI (Dokuz Eylül Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mithat AYDIN (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Erdal AYDOĞAN (Atatürk Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR (Atatürk Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Engin BERBER (Ege Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Üçler BULDUK (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Associate Professor Gheorghe CALCAN (ROMANYA)
Prof. Dr. Mevlüt ÇELEBİ (Ege Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK (Türk Tarih Kurumu/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Orazpolat EKEBAHARLI (TÜRKMENİSTAN)
Prof. Dr. Cezmi ERASLAN (İstanbul Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Yavuz ERCAN (Emekli Öğretim Üyesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet EVSİLE (Ondokuz Mayıs Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Önder GÖÇGÜN (Emekli Öğretim Üyesi /TÜRKİYE)
Prof. Dr. Sadettin GÖMEÇ (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Abdullah GÜNDÖĞDU (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Necdet HAYTA (Gazi Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Osman HORATA (Hacettepe Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Süleyman İNAN (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Bekir KOÇ (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Enver KONUKÇU (Atatürk Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ (Necmettin Erbakan Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ayfer ÖZÇELİK (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Associate Professor Gavriil Preda (ROMANYA)
Prof. Dr. Solmaz RÜSTEMOVA (AZERBAYCAN)
Prof. Dr. Haluk SELVİ (Sakarya Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Satay SIZDIKOVA (KAZAKİSTAN)
Prof. Dr. Azmi SÜSLÜ (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Enis ŞAHİN (Sakarya Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mustafa YILMAZ (Hacettepe Ün./TÜRKİYE)
Doç. Dr. Roza ABDİKULOVA (KIRGIZİSTAN)
Doç. Dr. Zafer ÇAKMAK (Fırat Ün./TÜRKİYE)
Doç. Dr. H. Aliyar DEMİRCİ (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Doç. Dr. Ercan HAYTOĞLU (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Doç. Dr. Umut KARABULUT (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Doç. Dr. Tahir KODAL (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Doç. Dr. İsmail TÜRKOĞLU (Mimar Sinan Ün./TÜRKİYE)
Yrd. Doç. Dr. Veysi AKIN (Trakya Ün./TÜRKİYE)
Yrd. Doç. Dr. Kemal DAŞÇIOĞLU (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Yrd. Doç. Dr. Nevzat GÜNDAĞ (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Yrd. Doç. Dr. Günver GÜNEŞ (Adnan Menderes Ün./TÜRKİYE)
Yrd. Doç. Dr. Zülal KELEŞ (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Yrd. Doç. Dr. Ahmet MEHMETEFENDİOĞLU (Dokuz Eylül Ün./TÜRKİYE)

BU SAYININ HAKEMLERİ/BOARD OF REFEREES FOR THIS VOLUME

- Prof. Dr. Kemal ARI (Dokuz Eylül (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mithat AYDIN (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Erdal AYDOĞAN (Atatürk Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN (Ankara Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Süleyman İNAN (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Bekir KOÇ (Ankara Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ (Necmettin Erbakan Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mustafa YILMAZ (Hacettepe Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Durmuş AKALIN (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Erkan CEVİZLER (Atatürk Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Ercan HAYTOĞLU (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Umut KARABULUT (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Tahir KODAL (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Asaf ÖZKAN (Atatürk Üniversitesi/TÜRKİYE)
Yrd. Doç. Dr. Veysi AKIN (Trakya Üniversitesi/TÜRKİYE)
Yrd. Doç. Dr. Feyzullah EZER (Fırat Üniversitesi/TÜRKİYE)
Yrd. Doç. Dr. Günver GÜNEŞ (Adnan Menderes Üniversitesi/TÜRKİYE)

Amaç ve Kapsam

Belgi, Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından yayımlanan yakın dönem Osmanlı Tarihi, Atatürk ve Cumhuriyet dönemini içeren özgün, bilimsel makalelere yer verir. Uluslararası hakemli bir dergi olan Belgi, kış ve yaz olmak üzere yılda iki defa yayımlanır.

Yayımlanacak yazılarda bilimsel araştırma ölçütlerine uyma, alana bir yenilik getirme ve başka yerde yayımlanmamış olma şartı istenir. Yayımlanmamış olmak şartıyla daha önce bilimsel toplantılarda sunulmuş olan bildiriler de kabul edilebilir.

İÇİNDEKİLER

Makaleler

Kemal Daşcıoğlu	316
XX. Yüzyıl Başlarında Dinar (Geyikler) Hapishanesi	
Ercan Haytoğlu	332
Dünden Bugüne Honaz'ın Marjinal Mahallesi:Hisar	
Zafer Çakmak	352
Yunanistan'ın Batı Anadolu'yu İşgali Sırasında Osmanlı Rumlarını Silâh Altına Alması	
Mithat Aydın	362
Ali Fuad (Erden)'in Savaş Hatıratında I. ve II.. Süveyş Kanalı Seferi	
Resul Yavuz	388
Mekke'den Anadolu'ya Bir Ömür, Bir Subay:Ali Durmuş Özakıncı	
Derya Genç Acar	408
1929 Dünya Ekonomik Bunalımı ve İzmir'de Gündelik Yaşam	
Feyzullah Ezer	430
Mütareke Dönemi Türkiye'nin Ulaşım Durumu	
Ersoy Zengin	442
Türkiye İşçi Hareketleri Tarihinde İmalat-ı Harbiye İşçileri	
Yazım Kuralları	470

XX. YÜZYIL BAŞLARINDA DİNAR (GEYİKLER) HAPİSHANESİ*

AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY DİNAR (GEYİKLER) PRİSON

Kemal DAŞCIOĞLU**

Öz

Osmanlı Devleti'nde hapis cezası yaygın bir ceza olarak XIX. yüzyıldan itibaren uygulanmaya başlamıştır. Örfi hukuk içerisinde yer alan hapis cezası, kanunname ve adaletnamelerle düzenlenmiştir. Osmanlı Devleti'nde hapis cezasının infaz edildiği yerler kale ve hisarların içlerinde bulunan zindanlar olmuştur. Hapis cezasının etkin bir şekilde ele alınıp hürriyeti bağlayıcı bir cezalandırma yöntemi olarak tanımlanması ise Tanzimat döneminde kabul edilen 1840, 1851 ve 1858 ceza kanunları sayesinde olmuş ve 1880 tarihli Tevkifhane ve Hapishaneler Nizamnamesi ile de hapishane olgusu bugünkü anlamıyla adalet sistemi içinde yerini almaya başlamıştır.

XVIII. yüzyılda artmaya başlayan ve XIX. yüzyıldan itibaren artan siyasi, adli, iktisadi buhranlar ve kargaşa durumu hapishanelere gereksinimi arttırmıştır. Bu amaçla devlet ülkenin pek çok yerinde hapishaneler inşa etmeye çalışmış ya da uygun binaları kiralayarak hapishaneye dönüştürmüştür. Bunlardan biri olan Dinar hapishanesinin XX. yüzyıl başlarında durumu arşiv belgeleri ışığında değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı, Hapishane, Suç, Ceza, Dinar*

Abstract

Imprisonment as a punishment common in the Ottoman Empire XIX. From the eleventh century began to be implemented. Imprisonment contained in customary law, and justice, it is regulated by kanunname. In the Ottoman Empire, where a sentence of imprisonment the execution of the interior of the castle and fortress has been found in the dungeons. Of imprisonment effectively addressed and restricting freedom of punishment as a method of identifying the Tanzimat period adopted in 1840, 1851 and 1858 criminal laws been through and 1880 Tevkifhane and Prisons Regulations and the prison phenomenon with its current meaning within the justice system to take its place began.

XVIII. and XIX century began to increase. century, from the growing political, judicial, economic upheavals and turmoil has increased the need for state prisons. For this purpose, the state in many parts of the country have worked to build prisons or prison was transformed by renting suitable premises. One of these Dinar XX of prison. century, the situation will be assessed in the light of archival documents.

Keywords: *Ottoman, Prison, Crime, Punishment, Dinar*

Giriş

Osmanlı Devleti'nde Hapishaneler: Lüğatte bir yere kapatmak, engellemek, alıkoymak, men etmek, tutmak, tevkif etmek gibi anlamlara gelen hapis kelimesi dilimize Arapça'dan geçmiştir. Terim olarak bir kişinin zorla bir yerde tutulması; cezalandırılmak maksadıyla hukuki tasarruflarının engellenmesi, davası görülünceye kadar kaçmasına engel olmak için güvenli bir mekânda alıkonulması anlamına gelmektedir. Bu cezanın infaz edildiği yere

*Bu makale 15–16 Mayıs 2014 tarihlerinde, Uluslararası Dinar ve Çevresi Tarih Araştırmaları Sempozyumunda özet halinde sunulan bildirinin yeniden gözden geçirilerek genişletilmiş şeklidir.

** Yard. Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler ve Türkçe Eğitimi Bölümü, Sosyal Bilgiler Eğitimi ABD, kemdas@yahoo.com

Habs veya mahbes, hapsedilen kişiye de mahbus denilmektedir.¹ Eskiden halk arasında daha çok *dam* ve *mahpushane* kavramları kullanılırken, günümüzde *cezaevi* ve *hapishane* kelimelerinin kullanıldığı görülmektedir.

Ceza hukukunun önemli cezalandırma araçlarından birisi olan hapsetme, insanları işlediği suçlardan dolayı cezalandırmayı ve tekrar suç işlemelerine mani olmayı içermektedir.² Hapis cezası, hem Avrupa hem de Osmanlı hukukunda 18. yüzyıl sonlarına kadar sıra dışı bir ceza uygulaması olarak devam etmiştir. Bu anlamda hapis bir cezalandırma yeri olmaktan ziyade, bireyin cezasının belirlendiği zamana kadar alıkonulduğu bir mekân olarak görülmüştür.³

Osmanlı Devleti'nde hapis cezasının uygulandığı yerler kale ve hisarların içerisinde bulunan zindanlar olmuştur. Bazı zindanların içinde, kadınlar için de ayrıca bölümler yapılmıştır. İstanbul'da bulunan Baba Cafer⁴, Yedikule⁵, Galata, Tersane⁶ zindanları en meşhurlarıdır.⁷ İstanbul zindanları 1831 yılında kaldırılmış, fakat diğer Osmanlı kentlerindeki kale burçları ve hisarlar zindan olarak kullanılmaya devam edilmiştir.⁸

Tanzimat döneminde (1839-1876) diğer alanlarda olduğu gibi ceza hukuku alanında da yeni düzenlemelere gidilmiştir. Bu dönemde kabul edilen 1840, 1851 ve 1858 ceza kanunlarıyla *hapsin* etkin bir cezalandırma yöntemi haline gelmesi hedeflenmiştir.⁹ Tanzimat kanunları ile hapishanelerin iyileştirilmesi ve düzenlenmesine yönelik bazı kararlar alınmıştır. Özellikle hapishanelerin fiziki ve sıhhi şartlarının iyileştirilmesi, fakir olanlara beslenme ve giyim yardımı yapılması ayrıca mahkûmların zaruri ihtiyaçlarının devlet tarafından karşılanmasına yönelik alınan iyi niyetli kararlar, devletin içinde bulunduğu olumsuz ekonomik koşullar nedeniyle uygulanamamıştır.

Hapishanelerin olumsuz şartlarının giderilmesi konusunda ilk ciddi çalışmalar Islahat Fermanı'yla (1856) başlamıştır. Hatta bu dönemde modern anlamdaki ilk hapishane binaları, mevcut binaların tadilat yapılarak hapishaneye dönüştürülmesi ile meydana getirilmiştir. Fermana hapishaneler ile ilgili olarak, cezaevlerinde insan haklarından, bedensel eziyet ve işkencenin kaldırılmasından, tutuklulara sert davranışta bulunanların cezalandırılacağından söz edilmektedir. Ayrıca hapishanelerde kötü uygulamalara izin veren idarecilerin de görevden alınacağı ve cezalandırılacağı yönünde maddeler konulmuştur. Yine bu dönemde hapishanelerin ıslahı hususunda yurt dışından uzmanlar da getirilmiştir. Tanzimat döneminde başlayan Islahat Fermanı ile hız kazanan hapishaneleri ıslah çalışmaları, Meşrutiyet döneminde de devam etmiştir.¹⁰ 1880 tarihli *Hapishaneler ve Tevkifhaneler Nizamnamesi* ve arkasından gelen bazı kanunlarla hapishanelerin ıslahı konusunda yeni düzenlemeler yapılmıştır. Avrupalı devletlerin de istek ve etkilerinin olduğu bilinen hapishaneleri iyileştirme çabaları tüm iyi niyetli çabalara rağmen sınırlı kalmıştır.

Osmanlı Devleti'nde 17. asrın sonlarından itibaren başlayan hemen her alanda görülen sıkıntılar 19. yüzyıla gelindiğinde daha da artmıştır. Özellikle askeri başarısızlıklar ve sosyo-ekonomik şartlar toplumu derinden etkilemiştir. Ülkenin içinde bulunduğu

1 Ali Bardakoğlu, "Hapis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt:16, s. 54; Metin Hülagu; *Hapis Cezası*, Kayseri 1996, s. 5-6; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 11. Baskı, Ankara 1993, s. 304.

2 Ömer Şen, *Osmanlı'da Mahkum Olmak*, İstanbul 2007, s. 2

3 Şen, a.g.e., s. 6.

4 Mehmet Ali, Ünal, "Baba Cafer Zindanı", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul 2011, s.71.

5 Ünal, a.g.e., "Yedikule Zindanı" s.729

6 Midhat Sertoğlu, "Bambul" (Bir adı da Sintine olan Tersane zindanı) *Osmanlı Tarih Lügatı*, İstanbul 1986, s.33.

7 Gültekin Yıldız, *Osmanlı Devleti'de Hapishane Islahatı (1839-1908)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2002, s. 18 vd.

8 Yıldız, a.g.t., s. 161; Timur Demirbaş, "Hürriyeti Bağlayıcı Cezaların ve Cezaevlerinin Evrimi", *Hapishane Kitabı*, İstanbul 2005, s. 29.

9 M. Akif Aydın, "Osmanlı Ceza Hukuku", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt:7, s. s. 481-482.

10 Demirbaş, a.g.m., s. 30; Alev Çakmakçoğlu Kuru, *Sinop Hapishanesi*, Ankara 2004, s. 14.

olumsuz koşullardan, hemen her Osmanlı kenti gibi, Afyon/Dinar da¹¹ etkilenmiştir. Devlet, problemleri, özellikle de insanları huzursuz eden asayiş ve güvenlik meselelerini halledebilmek için hukuki ve askeri bazı tedbirlere başvurmuştur.

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu olumsuz durumun yanısıra birtakım dış müdahaleler ve ıslahat hareketleri hapishaneleri ön plana çıkarmıştır. Bunun sonucunda Anadolu'nun birçok yerinde hapishaneler inşa edilmeye başlanmış ya da hapishane olabilecek binalar tadilat yapılarak hapishane haline dönüştürülmüştür. Afyon ve kazalarında da erkek ve kadın hapishanesinin bu dönemlerde açıldığı anlaşılmaktadır. Aşağıda bazı belgeler çerçevesinde değerlendirmeye çalıştığımız Dinar hapishanesi de kendi döneminin olumsuz şartları altında hizmet vermeye çalışan yerlerden birisidir.

1. Dinar Hapishanesinin Yeri ve Fiziki Durumu

Osmanlı Devleti'nde 1880 tarihli *Hapishaneler ve Tevkifhaneler Nizamnamesi* ve takiben çıkarılan bazı kanunlarla ülkenin hemen her vilayet ve kazasında hapishane yapılması hedeflenmiştir. Ancak devletin içinde bulunduğu ağır ekonomik şartlar yeni hapishanelerin yapımına imkân vermemiştir. Bu sebeple vilayet ve kazalarda ya hapishane olabilecek mevcut binalar kiralanmış ya da hükümet konaklarının veya belediye binalarının yanında mütevazı binalar inşa edilmiştir. Dinar hapishanesi de bu şartlar içerisinde değerlendirilmesi gereken hapishanelerden biridir. Dinar hapishanesinin incelediğimiz dönemi ile alakalı temel sorunlardan biri, fiziki olarak hapishanenin bugün ayakta olmaması, diğeri de kaynakların sınırlı olmasıdır. Ancak bu tür problemler hemen her yerde karşımıza çıkmaktadır.

Dinar hapishanesinin hükümet konağının karşısında belediyeye ait bir bina olduğu, fiziki ve sıhhi şartlarının elverişsiz olduğu vilayet ve merkezle yapılan yazışmalardan anlaşılmaktadır.

Örneğin, Dâhiliye Nezareti'ne 20 Ekim 1912 tarihinde Adliye Nazırı adına Müsteşar Ahmed imzalı gönderilen belgeden anlaşıldığına göre, Dinar kazasında hapishane olarak kullanılan yerde kalan *mahkumların muhafazaları pek zor olduğu*, ayrıca binanın da *sıhhi şartlara elverişli olmaması* hasebiyle mecburen yeni bir hapishane inşasına ihtiyaç duyulduğu ifade edilmektedir. Bu konuda merkezden gereken yardımların yapılması hususunda yardım istenmektedir.¹²

26 Nisan 1914 tarihli Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda, Geyikler hapishanesine aylık 166 kuruşluk bir kira bedeli ayrıldığı ancak yapılan inceleme sonucunda hapishanenin senelik 3000 kuruş kira bedeli olduğu anlaşılmıştır. Dolayısıyla aylık 250 kuruşa tekabül eden meblağın gönderilmesi gerekmektedir. Bu konuda merkezden olumlu bir haber gelmiş ve ilk üç aylık eksik kalan 252 kuruş farkın havalename ile gönderilmesine karar verilmiştir. Devamı olan yazışmada, *erkek hapishanesi olarak yapılan* belediyeye ait binanın hükümet konağı karşısında bulunan hanenin senelik 2000 kuruş bedelle kiralandığı açıklanmaktadır. Ancak binayı hapishane haline getirmek için birçok tadilat yapılmış ayrıca ilaveten bir oda koğu inşa edilmiştir. Belediyenin bunlar için 5000 kuruşa yakın masraf yapmış olması hasebiyle kira bedelinin 3000 kuruşa yükseltilmesi talep edilmektedir. Bu durum karşısında kazada hapishaneye uygun başka bir münasip yer olmadığından 3000

11 Ek bilgi olarak, Osmanlı idari yapılanmasında Anadolu eyaletine bağlı bir sancak merkezi olan Afyon, eski adıyla "Karahisar-ı Sahib" sancağının XIX. yüzyıla kadar Kirhisar veya Kayırhisar, Ulu Sincanlı, Kiçi Sincanlı, Sandıklı, Çöl, Şuhut, Bolvadin ve Barçınlı'dan oluşan sekiz kazası bulunuyordu. Afyon 1839'da Hüdavendigar adı altında teşkil edilen eyaletin içinde yer almış, 1867'de mutasarrıflık, 1922'de ise vilayet olmuştur. Afyonkarahisar şehrinin merkez olduğu il Eskişehir, Konya, Isparta, Burdur, Denizli, Uşak ve Kütahya illeri ile kuşatılmıştır. Merkez ilçeden başka Başmakçı, Bayat, Bolvadin, Çay, Dazkırı, Dinar, Emirdağ, İhsaniye, İscehisar, Sandıklı, Sincanlı, Sultandağı ve Şuhut adlı on üç ilçeye ayrılmıştır. (DİA, cilt: 1, sayfa: 443-446); Afyonkarahisar'a bağlı bir ilçe olan Dinar'ın eski adı Geyikler'dir. İlçe 1874 yılında belediyelik, 1908 yılında ilçe olmuştur.
12 BOA. DH. MB. HPS. M, nr. 7/34 (9 Zilkade 1330 / 20 Ekim 1912)

kuruş havalenamenin gönderilmesi Hüdavendigar Vilayetinden istenmektedir. Netice itibarıyla adı geçen meblağın *Hapishaneler Kanununun 16. fıçasının hapishaneler iceratı maddesine* göre gönderilmesine karar verildiği anlaşılmaktadır.¹³

Dâhiliye Nezareti'ne Karahisar mutasarrıflığından gönderilen tahriratta, Dinar Nisa hapishanesi için aylık 57 kuruş kira bedelenin olduğu, diğere yandan Şuhut Nahiyesi Nisa hapishanesi için bir oda bile olmadığı hatta orada bir imam evi bile bulunmadığından bahisle merkez hapishanesine tahsis edilen 70 kuruş kira bedelinin 57 kuruşunun Dinar Nisa hapishanesine, geri kalan 13 kuruşun da tahsisat ayrılmayan Şuhut Nisa hapishanesine havale edilmesi talep edilmektedir. Devamında Dâhiliye Nezareti'nden 14 Şubat 1916 tarihli Karahisar mutasarrıflığına gönderilen yazıda, merkez hapishanesine tahsis edilen 70 kuruş kira bedelinin 57 kuruşunun Dinar Nisa hapishanesine gönderilmesine, Şuhut Nahiyesinde ise kadın mahkumların liva hapishanesine gönderilinceye kadar birkaç günlük kalabilecekleri yer için aylık 7 kuruş bir meblağın ayrılmasına karar verildiği bildirilmiştir.¹⁴

Dâhiliye Nezareti'nden 9 Nisan 1331/22 Nisan 1915 tarihli Karahisar mutasarrıflığına gönderilen yazıdan, *Dinar hapishanesi ve tevkifhanesi için istasyona giden cadde üzerinde* 25 kişi barındırabilecek ahşab bir dükkanın aylık 75 kuruş bedelle kiralanarak erkek hapishanesi yapılmak istenmesinin vilayet müfettişliğince incelendiği ve Dinarda hapishane olacak elverişli bir bina tedariki hususunda gerekenin yapılması için emir verildiği anlaşılmaktadır. Ancak sonra yapılan yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla münasip bir bina bulunmadığı ve kazada mühendis ve fen memuru olmadığı cihetiyle yeniden bir hapishane yapılması için gönderilecek memurlar tarafından keşifname ve plan hazırlanması gerektiği bildirilmektedir.¹⁵

5 Mayıs 1332/18 Mayıs 1916 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nden Karahisar Mutasarrıflığına gönderilen tahriratta, Dinar erkek hapishanesi için senelik 3000, nisa hapishanesi için ise senelik 684 kuruş tahsisatının bu seneye ait altı aylık havalenamesinin gönderildiği bildirilmektedir. Aynı belgenin diğere sayfasında 24 Temmuz 1332 /6 Ağustos 1916 de Dâhiliye Nezareti'nden gönderilen yazıyla Dinar kazasındaki erkek ve kadın hapishanelerinin kira bedellerinin meblağının merkeze bildirilmesi istemektedir.¹⁶

12 Nisan 1332 / 25 Nisan 1916 tarihli Karahisar Mutasarrıflığından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen tahrirata göre, Dinar kazasında hapishane bulunmamasına ve yeni bir hapishane inşa edilinceye değin makumların buldukları yerde kalmalarının mahzurlu olacağı beyan edilerek, belediyeye ait olan bir bina ile civarında bulunan bir hanenin hapishane haline getirilmesi ve mahkumların oraya nakledilmelerinin iyi olacağı bildirilmektedir. Ancak yeni yerlerin kira bedelinin senelik 2000 kuruş olduğu belirtilerek gerekli meblağın havale edilmesi istenmektedir.¹⁷

Bu yazışmaların neticesinde 17 Mayıs 1916 / 4 Mayıs 1332 tarihli belgeden anlaşıldığına göre, Dinar erkek hapishanesi için aylık 250 kuruştan senelik 3000 kuruş ile nisa hapishanesi için aylık 57 kuruştan senelik 684 kuruş havalenamenin merkezden gönderildiği anlaşılmaktadır.

Dâhiliye Nezareti'nden 13 Receb 1338 / 2 Nisan 1920 tarihinde Karahisar Mutasarrıflığına gönderilen tahriratta, Dinar hapishanesinin tamirat bedeli olan 2700 kuruş ile keşifname suretinin gönderildiği bildirilmektedir.¹⁸ Dâhiliye Nezareti'ne 23 Teşrinisani 1335 / 23 Kasım 1919 tarihinde Karahisar-ı Sahib Mutasarrıflınca gönderilen tahriratta,

13 BOA. DH. MB. HPS. nr. 43/65 (30 Cemaziyelevvel 1332/26 Nisan 1914)

14 BOA. DH. MB. HPS. nr. 45/32 (09 Rebiülahir 1334/14 Şubat 1916)

15 BOA. DH. MB. HPS. nr. 45/54 (09 Şevval 1334/9 Ağustos 1916)

16 BOA. DH. MB. HPS. nr. 45/54 (5 Mayıs 1332/18 Mayıs 1916)

17 BOA. DH. MB. HPS. nr. 45/54 (12 Nisan 1332/25 Nisan 1916)

18 BOA. DH. MB. HPS. M, nr. 42/22 (13 Receb 1338 / 2 Nisan 1920); Havalename örneği ek 1 de verilmiştir.

Dinar hapishanesinin tamirat masrafını gösteren (Tablo:1) belgede hapishanenin tamiratında kullanılacak malzeme ve işçilik ücreti gösterilerek 7505 kuruşluk bir masrafın çıktığı ve keşifnamede gösterilen bu meblağın gönderilmesi talep edilmektedir.¹⁹ Ancak keşif varakasında gösterilen demir ve tahtaların nerelerde kullanılacağı belli olmadığından toplam meblağdan 4805 kuruş kesilerek sadece camlar için 2700 kuruşun ödenmesine karar verildiği anlaşılmaktadır.²⁰

Tablo 1: Keşifnamede Gösterilen Malzeme Miktarları ve İşçilik Ücreti

Malzeme	Adet	Birim Fiyatı (Kuruş)	Toplam (Kuruş)
Cam	27	100	2700
Demir	175	20	3500
Tahta	3	35	105
Usta Yevmiyesi	200	6	1200
		TOPLAM	7505

Dâhiliye Nezareti'nden 11 Receb 1338 / 31 Mart 1920 tarihinde Karahisar Mutasarrıflığına gönderilen cevap yazısında, Dinar hapishanesinin tamirat masrafı için 2700 kuruş tanzim edilen havalenamenin gönderilmesi için, hazırlanan keşifnamenin bir suretinin gönderilmesi istenmektedir.²¹

Hapishaneler idaresi Umumiyesine gönderilen 21 Safer 1330/10 Şubat 1912 tarihli tahriratta, bu seneye ait 336 kuruşluk kira bedelinin verildiği, ayrıca gelecek seneye ait olmak üzere aylık 166,5 kuruşluk bir kira bedelinin ayrıldığı ifade edilmektedir.²²

Belgeler incelendiğinde çoğunlukla kira bedeli ve tadilat giderlerini konu edindiği anlaşılmaktadır. Diğer yandan Dinar hapishanesi için genel olarak ödemeler konusunda bir sıkıntı yaşanmadığı söylenebilir. Yeni bir hapishane yapılması da binaların kiralari ödenebilmektedir. O dönemlerin ekonomik şartları dikkate alındığında ödemelerin yapılabilmesi oldukça önemlidir. Hapishanenin yeri konusunda belgelerde net bir bilgi bulunmamaktadır. İstasyon caddesi üzerinde belediyenin yanında veya hükümet konağı karşısında olduğuna dair küçük bilgilere bakarak hapishanenin o dönemde diğer şehirlerde olduğu gibi hapishanelerin yukarıda zikrettiğimiz yerlerde olması güvenlik ve idari açıdan normal görünmektedir.

2. Hapishanedeki Mahkumlar ve Suç Türleri

Osmanlı Devleti hapishanelerinde bulunan mahkum ve tutukluların istatistiki bilgilerini içeren defterler, 20. yüzyıl başlarına kadar Zaptiye Nezaretine gönderilmiştir.²³ Bu tarihten sonra mahkum ve tutukluların sayılarını ve suç türlerini gösteren cetveller hazırlanarak Dâhiliye Nezaretine gönderilmeye başlanmıştır.²⁴ Yoklama cetvelleri adı altında düzenlenen bu evraklar Mart, Temmuz ve Teşrinisani (Kasım) aylarının ilk günü esas

19 BOA. DH. MB. HPS. nr. 17/58 (23 Teşrinisani 1335 / 23 Kasım 1919)

20 BOA. DH. MB. HPS. nr. 17/58 (30 Kanunuevvel 1335 / 30 Aralık 1919)

21 BOA. DH. MB. HPS. nr. 17/58 (11 Receb 1338 / 31 Mart 1920)

22 BOA. DH. MB. HPS. nr. 144/71 (21 Safer 1330/10 Şubat 1912)

23 Ali Rıza Gönüllü, "20. Yüzyılın Başında Alanya Hapishanesi", *Zindanlar ve Mahkumlar*, (Editör: Emine Gürsoy-Naskali; Hilal Oytun Altun), İstanbul 2006, s. 61.

24 Hazırlanan cetvellerin altında "İşbu cedvel senenin her dört mah hitamında mahallince imla edilecek ve en seri' vasıtayla Dâhiliye Nezaretine irsal olunacaktır. Yoklama tarihleri Martın Temmuzun ve Teşrinisani aylarının birinci günüdür. Zikr olunan günlerde bil'icra aynı günün tarihi cedvele vaz' olunacaktır." ifadelerine yer verilmektedir.

alınarak yapılmaktadır. Hazırlanan cetvellerin altında, bu listelerin her dört ayın sonunda mahallinde yetkililerce doldurularak en hızlı şekilde Dâhiliye Nezaretine ulaştırılması istenmektedir. Bu şekilde hazırlanan cetvellerle hapishanelerde bulunan erkek/kadın mahkum ve tutukluların sayıları, suç türleri gibi bilgiler kayıt altına alınarak merkezi idareye gönderilmektedir.

Dinar hapishanesindeki mahkum ve tutukluların sayısı ile işlemiş oldukları suçların türlerini gösteren cetveller de dörder aylık dönemler halinde hazırlanarak Dâhiliye Nezaretine gönderilmiştir. Tek sayfa halinde tertip edilen hapishanelerle ilgili bilgiler, memurlar/gardiyanlar tarafından imzalandıktan sonra vilayet merkezi Afyon'a oradan da Dâhiliye Nezaretine gönderilmektedir. Yoklama cetvellerinde geçen suçlar cinayet,²⁵ cünha²⁶ ve kabahat²⁷ şeklinde ayrılmıştır. Mahkûm ve tutuklular erkek ve kadın olmak üzere iki gurup halinde cetvele yazılmıştır. Ayrıca Dinar hapishanesinde 18 yaşından küçük mahkumları içeren bir cetvel de bulunmaktadır. Diğer yandan zaman zaman cetvellerin hazırlanmasında ve düzenlenmesinde aksamaların olduğu da görülmektedir. Aşağıda Dinar hapishanesindeki mahkûm ve tutuklu sayılarını gösteren bazı örneklerle yer verilerek merkez ve diğer kaza hapishaneleriyle kıyaslamalar yapılmıştır.

Tablo 2: Dinar Kazası Hapishanesinin Dört Aylık Yoklama Cetveli

Mevkûfîn Miktarı (Tutuklular)			Mahkumîn Miktarı (Mahkûmlar)			Nev'i Cerâim (Suçun Türü)
Yekûn	İnas (Kadın)	Zükur (Erkek)	Yekûn	İnas (Kadın)	Zükur (Erkek)	
6	-	6	2	-	2	Cinayet
2	-	2	8	1	7	Cünha
-	-	-	3	-	3	Kabahat
8	-	8	13	1	12	Yekûn

Dâhiliye Nezareti'ne 19 Ağustos 1915 tarihli gönderilen Temmuz ayına ait yoklama cetveline (Tablo:2) göre, Dinar hapishanesinde 1915 senesi *Temmuz* başında yapılan cetvele yazılan bilgilere göre, 2 cinayet, 7 cünha, 3 kabahat suçundan 12 erkek ile 1 cünha suçundan kadın olmak üzere toplam 13 mahkûm bulunduğu görülmektedir. Ayrıca 6 cinayet, 2 cünha suçundan 8 erkek de tutuklu olarak bulunmaktadır. Yani zikredilen tarihte hapishanede 20 erkek ile 1 kadın, toplam 21 kişinin bulunduğu anlaşılmaktadır.²⁸

25 Cinayet: Adam öldürme ve zina gibi suçları içermektedir.

26 Cünha: Vurma, yaralama, hırsızlık gibi suçlardır. Bu tür suçlara, bir haftadan üç yıla kadar hapis, geçici olarak sürgün, memuriyetten men ve para cezası verilebilmektedir.

27 Kabahat: Kusurlar, çirkin hareketler, çirkin işler, suçlar anlamındadır. Hafif hapis ve para cezası verilebilmektedir.

28 BOA. DH. MB. HPS. nr. 155/33 (6 Austos 1331 / 19 Ağustos 1915)

Tablo 3: Karahisar Sancağı (Afyon) Hapishanesinin Dört Aylık Yoklama Cetveli

Mevkufîn Miktarı (Tutuklular) (Tutuklular)			Mahkumîn Miktarı (Mahkûmlar)			Nev'i Cerâim (Suçun Türü) Nev'i Cerâim
Yekûn	İnas (Kadın)	Zükur (Erkek)	Yekûn	İnas (Kadın)	Zükur (Erkek)	
108	-	108	152	2	150	Cinayet
	-	-	20	-	20	Cünha
	-	-		-	-	Kabahat
108	-	108	172	2	170	Yekûn

Örnek olması açısından, aynı tarihte Dinar kazasının bağlı bulunduğu Karahisar Sancağı hapishanesinde 2'si kadın olmak üzere 172 mahkûm ile tamamı erkek 108 kişinin tutuklu bulunduğu görülmektedir. Hapishanede kabahat suçundan kimse bulunmazken cinayet ve cünha suçlarını işleyenlerin olduğu anlaşılmaktadır. Hapishanede bulunan iki kadın, cinayet suçundan hapsedilmişlerdir. Yekûn olarak hapishanede 280 kişinin bulunduğu görülmektedir.²⁹

Sandıklı Kazası hapishanesinde 37'si erkek, 5'i kadın 42 mahkûm ile 21'i erkek 1'i kadın 22 tutuklu bulunmaktadır. Sandıklı'da toplamda 64 kişi hapishanede kalmaktadır. Bir diğer kaza *Bolvadin hapishanesinde* 11'i erkek 2'si kadın 13 mahkûm ile 2'si erkek 1'i kadın 3 tutuklunun olduğu, toplamda da 15 kişinin hapishanede kaldığı görülmektedir.³⁰

Tablo 4: Dinar Kazası Hapishanesinin Dört Aylık Yoklama Cetveli

Mevkufîn Miktarı (Tutuklular) (Tutuklular)			Mahkumîn Miktarı (Mahkûmlar)			Nev'i Cerâim (Suçun Türü) Nev'i Cerâim
Yekûn	İnas (Kadın)	Zükur (Erkek)	Yekûn	İnas (Kadın)	Zükur (Erkek)	
		-	-	-	-	Cinayet
5	1	4	11	2	9	Cünha
-	-	-	-	-	-	Kabahat
5	1	4	11	2	9	Yekûn

Dâhiliye Nezareti'ne 1 Mart 1918 tarihinde yapılarak gönderilen Dinar hapishanesi sayım sonuçlarının kaydedildiği ve mevcut mahkum ve tutukluları gösteren cetvele (Tablo:4) göre, hapishanede 4'ü erkek 1'i kadın olmak üzere toplam 5 tutuklunun bulunduğu görülmektedir. Ancak bu tutukluların hangi suçtan burada oldukları belirtilmemiştir. Diğer yandan cünha suçundan 9'u erkek 2'si kadın, toplam 11 mahkumun bulunduğu görülürken cinayet ve kabahat suçlarından hiç kimse bulunmamaktadır. Bu tarihte hapishanede

29 BOA. DH. MB. HPS. nr. 155/33 (1 Temmuz 1331 / 14 Temmuz 1915)

30 BOA. DH. MB. HPS. nr. 155/33 (7 Temmuz 1331 / 20 Temmuz 1915)

toplam 16 kişinin kaldığı anlaşılmaktadır.³¹

Tablo 5: Karahisar Sancağı (Afyon) Hapishanesinin Dört Aylık Yoklama Cetveli

Mevkufîn Miktarı (Tutuklular) (Tutuklular)			Mahkumîn Miktarı (Mahkûmlar)			Nev'i Cerâim (Suçun Türü) Nev'i Cerâim
Yekûn	İnas (Kadın)	Zükur (Erkek)	Yekûn	İnas (Kadın)	Zükur (Erkek)	
110	3	107	56	1	55	Cinayet
-	-	-	35	4	31	Cünha
-	-	-	-	-	-	Kabahat
110	-	-	91	5	86	Yekûn

Örnek teşkil etmesi açısından, aynı tarihte Karahisar Sancağı hapishanesinin yoklama cetveline (Tablo:5) göre, 55 cinayet, 31 cünha suçundan 86 erkek ile 1 cinayet, 4 cünha suçundan 5 kadın olmak üzere toplam 91 mahkûm bulunurken, 107 erkek, 3 kadın toplam 110 tutuklunun olduğu görülmektedir. Toplamda ise hapishanede 201 kişinin kaldığı anlaşılmaktadır.³²

Diğer yandan Sandıklı kazası hapishanesinde 28 erkek, 17 kadın 45 mahkûm ile 46 erkek, 6'sı kadın olmak üzere 51 tutuklunun olduğu anlaşılmaktadır. Toplamda ise 96 kişi hapishanede kalmaktadır.³³

Tablo 6: Dinar Kazası Hapishanesinde On sekiz Yaşından Küçük Mahkûmların Listesi

İsmi	Mahkûmiyet Süresi	Hapishanede Kaldığı Gün	Yaşı
Şemsi	1 Ay 3 Gün	23	17
Ramazan	8 Ay	137	15
Mehmet	3 Ay	64	17
İsmail	9 Ay	124	18

Dinar hapishanesi ile ilgili önemli sayılabilecek bir belge de merkez vilayet ile Sandıklı ve Dinar kazası hapishanelerinde *on sekiz yaşından küçük mahkûmları* gösteren bir cetvelin (Tablo:6) bulunmasıdır. Bu belgeye göre, Hapishanede 18 yaşından küçük dört mahkûm bulunmaktadır. Ancak çocuk mahkûmların suçlarıyla ilgili bir açıklama bulunmamaktadır.³⁴

Karahisar Sancağı hapishanesinde 18 yaşından küçük 14 kişi bulunmaktadır. Belgede mahkûmların isimleri, suç türleri ve yaşları ile ilgili bilgiler verilmemiştir. Hazırlanan cetveldен sadece mahkûmiyet sürelerinin 10 yıl ile 1 yıl arasında değiştiğini ve bu cezalarının ne kadarını çektiklerini öğrenebilmekteyiz.³⁵

31 BOA. DH. MB. HPS. M, nr. 33/97 (30 Nisan 1334 / 30 Nisan 1918)

32 BOA. DH. MB. HPS. M, nr. 33/97 (30 Nisan 1334 / 30 Nisan 1918)

33 BOA. DH. MB. HPS. M, nr. 33/97(30 Nisan 1334 / 30 Nisan 1918); Örnek olması açısından, Dinar belgeleri arasında bulunan Çivril hapishanesine ait 1 Mart 1917 - 1 Temmuz 1917 tarihlerini kapsayan yoklama cetvelinden anlaşıldığına göre hapishanede mahkum ve tutuklu bulunmamaktadır. BOA. DH. MB. HPS. M, nr. 33/97 (1 Mart 1333 / 1 Mart 1917).

34 BOA. DH. MB. HPS. nr. 117/11 (28 Cemaziyelahir 1335 /21 Nisan 1917)

35 BOA. DH. MB. HPS. nr. 117/11 (28 Cemaziyelahir 1335 /21 Nisan 1917)

10 Mart 1917 tarihinde düzenlenmiş olan diğer bir cetvelde ise 1315-1317 doğumlu 8 mahkûm olup, 7 yıl ile 9 ay arasında mahkûmiyetleri olduğu anlaşılmaktadır. Bu cetvelde de suç türleri verilmemiş, ancak isim ve hangi kaza ve köyden oldukları gösterilmiştir. Belgenin altında hapishane memuru Mehmet'in imzası bulunmaktadır.³⁶

12 Nisan 1917 tarihli cetvele göre hapishanede 16-17 yaş gurubunda 5 mahkûm bulunmaktadır. Bu cetvelde diğerlerinden farklı olarak suç türleri de yer almaktadır. Buna göre, hapishanedeki mahkûmlardan 2'sinin buğday hırsızlığından 1 sene, 1'inin koyun hırsızlığından 13 ay, 2'sinin fuhsiyattan 2 ay ceza aldıkları anlaşılmaktadır. Kısaca ceza süreleri 2 ay ile 13 ay arasında değişmektedir.³⁷

Yukarıdaki veriler dikkate alındığında hazırlanan cetvellerde belli bir standardın gözetilmediği bu nedenle de farklı şekillerde içerikleri olan cetvellerin hazırlandığı anlaşılmaktadır. Öte yandan diğer kazalara göre Dinar hapishanesinin kapasitesinin küçük olduğunu söylemek gerekir. Diğer yandan pek çok hapishanede bulunmayan 18 yaşından küçüklerin hapishanede yer alması Dinar hapishanesi için ayrı bir özelliktir.

3. Sağlık Şartları

Osmanlı hapishane mekanlarıyla ilgili en önemli problemlerden birisi sıhhi/sağlık şartlarının elverişli olmamasıdır. Dönemin iktisadi, sosyal, askeri, siyasi vb. durumuna göre şekillenen şartlara bağlı olarak zaman zaman mahkûm sayılarının arttığı dönemlerde koşullara gereğinden fazla kişinin konulması, dar ve rutubetli mekanlar, beraberinde ciddi sağlık problemlerine sebep olmuştur. Elverişsiz sıhhi koşullarda kalan pek çok mahkûm ve tutuklu tifo, zatüre gibi solunum yolu ile bulaşan salgın hastalıklardan etkinleşmiştir. Bu olumsuzluklara engel olmak için Tanzimat döneminde çıkarılan bazı kanunlarla hapishanelerin sıhhi şartlarının iyileştirilmesine yönelik tedbirler alınmaya gayret sarfedilmişse de devletin içinde bulunduğu olumsuz şartlar buna engel olmuştur.

Nitekim Dinar hapishanesinin fiziki durumu düşünüldüğünde sağlıkla ilgili benzer problemlerin yaşanmasının kaçınılmaz olduğu tahmin edilebilir. Örneğin, Dâhiliye Nezaretine 20 Ekim 1912 tarihinde gönderilen belgeden anlaşıldığına göre, Dinar kazasında hapishane olarak kullanılan binada kalan mahkûmları muhafaza etmenin çok zor olduğu söylendikten sonra, bir de hapishane binasının *sağlık şartlarına elverişli olmadığı* beyanıyla acil olarak yeni bir hapishane inşasına ihtiyaç duyulduğu ifade edilmektedir.³⁸

Dinar hapishanesinde kalan mahkûmların hastalıkları ile ilgili bir bilgiye rastlamadık. Ancak bu durum hapishanede hastaların olmadığı anlamına gelmemelidir. Fiziki olarak bakıldığında sürekli kira ile tutulan ve tadilat ile hapishaneye dönüştürülen binaların sağlık şartlarının da çok iyi olması beklenemez.

4. Dinar Hapishanesinde Asayiş ve Gündelik Hayat

Osmanlı hapishanelerinde vilayet merkez hapishanesinde asayiş ve güvenlikten müdür ile gardiyanlar sorumludur. Kaza hapishanelerinde ise başgardiyan ve diğer gardiyanlar asayiş sağlarlar. Dinar hapishanesindeki mahkûmların asayiş, güvenlik ve gündelik hayatlarına dair bilgiler kaynaklarda yok denecek kadar azdır. Ancak hapishanede gelişen bir asayiş olayı ve diğer hapishanelerdeki olaylar da gözönüne alındığında konuyla ilgili fikir sahibi olunabilmektedir.

Asayiş: Örneğin, 24 Ocak 1916 tarihli yazıdan anlaşıldığı kadarıyla, Dinar Kazası Hapishanesi'nden dört tutuklu ve bir mahkum, jandarmaların sorumsuzlukları neticesinde

36 BOA. DH. MB. HPS. nr. 117/11 (10 Mart 1333 /10 Mart 1917)

37 BOA. DH. MB. HPS. nr. 117/11 (12 Nisan 1333 /12 Nisan 1917)

38 BOA. DH. MB. HPS. M, nr. 7/34 (9 Zilkade 1330 / 20 Ekim 1912)

hapishaneden firar etmişlerdir. Kaçan mahkûm ve tutuklulardan dördü takip sonucu yakalanmış, Kürt Emin adındaki bir kişi ise yakalanamamış olup, kaçak için sıkı bir takibat yapıldığı merkeze bildirilmiştir.³⁹ Muhtemelen firarda kusuru görülenlerle ilgili soruşturma açılmış olmalıdır. Bazen firar olaylarında hapishane görevlilerinin mahkûmlara yardım ettikleri durumlarla da karşılaşılmaktadır. Hülasa, bu tür olayların yaşanması hapishanelerin güvenlik zafiyetlerini göstermektedir.

Fiziki ortamların yetersizliğine bir de hapishane görevlilerinin sorumsuzluğu eklenince bu tür durumların ortaya çıkması kaçınılmazdır. Ancak böyle olaylar hemen her hapishanede karşılaşılan durumlardır.

Nakiller: Osmanlı hapishanelerinde mahkûmların bir yerden diğerine nakledilmelerinin başlıca sebepleri olarak, yoğunluk, güvenlik meselesi, olağanüstü durumlar (savaş gibi) ile bazen de mahkûmların kendi istekleri olarak sıralanabilir. Dinar hapishanesiyle ilgili doğrudan nakledilme belgelerine rastlamadık ancak fiziki şartlar ve güvenlik koşullarının eksikliği sebebiyle mahkûmlar başka binalara nakledilmişlerdir. Örneğin, Dâhiliye Nezaretî'ne 20 Ekim 1912 tarihinde gönderilen belgeye göre, Dinar kazasında hapishane olarak kullanılan yerde kalan *mahkûmların muhafazaları için elverişli olmadığından dolayı*, zorunlu olarak yeni bir hapishane inşa edilerek mahkûmların oraya nakledilmeleri gerektiği bildirilmektedir.⁴⁰ Benzer başka bir belgede de, Dâhiliye Nezaretî'nden 22 Nisan 1915 tarihli Karahisar mutasarrıflığına gönderilen yazıda, *Dinar hapishanesi ve tevkifhanesi için istasyona giden cadde üzerinde 25 kişi barındırabilecek ahşap bir dükkanın aylık 75 kuruş bedelle kiralanarak erkek hapishanesi yapılması istenmektedir.*⁴¹ Burada doğrudan bir nakil değil, hapishanenin yetersizliğinden dolayı yer değiştirme isteği vardır.

Af: Osmanlı Devleti'nde belli dönemlerde özellikle cezasının üçte ikisini tamamlamış ve sağlık problemleri olan mahkûmlar için af kararları çıkabilmektedir. Af kararları verilmesindeki bir başka sebep de affın, hapishanelerdeki yoğunluğu azaltmanın yollarından birisi olmasıdır. Ayrıca padişahların culuş törenleri, doğum günleri, bayramlar, vs. günlerde de af kararları verildiği bilinmektedir. Bu anlamda Dinar hapishanesindeki mahkûmlarla ilgili herhangi bir af kaydına rastlanmamıştır.

İaşe: Dinar hapishanesinin iaşe durumuyla ilgili bilgiler incelediğimiz belgeler içinde bulunmamaktadır. Ancak 1880 tarihli *Hapishaneler Nizamnamesi*'nde tutuklu ve hükümlülere her gün üç yüz dirhem ekmek, mevsimine göre sebze, bakliyat ve etten oluşan günlük 30 dirhem çorba verileceği, hamile ve çocuğu olanlara ise daha fazlasının verilebileceği belirtilmektedir.⁴²

Dinar hapishanesinde kalan mahkûmların gündelik hayatları ile ilgili yeterince bilgi bulunmamaktadır. Ancak devletin hapishaneler için ayırdığı bütçe çerçevesinde mahkûmların günlük iaşe ihtiyacılarını karşıladığı, kılık kıyafet yardımı yaptığı söylenebilir. Bunun yanında, mahkûmlar için diğer bazı Osmanlı hapishanelerinde görülen atölye odaları ve eğitimleri ile ilgili mektep odaları, burada da bulunmamaktadır.

Ayrıca Osmanlı hapishanelerinde mahkûmların dini vazifelerini yerine getirebilmeleri için imam, ayrıca gayr-i müslim mahkûmlar için de belli zamanlarda rahipler görevlendirilmektedir. Dinar hapishanesinde bu konularla ilgili belgelere rastlanmamıştır.

39 BOA. DH. EUM. 6.Şb. nr. 5 /33 (18.Ra.1334 / 24 Ocak 1916)

40 BOA. DH. MB. HPS. M, nr. 7/34 (9 Zilkade 1330 / 20 Ekim 1912)

41 BOA. DH. MB. HPS. nr. 45/54 (09 Şevval 1334/9 Ağustos 1916)

42 Çakmaköğlü Kuru, s. 15.

5. Görevliler

Osmanlı Devleti'nin diğer kurumlarında olduğu gibi hapishanelerinde de belli görevleri yerine getiren memurlar bulunmaktadır. Osmanlı hapishanelerindeki ilk ciddi düzenleme olarak kabul edilen 1880 tarihli *Tevkifhane ve Hapishanelerin İdare-i Dâhiliyelerine Dair Nizamname Layihası*'nda, hapishanelerde görevlendirilecek kişilerin durumları da belirtilmiştir. Buna göre, Osmanlı hapishane ve tevkifhanelerinde Adliye nezaretinin tayin ettiği bir müdür, bir başkatip, yeteri kadar katip, bir başgardiyan, yeterli sayıda gardiyan, doktor, hastane hademesi, çamaşırcı, bir aşçı, kadınlara mahsus odalarda kadın gardiyan ve dini vazifeleri ifa etmek için imam bulunacaktır.⁴³ Ayrıca nizamnamede, hapishane müdürlerinin Adliye Nezareti tarafından atanacağı, yeniden atanacak gardiyan ve kapıcıların yirmi beş yaşından küçük, kırk yaşından büyük olamayacakları belirtilmiştir.⁴⁴

Sonraki dönemlerde de memur alımlarıyla ilgili yeni düzenlemelere gidilmiştir. Mesela, hapishanelere atanacak personelin sınavla seçilmesi, gardiyan seçiminde kişilerin okuma yazma bilmeleri, dürüstçe işini yapmayan memurların hemen görevden alınmaları gibi kriterler belirlenmiştir. Yine 1912 tarihli Nizamname, hapishane müdürlerinin ceza kanununa vâkif, otorite sahibi ve ahlâklı olma şartını getirmiştir.⁴⁵ Hapishane görevlilerinin sayıları hapishanelerin büyüklüğüne göre farklılıklar göstermektedir. Diğer yandan hapishane görevlilerinin yaptıkları işe göre aldıkları ve merkezce belirlenmiş maaşları vardı. Dinar hapishanesi evrakları içerisinde böyle bir belgeye rastlamadık ancak örnekleme açısından yine aynı dönemlerdeki bir başka hapishanenin bilgilerini paylaştık.⁴⁶

İncelediğimiz kayıtlar içerisinde Dinar hapishanesindeki görevlilerle ilgili belge yok denecek kadar azdır. Mevcut belgeler incelendiğinde de hapishanede görevli memurların vazifelerini gereği gibi ifa etmedikleri söylenebilir. Diğer yandan istatistik belgelerin hazırlanmasında görülen eksiklikler de hapishane görevlilerinin mesleki ve teknik açıdan yetersizliklerini göstermektedir.

Örneğin, Dâhiliye Nezareti Hapishaneler İdaresi Müdüriyeti'nden Hüdavendigâr Vilayetine gönderilen yazıdan anlaşıldığına göre, Dinar kazası ile birlikte Mudanya, Simav ve Pazarköy kazaları hapishanelerine ait olan istatistik cetvelleri, usulüne uygun düzenlenmeden merkeze gönderildiği için iade edilmiştir. Hapishane cetvellerinde cinayet, cünha ve kabahat suçlarından kaç kişinin olduğu ayrıca kadın ve erkek sayıları da belirtilmemiştir. Dolayısıyla yeni bir cetvel hazırlanıp bu bilgilerin kaydedilerek yeniden merkeze gönderilmesi gerektiği bildirilmektedir.⁴⁷ Bazen düzenlenen belgeler gereği gibi hazırlanmadığı için geri iade edilip yeniden hazırlanması istenmektedir. Bu da hapishanede görevli olanların yeterince işlerinde ehil olmadıkları anlamına gelebilir.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyıl ortalarına kadar ceza hukukunda hapis uygulamaları yaygın olmadığından, modern anlamdaki hapishaneye geçiş süreci de uzun bir zaman

43 Demirbaş, s. 33; Çakmakoğlu Kuru, s. 15.

44 Yıldız, a.g.t. s. 296.

45 Şen, a.g.e., s. 153.

46 Hapishane görevlilerinin aldığı ücretlere bir örnek : "Akçaabat hapishanesinde bulunan başgardiyan maaşının 200 kuruş, ikinci gardiyan maaşının 120 kuruş olduğu görülmektedir. Örnek teşkil etmesi açısından Trabzon merkez hapishanesindeki, Müdür 750, katip 400, baş gardiyan 300, diğer gardiyanlar 200, çamaşırbası 150, hademe 150, Kadın hapishanesi gardiyanı 150 kuruş almaktadır. Tevkifhane memuru 400, katibi 300, başgardiyan 250 kuruş aylık maaşları vardır. Nizamnameye göre hapishanelerin idaresinden müdür ve katip sorumludur. Ancak incelediğimiz belgelerde kaza hapishanelerinde idarenin gardiyanlar tarafından yürütüldüğü anlaşılmaktadır." BOA. DH. MB. HPS. nr. 144/32-16, (3 Safer 1330/23.1.1912); Ek bilgi olarak belirtmek gerekirse, hapishanelerdeki gardiyan maaşlarının 1913 yıllarında 200 kuruş olduğu (örneğin, Denizli, Sinop, Çorum, vb. hapishanelerinde) görülmektedir.

47 BOA. DH.MB..HPS. nr. 72 /8 (16 Recep 1331/21 Haziran 1913)

almıştır. Tanzimat döneminde çıkarılan ceza kanunları ile hapisanenin bir ceza yeri olduğu Osmanlı ceza hukukuna girmiş, ülke genelinde yeni hapisaneler yapılmaya başlanmıştır. Devlet, gerek ıslahat hareketleri gerekse dış baskıların da etkisi altında hapisanelerle ilgili iyileştirme çalışmalarına imkanları ölçüsünde önem vermiştir.

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren ülkemizde modern tarzda yapılandırılmaya başlayan hapisaneler, özellikle 1880 tarihli *Hapishaneler ve Tevkifhaneler Nizamnamesi* ve ardından çıkarılan diğer kanunlarla düzenlenmeye çalışılmıştır. Ancak hapisanelerin ıslahı, gerek dönemin sosyo-ekonomik koşulları gerekse savaşlar dolayısıyla yeterli ölçüde gerçekleştirilememiştir. Dinar hapisanesi de ülkenin diğer şehirlerindeki hapisanelerinde görülen problemlerle karşı karşıya kalmıştır. Bunlardan birkaçını şöyle sıralayabiliriz.

Hapisanenin fiziki ve sıhhi şartları elverişli değildir. Bundan kaynaklanan sıkıntılar sebebiyle asayiş ve güvenlikle ilgili problemler ortaya çıkmaktadır.

Dinar hapisanesi ile ilgili belgeler incelendiğinde çoğunun tamirat, tadilat yoklama cetvelleri, kira havalenemeleri vb. olduğu dikkat çekmektedir. Merkezle yapılan yazışmalarda devletten çoğunlukla, yeni bir hapishane yapılması, mevcut binanın tamir edilmesi, ek yeni yerler yapılması veya kiralanması, gibi taleplerin olması bunu doğrulamaktadır.

İncelediğimiz dönemde Dinar hapisanesinde büyük suç grubu olarak cinayet, küçük suç gruplarından da cünha ve kabahat gibi suçlardan mahkum ve tutukluların olduğu görülmektedir. Diğer yandan Dinar hapisanesi ile dikkat çeken bir husus da, yaşları 15 ile 18 arasında değişen dört mahkûmun bulunmasıdır. Nitekim daha önce araştırma yaptığımız hapisanelerde böyle bir kayda rastlanılmamıştır.

Hapisanedeki gardiyan ve memur sayılarının yeterli olup olmaması ile ilgili bilgiler bulunmuyor. Halbuki pek çok hapisanede yetersiz memur olduğu için istek yazıları vardır.

Dinar hapisanesi kale ya da hisar gibi yapıların içinde olmadığından günümüze kadar ulaşması mümkün olmamıştır. Dolayısıyla elde ettiğimiz bilgiler arşiv vesikaları ve sözlü tarih çalışmalarıyla sınırlı kalmaktadır.

Son söz olarak, XX. yüzyıl başlarında Dinar hapisanesinin fiziki ve sıhhi şartlarının yeterince iyi olmadığı görülmektedir. Ancak hapisanedeki olumsuz koşulların ya da problemlerin hemen hepsinin aynı dönemlerde diğer Osmanlı hapisaneleri içinde geçerli olduğunu söyleyebiliriz.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

- BOA. DH. MB. HPS. M, nr. 7/34 (9 Zilkade 1330 / 20 Ekim 1912)
- BOA. DH. MB. HPS. nr. 43/65 (30 Cemaziyevvel 1332/26 Nisan 1914)
- BOA. DH. MB. HPS. nr. 45/32 (09 Rebiülahir 1334/14 Şubat 1916)
- BOA. DH. MB. HPS. nr. 45/54 (09 Şevval 1334/9 Ağustos 1916)
- BOA. DH. MB. HPS. nr. 45/54 (5 Mayıs 1332/18 Mayıs 1916)
- BOA. DH. MB. HPS. nr. 45/54 (12 Nisan 1332/25 Nisan 1916)
- BOA. DH. MB. HPS. M, nr. 42/22 (13 Receb 1338 / 2 Nisan 1920)
- BOA. DH. MB. HPS. nr. 17/58 (23 Teşrinisani 1335 / 23 Kasım 1919)
- BOA. DH. MB. HPS. nr. 17/58 (30 Kanunuevvel 1335 / 30 Aralık 1919)
- BOA. DH. MB. HPS. nr. 17/58 (11 Receb 1338 / 31 Mart 1920)

- BOA. DH. MB. HPS. nr. 144/71 (21 Safer 1330/10 Şubat 1912)
BOA. DH. MB. HPS. nr. 155/33 (6 Ağustos 1331 / 19 Ağustos 1915)
BOA. DH. MB. HPS. nr. 155/33 (1 Temmuz 1331 / 14 Temmuz 1915)
BOA. DH. MB. HPS. nr. 155/33 (7 Temmuz 1331 / 20 Temmuz 1915)
BOA. DH. MB. HPS. M, nr. 33/97 (30 Nisan 1334 / 30 Nisan 1918)
BOA. DH. MB. HPS. M, nr. 33/97 (30 Nisan 1334 / 30 Nisan 1918)
BOA. DH. MB. HPS. M, nr. 33/97(30 Nisan 1334 / 30 Nisan 1918)
BOA. DH. MB. HPS. M, nr. 33/97 (1 Mart 1333 / 1 Mart 1917).
BOA. DH. MB. HPS. nr. 117/11 (28 Cemaziyelahir 1335 /21 Nisan 1917)
BOA. DH. MB. HPS. nr. 117/11 (28 Cemaziyelahir 1335 /21 Nisan 1917)
BOA. DH. MB. HPS. nr. 117/11 (10 Mart 1333 /10 Mart 1917)
BOA. DH. MB. HPS. nr. 117/11 (12 Nisan 1333 /12 Nisan 1917)
BOA. DH. MB. HPS. M, nr. 7/34 (9 Zilkade 1330 / 20 Ekim 1912)
BOA. DH. EUM. 6.Şb. nr. 5 /33 (18.Ra.1334 / 24 Ocak 1916)
BOA. DH. MB. HPS. M, nr. 7/34 (9 Zilkade 1330 / 20 Ekim 1912)
BOA. DH. MB. HPS. nr. 45/54 (09 Şevval 1334/9 Ağustos 1916)
BOA. DH. MB. HPS. nr. 144/32-16, (3 Safer 1330/23.1.1912)
BOA. DH.MB..HPS. nr. 72 /8 (16 Recep 1331/21 Haziran 1913)

Araştırma ve İnceleme Eserler

- AYDIN, M. Akif, "Osmanlı Ceza Hukuku", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt:7, s. 481-482.
- BARDAKOĞLU, Ali, "Hapis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt:16, s. 54;
- DEMİRBAŞ, Timur, "Hürriyeti Bağlayıcı Cezaların ve Cezaevlerinin Evrimi", *Hapishane Kitabı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 11. Baskı, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 1993.
- GÖNÜLLÜ, Ali Rıza, "20. Yüzyılın Başında Alanya Hapishanesi", *Zindanlar ve Mahkumlar*, (Editör: Emine Gürsoy-Naskali; Hilal Oytun Altun), Babil Yayınları İstanbul 2006.
- HÜLAGU, Metin, *Hapis Cezası*, Rey Yayıncılık, Kayseri 1996.
- KURU, Alev Çakmaköğlü, *Sinop Hapishanesi*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004.
- SERTOĞLU, Midhat, "Bambul" (Bir adı da Sintine olan Tersane zindanı), *Osmanlı Tarih Lügatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986.
- ŞEN, Ömer, *Osmanlı'da Mahkum Olmak*, Kapı Yayınları, İstanbul 2007.
- ÜNAL, Mehmet Ali, "Baba Cafer Zindanı", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011.
- YILDIZ, Gültekin, *Osmanlı Devleti'de Hapishane Islahatı (1839-1908)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2002.

EKLER:

Dinar Hapishanesinin Tamir Masrafları Olarak Tanzim Edilen Havalename, BOA. DH. MB. HPS. M, nr. 42/22 (2 Nisan 1920)

مخصصات هواله نامہ سیدر

[مذکورہ جگہ نمبر]

۱۵۷ فصلی مادہ ۱۵۷	۱۳۳۶ ۱۳۳۶	[مذکورہ جگہ نمبر]
-------------------------	--------------	-------------------

[مذکورہ جگہ نمبر]

تعمیرات نامہ : [مذکورہ جگہ نمبر]
 حاکم مال موقوفہ درویشی : [مذکورہ جگہ نمبر]
 نہرو درویشی : [مذکورہ جگہ نمبر]
 زمرہ نامہ درویشی : [مذکورہ جگہ نمبر]

نظام نامہ : [مذکورہ جگہ نمبر]
 بارہ نامہ : [مذکورہ جگہ نمبر]

درود کا نامہ [مذکورہ جگہ نمبر] ۱۵۷ فصلی
 [مذکورہ جگہ نمبر] بارہ نامہ
 [مذکورہ جگہ نمبر] درود کا نامہ

آرٹھ نامہ [مذکورہ جگہ نمبر]
 [مذکورہ جگہ نمبر]

[مذکورہ جگہ نمبر]

قەھرىمانلىق سوغىسىنىڭ نەزەردە تۇرۇپ بېرىلگەنلىكى

موتوفىك مىقدارى			توكوفىك مىقدارى		
تۆمۈر	ئاناق	يېلپىز	تۆمۈر	ئاناق	يېلپىز
6	6		6	6	ضايىق
6	6		6	6	مېھنەت
			6	6	تېخنىكا
6	6		6	6	يېلپىز

دېيار قەھرىمانلىق سوغىسىنىڭ نەزەردە تۇرۇپ بېرىلگەنلىكى ۋە يېلپىز بىلەن كۆمۈر ئارىلاشماستىن ئۆز ئىچىگە ئالغانلىقى

نەزەردە تۇرۇپ بېرىلگەنلىكى ئۈچۈن ۱۰ كۈن مەھكۇم قىلىندى

قەھرىمانلىق

DÜNDEN BUGÜNE HONAZ'IN MARJİNAL MAHALLESİ: HİSAR*

FROM PAST TO TODAY THE MARGİNAL NEİGHBORHOOD OF
HONAZ:HİSAR

Ercan HAYTOĞLU**

Öz

Honaz ve havalisi antik dönemden günümüze yerleşim yeri olmuştur. Honaz'da ilk olarak 'Hisar mahallesi' ismine Osmanlı Döneminde XIX. YY'da rastlanmaktadır. Bu mahalle, Türklerin yaşadığı ve Honaz kalesinin güneyinde yer alan aşağı kale içinde yer alan Hisar Mahallesi'dir. Bu mahallenin daha sonra 'Haydar' mahallesi sınırları içinde kaldığı anlaşılmaktadır. Günümüzde ise 'Asar' olarak bilinen bu yer, yeni kurulan 'Yeni mahalle' sınırları içinde kalmıştır.

Çalışmamıza esas olan Hisar mahallesi bu mahalle olmayıp, Osmanlı kayıtlarına, 'Cemaat-i Kefere', 'Gebran' isimleriyle geçen ve daha sonra 'Hisar mahallesi' ismini alan Rumların yaşadığı mahalledir. Rumların yaşadığı bu mahalle, Honaz'ın batısında ve Honaz'dan bir vadi ve Çayboğazı deresi ile ayrılmıştır. Honaz'ın, Honaz dağının eteğinde Çürüksu vadisine bakan bu Rum mahallesinin adı, mübadillerin gelmesinden yıllar sonra ancak 1957'de Hisar mahallesi olmuştur.

Rum mahallesinin iktisadi hayatı Osmanlı döneminde ticaret ve tarıma dayalı olmuştur. 1924'te Mübadele ile Rumların Honaz'dan Yunanistan'a gitmek üzere ayrılması ile haneleri boş kalmış, bu boş hanelere aynı yıl Yunanistan'dan mübadil Müslüman-Türkler getirilmiştir. Mübadiller geldikten sonra mahallenin iktisadi hayatı önemli ölçüde tarım üzerine olmuştur.

Hisarı olmayan Hisar mahallesi mübadele öncesi bir Rum mahallesi iken, Cumhuriyet döneminin başında gerçekleşen mübadele ile bir mübadil-muhacir mahallesi olmuştur. Kiliseden camiye dönüşen ibadethanesi ile iki kültürün farklı izlerini taşımaya devam etmesi nedeniyle marjinal kalmıştır.

Anahtar kelimeler: *Honaz, Hisar mahallesi, mübadele, Vroşna, Kastro.*

Abstract

Honaz region has been a settlement place since antiquity. It is during Ottoman era in the 20th century that the name of "Hisar neighborhood" firstly encountered in Honaz. This neighborhood, where Turks lived and situated within the down castle, in the south of Honaz castle, is Hisar neighborhood. It is later understood that this neighborhood remained within the borders of Haydar neighborhood. This place which is known as 'Asar' today, remained within the borders of newly founded "Yeni Mahalle"

Hisar neighborhood, which is the basis our study, is not this neighborhood. It is the neighborhood where Greeks lived and named as 'Cemaat-i Kefere', 'Gebran' in Ottoman sources and later took the name of "Hisar neighborhood". This neighborhood in which Greeks lived is situated in the west of Honaz and separated from Honaz with a valley and Çayboğazı creek. The name of this Greek neighborhood, which is on the piedmont of Honaz mountain and facing Çürüksu valley, became

* Bu makale 26-27 Kasım 2015 tarihinde yapılan Honaz Sempozyumu'nda bildiri olarak sunulmuştur.

** Doç.Dr. Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Kınıklı Yerleşkesi, DENİZLİ, ehayt@pau.edu.tr

Hisar neighborhood only in 1957 years after the arrival of immigrants.

The economic life of the Greek neighborhood was based on trade and agriculture in Ottoman period. With the population exchange in 1924, the Greeks left Honaz for Greece and their houses became empty. Immigrant Muslim Turks from Greece were brought in these empty houses the same year. After the immigrants had come, the economic life of the neighborhood considerably based on agriculture.

The Hisar neighborhood which does not have a fortress was a Greek neighborhood before the population exchange. It became a immigrant neighborhood with the population exchange that took place in the beginning of the Republican period. It remained marginal due to continuing to carry different traces of two cultures and the place of worship which was converted into mosque from church.

Keywords: *Honaz, Hisar Neighborhood, Population Exchange, Vroşna, Kastro.*

GİRİŞ

Mahalle yakın komşuluk ilişkilerinin kurulabildiği, sınırları ve nüfusu belli muhtarlık tarafından idare edilen en küçük sosyal yapıdır¹. Bir kent, kasaba ve köyün yönetim bakımından en küçük parçası olan mahalle, komşu ilişkileri, okulu, camisi, bakkalı, kasabı, bekçisi ile bütünsel bir yaşam alanıdır. Yoğun nüfuslu büyük şehirler haricinde hala mahalleler bu bütünselliği muhafaza etmektedir. Mahalle tabii haliyle sokakları, sokaklarda oynayan çocukları, erkekleri, kadınları, kızları, delikanlıları, onların giyim-kuşam ve konuşmaları ile farklı bir kültür sahasıdır.

Günümüzde mahalleler, şehirlerde yoğun şekilde karşılaştığımız siteler, semtler ve uydu kentler karşısında anlamsız hale gelmeye başlamışlardır. Mahallenin sahip olduğu kültür ve kimlik hızla kaybolmaya yüz tutmuştur. Ancak, küçük şehir, ilçe ve köylerde bulunan mahallelerden bir kısmı bu özelliklerini muhafaza etmektedirler.

Hisar mahallesi geçmişte Rum mahallesi olarak farklı bir kimlik taşıırken, mübadillerin mahalleye yerleşmesi ile daha yeni ve daha farklı bir kimlik taşımaya başlamıştır. Mahalle, Rum mahallesi iken ibadet yönüyle bir kiliseye sahip iken, mübadillerin gelmesi ile kilisesi camiye dönüştürülen farklı bir ibadethaneye sahip olmuştur. Rumlar dahi zaman içinde konuştukları Türkçe ve güncel yaşantı özellikleri ile Müslüman ahali ile kaynaşmış iken, Rumların gidişi ile gelen mübadiller uzun yıllar Honaz yerlileri ne dil ne de güncel yaşantı özellikleri ile kaynaşamamışlardır. Hisar mahallesi sosyolojik yönüyle bilinen klasik mahalle anlayışının ötesine geçmiş ve tarihsel durumuyla farklı bir mahalle olma özelliği göstermiştir.

Mahallenin ismi olan 'Hisar'; surlar ile çevrili küçük bir kaleyi tanımladığı için bugün izleri mevcut olmasa da 'Hisar' ismiyle kayıtlarda yer alan bir başka Hisar mahallesi olduğu ve geçmişte bir hisar içerisinde yer aldığı anlaşılmaktadır². Honaz halkının bugün dahi

1 Doç.Dr. Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, TC Tarihi ABD, ehayt@pau.edu.tr

Bu makale 26-27 Kasım 2015 tarihinde yapılan Honaz Sempozyumu'nda bildiri olarak sunulmuştur.

Muhtarlık teşkilatı kurulana kadar mahalle sorunlarının çözümü için mahalle camii imamları tek başlarına, daha sonra muhtarlar ile birlikte çalışmışlardır. Selahittin Özçelik, *XIX. Yüzyılda Honaz Kazasında Sosyal ve Ekonomik Hayat (Temettuat Defterlerine Göre)*, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2005, s.12.

2 Y.n. Ayrıca, Cumhuriyetin 15. Yıldönümünde Denizli adlı çalışmada "Honeos Harabeleri" başlığı altında Honaz

kalenin altında yer alan Murat Bey camiinden itibaren günümüzde Yeni Mahalle sınırları içerisinde kalan eski Haydar mahallesinin güney yamacındaki bölümüne 'asar' demesi bundan kaynaklanmaktadır. Ayrıca, Hisar Mahallesi aile/sülale isimleri listesinde yer alan isimleri günümüz Hisar Mahallesi ile ilgileri bulunmayıp, eski Haydar mahallesinin sakinleri oldukları bilinmektedir. Bu durumda Temettuat defterlerinde geçen 'Hisar Mahallesi' sonradan 'Haydar Mahallesi' olarak bilinen mahalledir. Çalışmamıza esas olan mahalle, bahsi geçen 'Hisar Mahallesi' olmayıp Rumların yaşadığı 'Cemaat-i Kefere' ve 'Gebran' olarak ismi geçen mahalledir³.

Hisar mahallesi; 1987'de nahiyeden ilçeye dönüşen Honaz'da ismi, sınırları, kültür değişimleri ile halen farklıdır. Mahalle, coğrafi olarak bir dere ile ayrıldığı Honaz'a köprü ile bağlıdır. Önemli sayıda mübadil evlat ve torunları hala bu mahallede yaşamlarını sürdürmektedirler. Honaz'ın ticaret, tarım ve eğitim hayatına yaptıkları katkılar ile bütünsel bakıldığında marjinallik rahatça gözlemlenmektedir.

Honaz çevresi Yunan, Helen, Roma dönemlerinde yerleşimlere sahne olmuştur⁴. Honaz merkezine ilk yerleşmeler Bizans döneminde gerçekleşmiştir⁵. Bizans'ın VII. YY'da gerçekleşen Arap akınları ile bozulan düzeni, Kolasai'de yaşayan halkın akınlardan yılmasına yol açmış ve Kolasai halkı güçlü kalesi olan daha güvenli bir alana taşınmaya karar vermiştir. Kolasai'nin 2 km güneyinde yer alan Honaz (Kadmos) dağı eteklerinde Kaletepe ve Hisar'a yerleşmeye başlamışlardır. 'Khonai' olarak isimlendirdikleri yeni yerleşim Bizans döneminde IX ve X. YY'larda önemli bir şehir olmuştur⁶.

Honaz Selçuklular döneminde Türklerin eline geçmiştir. Haçlılar için önemli olan Honaz kalesi 1097'de ilk olarak Türklerin hakimiyetine geçmiş ise de bu kalıcı olmamıştır. Honaz ve çevresi Bizans ile Türkler arasında sıklıkla el değiştirmiştir⁷. Türklerin Denizli'de ilk yerleşimlerinden biri olacak Honaz, 1207'de kat'i olarak Türk topraklarına katılmıştır.⁸ Bizans sınırında yer almasından dolayı Bizan saldırılarına sahne olan Honaz, 1259'da Denizli ve havalisinde kurulan ilk Türkmen beyliği sınırları içinde kalmıştır⁹.

XIII ve XIV. Yüzyıldan itibaren bölgenin Türkleşmesi ve İslamlaşması gerçekleşmiştir. Denizli havalisinde 1261'e doğru Mehmet Bey idaresinde İnançoğulları Beyliği kurulmuş¹⁰ harabeleri için; "Şimdiki Honaz kamun merkezinin bulunduğu yerde ve Honaz dağının eteğindedir" bilgisi yer almaktadır. *Cumhuriyetin 15. Yıldönümünde Denizli*, Cumhuriyet Matbaası, Denizli 1938, s.30.

3 Gebran, 'Hristiyan' demektir. Gebran mahallesi Hristiyanların yaşadığı mahalleyi tanımlamaktadır. Bu mahallenin adı Tapu Tahrir defterlerinde 'Cemaat-i Kefere' olarak geçmektedir.

4 Ercan Haytoğlu, *Denizli'de Tabaklık (Dünden Bugüne)*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2006, s.26.

5 Aydın Vilayet salnamesinde "(Honaz-Khonas) elan nam-ı atikiyle yad olunmaktadır. Bu kasaba Bizans İmparatorları tarafından bina olub bilahare kesb-i terakki eylemiş ve sekenesinin adedi tezayüd eylemiştir" denilmektedir. *1308 Hicri 1307 Mali Senesi/1891 Aydın Vilayet Salnamesi*, Cilt:13, Tertib eden: Cemiyet-i Resmîye azasından İbrahim Cavid, İzmir Vilayet Matbaası, s.860, *1326 Hicri/1908 Miladi Aydın Vilayet Salnamesi*, Cilt:25, İzmir Vilayet Matbaası, s.526.

6 Honaz'ın güçlü surları II. Justinionus (M.S. 685-69) yıllarında yapılmış olmalıdır. Celal Şimşek, Kolossai, *Arkeoloji ve Sanat*, Yıl:24, Sayı:107, Mart-Nisan 2002, s.8.

7 Daha sonra bugünkü Denizli'nin bulunduğu alana yerleşmeye başlamışlardır. Haytoğlu, *a.g.e.*, s.26. Son araştırmalarda Honaz'ın ilk olarak 1069'da Afşın Bey'in yaptığı seferde Türklerin eline geçtiği bilgisine yer verilmektedir. Yöre bundan sonra birkaç kez el değiştirmiştir. Özçelik, *a.g.e.*, s.5. 1097'de Haçlıların Anadolu'ya girmesi ve Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos'un harekete geçmesi ile Türkler Batı Anadolu'dan geri çekilmişlerdir. Honaz tekrar Bizans'ın eline geçmiştir. XII. Yüzyıldan itibaren bölge taraflar arasında XIII. Yüzyıl başına kadar sıklıkla el değiştirmiştir. İlhan Erdem, *XIII.-XIV. Yüzyıllarda Denizli ve Yöresinde Görülen Sosyal-Kültürel Gelişmeler*, Uluslararası Denizli ve Çevresi Sempozyumu, 6-8 Eylül 2006, 1. Cilt, Denizli-2007, s.80.

8 Tuncer Baykara, *Denizli Tarihi*, İkinci Kısım, (1070-1429), Fakülteler Matbaası, İstanbul 1969, s.25.

9 Baykara, *a.g.e.*, s.31.

10 Baykara, *a.g.e.*, s.38, Beylik XIV. YY'da İnançoğulları Beyliği olarak tanınmıştır. İsmail Çiftçioğlu, *XIV. Yüzyılda Denizli ve Yöresinde Ahilik ve Mevlevilik*, Uluslararası Denizli ve Çevresi Sempozyumu, 6-8 Eylül 2006, 1. Cilt,

ve Honaz İnançoğulları Beyliği sınırları içinde kalmıştır. Konumu itibariyle büyük önem kazanan Honaz, fetihlerin giderek batıya kayması ile önemini kaybetmiştir.

Germiyanoğulları hakimiyetine giren Honaz ve havalisi 1391'den itibaren Osmanlı hakimiyetine girmiş, 1402 Ankara Savaşı sonrası tekrar Germiyanoğulları hakimiyetine geçmiştir. Honaz'dan Buldan'a uzanan topraklar 1429'a kadar Germiyanoğulları elinde kalmış, 1429'da tekrar Osmanlı hakimiyeti altına girmiştir¹¹. Honaz 1429'da Osmanlı idari yapısına Çal, Baklan, Denizli, Sarayköy ve Buldan'la Kütahya sancağına bağlı bir kaza olarak dahil olmuştur¹².

Antik dönemden günümüze su kaynaklarının bolluğu ve bitki örtüsü ile coğrafi avantajını değerlendirmeyi bilen Honaz ilçesinde; Cemaat-ı Kefere, Gebran, İstiklal isimleri ile bilinen Hisar Mahallesi Honaz tarihinin önemli bir parçasını oluşturmuştur. Egenin 2571 metre yüksekliği ile en yüksek dağı olan Honaz dağının kuzey eteklerinde Çayboğazı deresinin sağ yamacında kurulan mahalle Honaz'ın ismi ile yeni, tarihi bağları ile en eski mahallelerinden biri olmuştur.

Osmanlı Döneminde Honaz Hisar Mahallesi

1520'de Yavuz Sultan Selim döneminde başlayan Kanuni Sultan Süleyman döneminde tamamlanan Tapu Tahrir Defteri 49'da Honaz ve köylerine dair en ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Tapu Tahrir defterinde "Nefs-i Honaz" Yenice, Belen, Kadı ve Cemaat-ı Kefere olmak üzere dört mahalleden oluşmaktadır. Mevcut mahallelerin üçü Müslim, biri gayrimüslimdir. Müslim nüfus 220 hane ve 49 mücerred olup, sipahizadegan, muhassıl, pir, imam, müezzin, hatip, kayyum, ehl-i berat, şeyh, muarrif, mütekaid ve şerif gibi vergiden muaf 70 hane daha bulunmaktadır. Gayrimüslimler 51 hane ve 14 mücerred nüfusa sahiptir. Toplam da 290 hanesi bulunan Müslim nüfus, Honaz nüfusunun çoğunluğu teşkil etmiştir¹³. Bu tarihte Honaz'da Hisar Mahallesi ismine rastlanmamaktadır. Ancak, Cemaat- Kefere olarak geçen mahalle çalışmamıza konu olan Hisar Mahallesi'dir¹⁴.

Tapu Tahrir 49'a göre 1520 yılına dair Honaz mahalleleri ile ilgili bilgiler aşağıdaki tabloda yer almaktadır¹⁵.

Denizli-2007, s.67.

11 Çiftçioğlu, *a.g.m.*, s.68.

12 Selim Parlaz, *Avarız Defterlerine Göre XVII. Yüzyılda Honaz Kazası*, Uluslararası Denizli ve Çevresi Sempozyumu, 6-8 Eylül 2006, 1. Cilt, Denizli-2007, s.144. 1678 Tarihli Avarız Defterinde Nefer bakımından köyler sıralamasında Mahalle-i Nasara ve 14 nefer bilgisi yer almaktadır. Parlaz, *a.g.m.*, s.148.

13 Tahrir defterinde Honaz kalesine dair bahis bulunmamaktadır. Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Honaz Kazası*, Uluslararası Denizli ve Çevresi Sempozyumu, 6-8 Eylül 2006, 1. Cilt, Denizli-2007, s.104.

14 Honaz Rumlarının yaşadıkları ve göç ettirildikleri mahalle de dolayısıyla bu mahalledir. Y.n.

15 Tablo 2, Ünal, *a.g.m.*, s. 104'den alınmıştır.

Dünden Bugüne Honaz'ın Marjinal Mahallesi:Hisar

Mahalleler	Vergiden Muaflar														
	Hane	Mücerred	Sipahizadegan	İmam	Muhassıl	Pir	Şerif	Kethüda	Mütekaid	Muarraf	Ehl-i Himmet	Haip	Kayyum	Şeyh	Muafl Toplamı
Yenice	96	15	13	2	6	6	1	1	1	1	1	1	1	1	35
Belen	50	19	-	2	1	3	-	-	-	-	-	-	-	-	6
Kadı	74	15	10	3	6	5	3	-	-	-	2	-	-	-	29
Cemaat-ı Kefere	51	14	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Müslim Toplam	220	49	23	7	13	14	4	1	1	1	3	1	1	1	70
Gayri Müslim Toplam	51	14	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Genel Toplam	271	53	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Tapu Tahrir 369'a göre 1525 yılına dair Honaz mahalleleri ile ilgili bilgiler aşağıdaki tabloda yer almaktadır¹⁶.

Mahalleler	Vergiden Muaflar												
	Hane	Mücerred	Sipahizadegan	İmam-Müezzin	Muhassıl	Pir	Becay-ı Peder	Kethüda- Kayyim	Ma'lul, A'ma	Mütekaid	Cabi	Sahip-i Berat	Muafl Toplamı
Camii Kebir	67	20	1	3	4	1	-	1	1	1	1	1	14
Camii Köhne	50	16	3	1	-	2	-	1	-	-	-	-	7
Camii Belen	43	18	-	1	1	-	4	-	-	1	-	2	9
Camii Kadı	113	35	-	1	-	1	8	-	-	-	-	1	11
Cemaat'ı Kefere	79	14	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Müslim Toplam	273	89	10	6	5	4	12	2	1	2	1	4	41
Gayrimüslim Toplam	79	14	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Genel Toplam	352	103	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

XVII. YY'ın ikinci yarısında Honaz'ı ziyaret eden Evliya Çelebi Honaz kalesi ile ilgili; "Rum kayseri oğullarından Honaz adlı bir melikin yapısı olduğundan Honaz şehri derler. Sonra ( ) tarihinde Germiyanoğlu Yusuf Bey fethidir" şeklinde Germiyanoğlu Yusuf Bey'in

16 Tablo 3, Ünal, a.g.m., s. 105'den alınmıştır. Tapu Tahrir 49 ile Tapu Tahrir 369 arasında 7-8 yıllık bir ara olması na rağmen Honaz nüfusunda yüksek bir artış olduğu gibi, dört olan mahalle sayısının beşe çıktığı görülmektedir. Tapu Tahrir 49'da bulunan 'Yenice Mahallesi' Tapu Tahrir 369'da yer almamaktadır. Tapu Tahrir 369'da yer alan 'Camii Kebir' ve 'Camii Köhne' mahalleleri 'Yenice Mahallesi'nin ikiye ayrıldığını göstermektedir. Ünal, a.g.m., s. 105.

kaleyi Rumlardan aldı¹⁷, Honaz kalesinin Germiyanogullarından Osmanlı Devleti'ne Koca II. Murat ile geçtiği bilgisini vermiştir¹⁸. Osmanlılara geçen ve 150 akçeli bir kaza merkezi olan Honaz kalesi hakkında Evliya Çelebi, Honaz dağının yalçın kızıl kaya üzerinde beş köşe taş yapısı ile eski bir kale olduğu, batı yanında bir kapı ile dışarıya açılan kalenin küçük olmasına rağmen sarplığı dolayısıyla müstahkem bir Kale olduğu ve içinde 400 toprak damlı ev bulunduğu, evlerin Denizli ve Ezinabad taraflarına baktığı ve havadar olduğu, kale içinde bir kurşunsuz eski cami, iki zaviye, bir mektep, bir kadı mahkemesi olduğu, kalede asla gayri müslim bulunmadığı, gayri müslimlerin aşağı şehirde yaşadıkları bilgisini vermiştir. Evliya Çelebi verdiği bilgiler ile Honaz kalesinde yer alan 400 evden oluşan bir mahallenin varlığını belirttikten sonra¹⁹ ikinci yerleşim yeri ile ilgili olarak; “...Bu kaleden aşağı varoşa bin adımda inilir. Ama bu varoş etrafında bir kat varoş kuşatmıştır ki sağlamdır. 2 Müslüman mahallesi vardır, gerisi kafirlerdir. Tamamı 200 hanedir. 1 cami, 1 mescit, 1 hamam, 1 han ve birkaç tüccar dükkanı vardır” bilgisi vermiştir²⁰. Bu bilgilerden Honaz'ın iç kale ve dış kale olmak üzere iki kısımdan oluştuğu²¹, iç kalede bir, dış kalede iki Müslüman mahallesi ve bunlardan başka bir gayri müslim mahallesi bulunduğunu göstermektedir.

Honaz'da toplam on mahalle ismine ulaşılmıştır²². Temettuat Defterlerinde 'Hisar' ve 'Aşağı Mahalle' olmak üzere yalnız iki mahalle ismine ulaşılmıştır²³. Hisar mahallesi ismine Hurufat defterinde ulaşılır iken 49 ve 438 sayılı Tahrir defterlerinde Hisar Mahallesi ismi yer almamıştır²⁴. XIX.YY Aydın Vilayet Salnamelerinde dört mahalleden söz edildiği halde mahallelerin isimlerine yer verilmemiştir²⁵.

438 Nolu Tahrir Defterinde Belen, Cami-i Kebir, Gebran, Kadı, Kayabaşı ve Köhne Camii mahalleleri yer alırken, Hurufat Defterinde Hisar, Bey (?) ve Gazi mahalleleri, Temettuat Defterinde ise Hisar ve Aşağı mahalle isimleri yer almaktadır²⁶.

Salnamelerde Aydın Vilayeti Denizli Sancağına bağlı Honaz nahiyesinin nüfusu 1831'de 2502 İslam ve 65 gayrimüslimden oluşmaktadır²⁷. 1846'da ise Honaz nahiyesinde 5165 Müslim, 260 gayrimüslim yaşamaktadır²⁸.1891'de dört mahallesi bulunan Honaz nahiyesinin toplam nüfusu 4920'si erkek, 4879'u kadın olmak üzere 9799 Müslim iken

17 Evliya Çelebi'nin verdiği bu bilgi doğru olmasa gerektir. Y.n.

18 *Günümüz Türkçesi ile Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Kütahya, Manisa-İzmir-Antalya-Karaman-Adana-Halep-Şam-Kudüs-Mekke-Medine*, Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman, 1. Cilt, 9. Kitap, Yapı ve Kredi yayınları, İstanbul 2011, s.211.

19 Günümüzde kalede bir yerleşim mevcut değildir. Yerleşime dair Sultan Murat Camii (Ulu Camii) kalıntısı dışında yerleşim izi görülmemektedir. Büyük ölçüde kalenin surlarına ait kalıntılarda mevcut değildir. “*Toprak damlı evler*”den söz edilmesi yerleşim özelliğine dair önemli bir bilgidir. Selahattin Özçelik'in a.g.e., s.13'de “... 400 ev olmakla beraber kimsenin oturmadığı” bilgisine tarafımızdan ulaşılamamıştır. Y.n.

20 *Günümüz Türkçesi ile Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s.211-212.

21 Özçelik, a.g.e., s.4.

22 Bu kadar mahallenin aynı dönemde Honaz'da bulunması kanaatimizce mümkün değildir. Y.n.

23 Özçelik, a.g.e, s. 12 ve 19.

24 Özçelik, üç kaynakta da mahalle isimlerinin tutmadığı bilgisini vermiştir. 1430'da en az 6 mahalle ismi yer alırken 1844'te 2 mahalle ismi bulunmasına, Temettuat Defterlerinde gayrimüslimlere ait defter kayıtları bulunmadığına dikkat çekmiştir. Özçelik, a.g.e., s.12.

25 Salnamelerde mahalle isimlerine yer verilmiş olsaydı, Rumlar döneminde mahallenin adının 'İstiklal' olup olmadığı kesinleşmiş olurdu. Y.n.

26 Özçelik, a.g.e., s.12.

27 Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1997, s.206.

28 Özçelik, a.g.e., s.30. Bu bilgi Özçelik'in 1844-1845 senelerine ait Honaz için tahmini 421 hane ve 2105 nüfus hesaplaması ile çelişmektedir. Bkz. Selahittin Özçelik, *XIX. YY Ortalarında Denizli Kazasının Sosyo-Ekonomik Yapısı Hakkında Gözlemler*, Uluslararası Denizli ve Çevresi Sempozyumu, 6-8 Eylül 2006, 1. Cilt, Denizli-2007, s.228.

Honaz'ın nüfusu 1274 erkek, 1270 kadın olmak üzere toplam 2544'tür²⁹.

1894'de Honaz nahiyesi toplam nüfusu 4844 erkek, 3914 kadın olmak üzere 9763 Müslim, 200 erkek ve 198 kadın olmak üzere 398 Rum gayrimüslim nüfustur³⁰. 1896'da yine dört mahallesi bulunan Honaz nahiyesinin toplam nüfusu 4954 erkek, 5097 kadın olmak üzere 10050 Müslim, 201 erkek ve 191 kadın olmak üzere 392 (Rum) gayrimüslimden oluşmuştur³¹. Honaz'da Müslim nüfusa nazaran az da olsa bir gayrimüslim nüfusun yaşadığı anlaşılmaktadır³².

Cumhuriyet Döneminde Hisar Mahallesi

Lozan anlaşmasına kadar '*Mahalle-i Keferi*' ve '*Gebzan*' isimleri ile belgelerde geçen mahalle Honaz'da Rumların yaşadığı mahalledir. Mübadiller geldiklerinde Honaz'dan ayrılan Rumların yerlerine, dolayısıyla Rum mahallesine yerleştirilmişlerdir. Yerleştikten sonra mahallenin '*Rum Mahallesi*' olarak isimlendiriliyor olması mübadilleri rahatsız etmiş bu nedenle Denizli'de mübadillerin büyük kısmının yerleştirildiği Denizli merkez '*İstiklal Mahallesi*'nden etkilenerek mahallelerine '*İstiklal*' ismini vermiş olmalıdırlar³³. Ancak, Kastro'dan gelen mübadillerin geldikleri Kastro köyüne duydukları özlem ile 1950'de '*İstiklal Mahallesi*'nin ismini '*Hisar*' a çevirmelerine kadar mahallenin ismi '*İstiklal*' kalmış olmalıdır³⁴.

Honaz'da Rumlar yaşamlarını ayakkabıcılık, terziilik, değirmencilik ve tarımla sürdürmüş, Türkler daha ziyade tarım ile meşgul olmuşlardır. Rumlar Honaz'da sebze tarımı yaparken, Türkler daha ziyade tahıl ve meyve tarımı ile uğraşmışlardır³⁵. Rumlar Birinci Dünya Savaşı'ndan itibaren hissedilir şekilde Türkler ile ayrışmaya başlamışlardır. Savaş sonrası Yunanistan'ın İzmir'e ayak basması Rumların bir kısmının tutum ve davranışlarını belirgin şekilde değiştirmiştir.

Milli Mücadele döneminde yaşanan olumsuzluklar ve iki ülkenin nüfuslarını bu konuda homojenleştirmek istemesi mübadeleyi getirmiştir. Lozan Antlaşması ile Ortodoks Rumlar ile Müslüman Türklerin mübadelesi kararlaştırılmıştır. Bu karardan Honaz'da etkilenmiş, Honaz'da yaşayan Rumların Yunanistan'a, Yunanistan'da yaşayan Türklerden bir kısmının da Honaz'a gelmeleri kaçınılmaz olmuştur³⁶. Honaz Rumları, taşınma hazırlıklarını yaparak 29 Salnamede Honaz'da 574 mesken bulunduğu bilgisine yer verilmiştir. *1308 Hicri 1307 Mali Senesi/1891 Aydın Vilayet Salnamesi*, s.606.

30 Honaz'da müslim-gayrimüslim 10161 nüfus ve 3194 mesken bulunmaktadır. *1311 Hicri Aydın Vilayet Salnamesi*, Cilt:14, s.355. *Salname-i Vilayet-i Aydın*, *1312 Sene-i Hicriyesine Mahsus*, Cilt:15, İzmir Vilayet Matbaası, s.355.

31 Honaz'da müslim-gayrimüslim 10161 nüfus ve 2194 mesken bulunmaktadır. *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1313 Hicri Senesi (1896), Cilt:16, İzmir Vilayet Matbaası, s.337. 1894 ve 1895 yıllarında 3194 mesken bulunduğu bilgisi 1896'da 2194 verilmiştir. Bunun yazım hatasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. *Y.n.*

32 Özçelik, *a.g.e.*, s.13.

33 Ancak Yalçın "*Babam anlatmıştı*" diyerek "*Rumlar zamanında mahallenin adı İstiklal mahallesi'ydi. Sonradan 1950'lerde Hisar Mahallesi oldu. Yunanistan'daki Kastro Köyü'nün Türçesiymiş bu ad*" bilgisini vermektedir. Kemal Yalçın, *Emanet Çeyiz-Mübadele İnsanları*, 8.Baskı, İstanbul 2005, s.35. Rumlar döneminde mahalleye '*İstiklal*' isminin verildiğine dair elimizde başka bir bilgi mevcut değildir. Ayrıca Honaz'a yerleştirilen mübadillerin 1970'lere kadar ilişkilerini Denizli merkez İstiklal mahallesindeki mübadiller ile sıcak tutmuşlar ve evlilikleri İstiklal mahallesinde yaşayan mübadillerden kız alıp kız vererek gerçekleştirmişlerdir. *Y.n.*

34 Mübadil Mustafa Akan, geldikleri köy 'Kastro'nun'da 'kale' kelimesi ile aynı olduğu için köylerine hasretin bir parçası olarak mahallenin adını 1950'den sonra 'Hisar' olarak değiştirdiklerini belirtmiştir. Ercan, Haytoğlu, "Bir Mübadele Çınarı: Mustafa Akan", *Geçmişten Günümüze Denizli Yerel Tarih ve Kültür Dergisi*, Sayı:11, Yıl:2006, s.46. (Bkz. EK-5 Mübadil Mustafa Akan)

35 Zinkoo Han, Honaz'ın Cumhuriyet Devrindeki Sosyal ve Ekonomik Gelişmesi (1923-1960), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 1999, s.10.

36 Ercan Haytoğlu, "*Denizli-Honaz'a Yapılan Mübadele Göçü*", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt:5,

Yunanistan'a gitmişler ve arkalarında Hisar Mahallesinde bulunan evleri ile arazilerini bırakmışlardır³⁷. Yüzyıllardır birlikte yaşadıkları Rumlara düşmanca bakanlar olduğu gibi, uzun yıllar birlikte yaşamının etkisiyle arkadaş ve dostça bakanlarda olmuştur. Bu nedenle onların Honaz'dan ayrılması ile üzülenler olmuştur³⁸.

Rumlar mimari bakımdan diğer Honaz evlerinden çokta farklı olmayan evlerini boşaltırken eşyalarının hepsini yanlarına alamamışlardır. Hisar mahallesindeki bu evlere mübadillerin yerleştirilmesi planlanmış ise de mübadiller gelmeden önce Honazlılar tarafından Rum evleri ve evlerde kalan eşyalar yağmalanmıştır. Bu nedenle mübadiller geldiklerinde kapısız, penceresiz evlerle karşı karşıya kalmışlardır³⁹.

Yunanistan'ın Manastır Vilayeti, Grebene kazası Vroşna ve Kastro köylerinden 1 Mart 1924'te yola çıkan ve zorlu bir yolculuktan sonra 2 Nisan'da Honaz'a gelen mübadiller terkedilen hazır Rum evlerine yerleşme hayaliyle gelmişlerdir⁴⁰. Ancak, Honaz'a geldiklerinde hayalleri suya düşmüş, başlarını sokup yerleşebilecekleri hazır ve sağlam tek bir ev dahi bulamamışlardır. Rumlardan kalan ve virane haldeki evlere yol yorgunluğu ile yetkililerce yönlendirme gerçekleşmeden girip yerleşmeye başlamışlardır. Mübadiller daha sonra kendilerine göre yerleştikleri bu harabe evlere iskan olunmuşlardır. Mübadiller Vroşna ve Kastro köylerinde toprak damlı evde yaşamadıkları halde, Honaz'da Hisar mahallesinde birçoğu toprak damlı Rum evlerinde yaşamak zorunda kalmışlardır⁴¹. Hisar mahallesinde Rumlardan kalan evlerin çok azı kiremit çatılı olduğu için çoğunluk toprak damlı evlerde yaşamak zorunda kalmışlardır⁴².

Hisar mahallesine 82 mübadil hanesi yerleştirilmiştir. 12 mübadil hanesi kısa bir süre sonra buradan ayrılarak Denizli Merkeze bağlı Korucuk köyüne yerleşmiştir. Hisar mahallesine 70 mübadil hanesi olmak üzere 274 kişi yerleşmiştir⁴³. Yunanistan'dan Honaz'a gelen mübadil hanelerinin 69'u Grebene'nin Vroşna ve Kastro köylerinden, bir

Sayı:12, Yıl:2006, s.51.

37 Yalçın'ın kitabında yer alan "...Zaten Honaz'ın en bitek, en sulak yerleri hep onlarındı. Burada Türk olarak biz, bi de Büyük Alan'ın üst yakasında Nalbantlar vardı. Gerisi Değirmen Yolu'ndan tutuver, ta Kayaaltı'na; ordan Emirazizli Köyü yoluna; ordan dönüver taa Pınarbaşı yoluna kadar buralar hep Rumlarındı..." ifadesi bu görüşümü desteklemektedir. Yalçın, a.g.e., s.166.

38 Han, a.g.t., s.10.

39 Emvali metruke olarak bilinen evlerin varsa kiremitleri, kapı ve pencere doğramaları yağmalanmış, yerli halk tarafından ya kendi evlerinde kullanılmış ya da piyasada satılmıştır. Haytaoğlu, *Denizli-Honaz'a Yapılan Mübadele Göçü*, s.53.

40 1919 Grebene kazası Vroşna Köyü doğumlu Hafız Mehmet Emin kızı Kamile (Karabenli)Yeşilpınar (Mülakat tarihi:26 Temmuz 2006) (Bkz. EK-6 Mübadil Kamile Yeşilpınar ve mübadil Sabiha (Rahime) Yavuz)

41 (Bkz. EK-1, EK-2 Sabri Davran'ın toprak damlı evi)

42 1916 Grebene kazası Kastro köyü doğumlu Bilö oğullarından Zekeriya oğlu Mustafa Akan (Mülakat tarihi:26 Temmuz 2006), 1920 Grebene kazası Vroşna köyü doğumlu Sabri kızı Zeynep Davran (Mülakat tarihi: 26 Temmuz 2006) (Bkz. EK-3, EK-4 Muhittin Yavuz'un kiremit çatılı evi) (Bkz. EK-7 Mübadil Zeynep Davran)

43 Yunanistan'dan Denizli'ye mübadele dönemi olarak değerlendirilen 1924-1930 arasında 460 mübadil hanesi gelmiştir. Döküm Cetveli'nde Honaz'da yerleşmiş görünen İbrahim oğlu İsmail ve Abidin oğlu İsmail isimleri Yunanistan Muhacirleri Esas Kayıt Defterinde yer almamaktadır. Denizli İskan Müdürlüğü'nün İmar ve İskan Dördüncü Mintika Umum Müdürlüğüne gönderdiği raporunda ise Honaz'da 70 hanede 284 nüfusun iskan edildiğine dair bilgi verilmektedir. Honaz'da yerleşenlerin Grebene kazası Vroşna ve Kastro köyleri mübadilleri oldukları belirtilmektedir. *BCA (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi) 272-11-19-91-18*. Bayındırlık İl Müdürlüğü, *Göçmen Döküm Cetveli'nde Honaz'da 71 hane 280 nüfus iskan edildiği görülmektedir*. Bayındırlık İl Müdürlüğü, *Yunanistan Muhacirleri Esas Kayıt Defteri'nde 70 hanenin kaydı bulunmaktadır*. Yalçın kitabında "...Mübadelede Vroşna ve Kastro köylerinden tam 65 hane Honaz Hisar Mahallesi'ne iskan edilmiş..." bilgisine yer verilmektedir. Yalçın, a.g.e., s.263. Akan, Vroşna'dan 39, Kastro'dan 37 hanenin Honaz'a yerleştirildiğini belirtmektedir. 1916 Grebene kazası Kastro köyü doğumlu Bilö oğullarından Zekeriya oğlu Mustafa Akan (Mülakat tarihi:26 Temmuz 2006)

hanede Samakol'dan gelmiştir⁴⁴.

Rumlardan kalan Hisar mahallesindeki evlerin büyük çoğunluğu toprak damlı, altı adedi kiremit çatılı idi⁴⁵. Evlerin hemen hemen tamamı iki katlı olup, alt katlarında depo, mahzen, ahır bulunuyordu. Evler taş, toprak ve ahşaptan inşa edilmişlerdi. Evler büyük oda veya salonlara sahip olmayıp mevcut odaları küçüktü. Bu nedenle Mübadiller zamanla yerleştikleri bu evleri terk ederek yaptıkları yeni evlere yerleşmek zorunda kalmışlardır. Evlerin eski ve küçük olması yanında giderek artan aile nüfusu da evlerin terk edilmesinde etkili olmuştur⁴⁶.

Mübadillerin yerleştirildikleri bölgenin Yunanistan'dayken ekip biçtikleri ürünleri yetiştirmeye elverişli olmaması ekonomik açıdan önemli sıkıntılar çekmelerine yol açmıştır. Bu nedenle mübadiller İzmir'e çalışmaya gitmişlerdir. Öğrendikleri bahçivanlığı Honaz'a getirerek Honaz'da uygulamışlardır. Honaz ve çevresinin ekonomik durumunun gelişmesine böylece Hisar mahallesi bahçivanları önderlik yapmışlardır⁴⁷.

Honaz, bucak iken 19 Haziran 1987 gün ve 3392 sayılı yasa ile ilçe olmuştur. İlçe olduğunda Hisar, Haydar, Yeni mahalle, Cumhuriyet ve Hürriyet olmak üzere beş mahalleden oluşmuştur⁴⁸.

Rumların Honaz'dan ayrılması Honaz nüfus ve kültürel yapısının homojenleşmesine yol açmıştır. Rumların yaşadığı, farklı ibadethanelerin bulunduğu heterojen Honaz homojen bir nüfus ve kültür yapısına kavuşmuştur. Ancak mübadillerin gelmesi ile öncelikle nüfus olarak homojenleşen Hisar Mahallesi ve Honaz, Mübadillerin Honaz'a yeni gelmeleri ve önemli oranda dil bilmemeleri nedeniyle kültür etkileri ile heterojen kalmışlardır⁴⁹. Honaz'a alışmaları için Honazlıların gayret ve çabaları olmuş ise de Çayboğazı Deresi ile Honaz'dan ayrı bir mahallede olmaları bu çabaları uzun zaman boşa çıkarmıştır⁵⁰. Dil haricinde kültür farkı da kaynaşmanın önünde bir başka engeli oluşturmuştur.

Mübadiller, Honaz giyim kuşamı ve yaşantısı üzerinde de önemli etkiler yapmışlardır. 1924'te mübadillerin erkekleri Honaz'a geldiklerinde ceket pantolon giymekte iken, Honaz'ın yerlileri şalvar giyip kuşak kuşanmaktadırlar⁵¹. Mübadiller, kılık kıyafet devrimi gerçekleşmeden Honaz'a modern giyim tarzını tanıtmışlardır. Mübadiller Honaz'a geldikten sonra ekonomik nedenler ile İzmir'e gitmişler ve İzmir'den öğrendikleri bahçivanlığı Honaz'a getirerek, sebze tarımının yapılmasına önderlik etmişlerdir⁵². Honaz'da evler badanalananmaz iken mübadiller ilk kez evlerini kireç ile badanalayarak bu 44 Honaz'a 1924'de Samakol'dan tek bir hane olarak Abdullah oğlu Hüseyin'in 4 kişilik hanesi tarımsal iskanlı olarak yerleştirilmiştir.

45 1936 Honaz doğumlu Hafız Mehmet Emin oğlu Necdet Karabenli (Mülakat tarihi:14 Ağustos 2006)

46 Haytoğlu, *Denizli-Honaz'a Yapılan Mübadele Göçü*, s.56, Günümüzde mübadillere ait yalnız beş adet ev bulunmaktadır. Bunlardan ikisi çökmek ve yıkılmak üzeredir. Bu evler Bekçi Hüseyin Aksüt ve Abdülaziz Batır'a ait evlerdir. Adil Tuskan, Abbas Barut ve Vahip Varol'un (yarısı mevcut - kullanılmakta) evleri halen ayakta.

47 1916 Grebene kazası Kastro köyü doğumlu Zekeriya oğlu Mustafa Akan (Mülakat tarihi:26 Temmuz 2006)

48 Hürriyet mahallesi 1993'te kurulmuştur. Mustafa Ağır, *Honaz "Doğa Harikası"*, İzmir, (basım tarihi yoktur) s.68.

49 Mübadiller geldiklerinde birkaç kişi dışında Türkçe konuşan bulunmamaktadır. Bunlar bir öğretmen iki cami hocasıdır. Bu nedenle bazı Honazlılar kendileri gibi Türkçe konuşan Rumların gidip yerlerine Türkçe konuşamayan Türklerin gelmesini şaşkınlıkla karşılanmışlardır. Haytoğlu, *"Bir Mübadele Çınarı: Mustafa Akan"*, s.46.

50 Erkekler kahve kültürü ile hızla kaynaşırken kadınların kaynaşması nadir görülmüştür. Han, *a.g.t.*, s.13.

51 1916 Grebene kazası Kastro köyü doğumlu Zekeriya oğlu Mustafa Akan (Mülakat tarihi:26 Temmuz 2006)

52 Yalçın; *"Babam çok meraklıydı yeni meyve türleri bulmaya.... Getirdiği cinsler bir kere tutup meyveye durdumu kıskanmazdı kimseden. İsteyene göz verirdi. Macur Mevlüt'e, Macur Muharrem'e, daha nice konu komşuya meyve gözü verdi. Onlar da bize domates, salatalık, biber tohumu verirlerdi"* diyor. Yalçın, a.g.e., s.31.

yönde de örnek olmuşlardır⁵³. Daha sonraları nakliyecilik işi yapmaya başlayan mübadiller, istiflemede zorluk çektikleri için 'kelter' yerine 'kasa' kullanmaya başlamışlar ve bunu Honaz'da yaygınlaştırmışlardır. Ayrıca yemek kültürlerindeki farklılığı uzun süre devam ettirmişler, yufka yerine evlerindeki fırınlarda⁵⁴ yaptıkları ekme ve börekler ile Honaz beslenme kültürüne farklı katkılarda bulunmuşlardır⁵⁵. Yaklaşık kırk yıl birbirlerinden kız alıp vermeyen Mübadil ve Honazlılar 1970'lerden itibaren kız alıp vermeye ve daha çok kaynaşmaya başlamışlardır⁵⁶. Mahalle günümüzde az sayıda göç almış olsa da, en az asayişsizlik olayının yaşandığı mahalledir. Bunda akrabalık ilişkilerindeki bağlılık ve dayanışma ile eğitim önemli ölçüde etkili olmaktadır.

Hisar mahallesinde 1924'den itibaren günümüze kadar Mustafa Yeşilkaya⁵⁷, Mevlüddin İncekara⁵⁸, Mustafa Akan⁵⁹, Osman Yıldırım⁶⁰, Necdet Karabenli⁶¹, Tahsin Özkan⁶² Hasan Akan⁶³ ve Saim İncekara muhtarlık yapmışlardır⁶⁴.

2006'da Hisar mahallesinde iki yüz elli hanede 680 kişi yaşamakta iken⁶⁵ günümüzde 228 bina 309 hane de⁶⁶ 837 kişi yaşamaktadır⁶⁷. Hisar mahallesinde 2006'da bir cami olup, Hisar Camii kiliseden 1947'de camiye dönüştürülmüştür⁶⁸. Hisar mahallesinde aynı yıl kahvehane bulunmaz iken mübadillere ait üç bakkal dükkanı ve Honaz çarşısında on bir işyeri bulunmaktadır.

2014'de Hisar mahallesinde bir cami, bir bakkal dükkanı, Honaz çarşısında Hisar mahallesinde yaşayanlara ait 11 işyeri faaliyetini devam ettirmektedir⁶⁹. Mahallelinin önemli bir kısmı hala tarımla iştigal etmektedir.

Mahalle daha önceleri 'alan' denilen yere doğru genişlemekte ise de, Mübadillerin çocuk ve torunlarının Honaz dışına günümüzde hala göçü devam etmektedir⁷⁰. Göç edilen yerlerin başında Denizli gelmektedir⁷¹. Yurt dışında da mahalleden yaşayanlar bulunmaktadır.

53 Honazlılar evlerini beyaz toprak ile sıvamışlardır.

54 (Bkz. EK-8 Mübadil fırını)

55 Mustafa Akan; "Hatta bir Cuma günü Müftü Ali Efendi diye bir Honaz Müftüsü;

-Gidinde macurlardan bahçivanlığı öğrenin, onların çapaları dahi sizinkilerden değişik. Gidin de öğrenin" dediğini belirtmektedir. 1916 Grebene kazası Kastro köyü doğumlu Zekeriya oğlu Mustafa Akan (Mülakat tarihi:26 Temmuz 2006)

56 Haytaoğlu, *Denizli-Honaz'a Yapılan Mübadele Göçü*, s.57.

57 Mustafa Yeşilkaya'nın muhtarlık süresi tespit edilememiştir.

58 Mevlüddin İncekara'nın göreve başladığı tarih tespit edilememiştir. Muhtarlıktan 1950'de ayrıldığı bilinmektedir.

59 Mustafa Akan 1950-1960 yılları arasında muhtarlık yapmıştır.

60 Öğretmen Osman Yıldırım 1960 Askeri müdahalesi ile atama yoluyla 1960-1962 yılları arasında iki yıl muhtarlık yapmıştır.

61 Necdet Karabenli 1962-1967 yılları arasında muhtarlık yapmıştır.

62 Tahsin Özkan 1967-1975 yılları arasında muhtarlık yapmıştır.

63 Hasan Akan 1975-2009 yılları arasında muhtarlık yapmıştır.

64 Bu bilgiler 1936 Honaz doğumlu Mehmet Emin oğlu Necdet Karabenli, 1945 Honaz doğumlu Mustafa oğlu Hasan Akan, 1968 Denizli doğumlu Hasan oğlu Saim İncekara'dan alınmıştır (Mülakat tarihi:11.11.2015). Günümüzde Hisar mahalle muhtarlığını Saim İncekara ikinci dönem olarak devam ettirmektedir.

65 1945 Honaz doğumlu Mustafa oğlu Hasan Akan (Mülakat tarihi:14 Ağustos 2006)

66 1968 Denizli doğumlu Hasan oğlu Saim İncekara (Hisar mahallesi muhtarı) (Mülakat tarihi:11.11. 2015)

67 TÜİK verileri esas alınmıştır, <http://rapory.tuik.gov.tr/11-11-2015-16:27:13-110985814420550131521987016582.html> (Erişim tarihi:11.11.2015)

68 Bilal Yıldız, *Denizli (Lazkiye) Sancağı'nda Gayri Müslimler (1876-1935)*, Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s.317.

69 1968 Denizli doğumlu Hasan oğlu Saim İncekara (Mülakat tarihi:11.11. 2015)

70 1954 Denizli doğumlu Numan oğlu Necati Akman (Mülakat tarihi:11.11.2015).

71 1945 Honaz doğumlu Mustafa oğlu Hasan Akan (Mülakat tarihi:14 Ağustos 2006)

SONUÇ

Hisar Mahallesi, Honaz'ın tarihine iki ayrı mahallenin ismi olmuştur. İlk olarak Osmanlı döneminde XIX.YY'da kalenin altında yer alan mahallenin adı olmuştur. Bu Hisar Mahallesi daha sonra Haydar Mahallesi sınırları içinde kalmıştır. Çalışmamıza esas olan Hisar Mahallesi ise; önce 'Cemaat-i Kefere', sonra 'Gebran' daha sonra 'İstiklal' mahallesi olan 1950'de Hisar Mahallesine dönüşen mahalle olmuştur.

Osmanlı devleti döneminde gayrimüslimlerin Honaz'daki yaşamlarına dair ayrıntılı bilgiye ulaşılamamıştır. Gayrimüslimlerin iktisadi hayatının Osmanlı'dan Cumhuriyet'e tarım ve hayvancılık esasına dayandığı anlaşılmıştır. Yunanistan ve Türkiye'nin nüfuslarını homojenleştirme çabaları 1924'te Mübadeleyi zorunlu kılmıştır. Mübadele kapsamında Honaz'da yaşayan Hıristiyan-Ortodoks Rumlar Yunanistan'a gönderilir iken, Yunanistan'da yaşayan Selanik'in Grebene kazası Vroşna ve Kastro köylerinde yaşayan Müslüman Türkler Honaz'a getirilmiştir.

Mübadiller ile Honaz yerlileri arasında, geldikleri dönemde çok az mübadilin Türkçe konuşuyor olması ilk sorunu teşkil etmiştir. Mahallenin bir dere ile Honaz'dan ayrılmış olması, mübadillerin yerlilerle kaynaşarak dil sorununu hızla çözmeleri önündeki en büyük engel olmuştur. Mübadiller ve Honaz yerlileri evlilik konusunda uzun yıllar Honaz yerlilerine mesafeli durmuşlardır. Bu mesafeli duruşta yeme içme alışkanlıkları, çalışma durumları, temizlik, giyim kuşam vs. rol oynamıştır.

Hisar mahallesinde yaşayan mübadiller çalışma hayatında da farklılık yaratmışlardır. Daha müreffeh yaşamak için gurbette çalışmayı göze almışlar ve İzmir'de bahçivanlık yapmışlardır. Öğrendikleri bahçivanlık ile Honaz'da sebze tarımına öncülük yaparak tarımın çeşitlenmesine katkıda bulunmuşlardır. Honaz'da nakliyecilik işine sarılmışlar, taşımacılıkta 'kelter'in yarattığı olumsuzluğu bertaraf ederek 'kasa' kullanımına geçilmesini sağlamışlardır. Evlerine badana yaparak hem hijyen, hem de görsel açıdan bakımlı yaşam mekanları oluşturulmasına da öncülük yapmışlardır. Balkanlarda uzun yıllar yaşayan mübadiller yaşadıkları yerlerin kültürel özelliklerini, gelenekleri ve göreneklerini, daha da önemlisi Balkanların uyanıklık ve çalışkanlığını zamanın yavaş aktığı Anadolu'ya taşımaya bilmişlerdir.

Mübadiller yavaş yavaş dil sorunu aşmaları ve yapılan evlilikler ile Honaz yerlileriyle 1970'lerden itibaren kaynaşmaya başlamışlardır. Bundan sonra her yönüyle Honaz kent yaşamının ekonomik, sosyal ve kültürel açıdan zenginleşmesine daha fazla katkı yapmışlardır. Hisar mahallesi de dünden bugüne tarihsel yapısından kaynaklanan kültür etkileşimlerinin yoğun yaşandığı ve farklı kültürlerin kaynaştığı bir mahalle olarak marjinal kalmayı başarmıştır.

KAYNAKÇA

a-Arşiv

Bayındırlık İl Müdürlüğü, *Göçmen Döküm Cetveli*.

Bayındırlık İl Müdürlüğü, *Yunanistan Muhacirleri Esas Kayıt Defteri*.

BCA (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi), 272-11-19-91-18.

b-Kitaplar

1308 Hicri 1307 Mali Senesi/1891 Aydın Vilayet Salnamesi, Cilt:13, Tertib eden: Cemiyet-i Resmîye azasından İbrahim Cavid, İzmir Vilayet Matbaası.

1308 Hicri 1307 Mali Senesi/1891 Aydın Vilayet Salnamesi.

1311 Hicri Aydın Vilayet Salnamesi, Cilt:14.

1326 Hicri/1908 Miladi Aydın Vilayet Salnamesi, Cilt:25, İzmir Vilayet Matbaası.

AĞIR, Mustafa, *Honaz "Doğa Harikası"*, İzmir, (basım tarihi yoktur)BAYKARA, Tuncer, *Denizli Tarihi*, İkinci Kısım, (1070-1429), Fakülteler Matbaası, İstanbul 1969. *Cumhuriyetin 15. Yıldönümünde Denizli*, Cumhuriyet Matbaası, Denizli 1938.

Günümüz Türkçesi ile Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Kütahya, Manisa-İzmir-Antalya-Karaman-Adana-Halep-Şam-Kudüs-Mekke-Medine, Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman, 1. Cilt, 9. Kitap, Yapı ve Kredi yayınları, İstanbul 2011.

HAN, Zinkoo, *Honaz'ın Cumhuriyet Devrindeki Sosyal ve Ekonomik Gelişmesi (1923-1960)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 1999.

HAYTOĞLU, Ercan, *Denizli'de Tabaklık (Dünden Bugüne)*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2006.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1997.

ÖZÇELİK, Selahittin, *XIX. Yüzyılda Honaz Kazasında Sosyal ve Ekonomik Hayat (Temettuat Defterlerine Göre)*, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2005.

Salname-i Vilayet-i Aydın, 1312 Sene-i Hicriyesine Mahsus, Cilt:15, İzmir Vilayet Matbaası.

Salname-i Vilayet-i Aydın, 1313 Hicri Senesi (1896), Cilt:16, İzmir Vilayet Matbaası.

Yalçın, Kemal, *Emanet Çeyiz-Mübadele İnsanları*, 8.Baskı, İstanbul 2005.

YILDIZ, Bilal, *Denizli (Lazkiye) Sancağı'nda Gayri Müslimler (1876-1935)*, Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

c)Makaleler

ÇİFTÇİOĞLU, İsmail, *XIV. Yüzyılda Denizli ve Yöresinde Ahilik ve Mevlevilik*, Uluslararası Denizli ve Çevresi Sempozyumu, 6-8 Eylül 2006, 1. Cilt, Denizli-2007.

ERDEM, İlhan, *XIII.-XIV. Yüzyıllarda Denizli ve Yöresinde Görülen Sosyal-Kültürel Gelişmeler*, Uluslararası Denizli ve Çevresi Sempozyumu, 6-8 Eylül 2006, 1. Cilt, Denizli-2007.

HAYTOĞLU, Ercan, *"Denizli-Honaz'a Yapılan Mübadele Göçü"*, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, Cilt:5, Sayı:12, Yıl:2006.

HAYTOĞLU, Ercan, *"Bir Mübadele Çınarı: Mustafa Akan"*, Geçmişten Günümüze Denizli Yerel Tarih ve Kültür Dergisi, Sayı:11, Yıl:2006.

ÖZÇELİK, Selahittin, *XIX. YY Ortalarında Denizli Kazasının Sosyo-Ekonomik Yapısı Hakkında Gözlemler*, Uluslararası Denizli ve Çevresi Sempozyumu, 6-8 Eylül 2006, 1. Cilt, Denizli-2007

PARLAZ, Selim, *Avarız Defterlerine Göre XVII. Yüzyılda Honaz Kazası*, Uluslararası Denizli ve Çevresi Sempozyumu, 6-8 Eylül 2006, 1. Cilt, Denizli-2007.

ŞİMŞEK, Celal, *Kolossai, Arkeoloji ve Sanat*, Yıl:24, Sayı:107, Mart-Nisan 2002.

ÜNAL, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Honaz Kazası*, Uluslararası Denizli ve Çevresi Sempozyumu, 6-8 Eylül 2006, 1. Cilt, Denizli-2007.

d)Sözlü Kaynaklar

1916 Grebene kazası Kastro köyü doğumlu Bilö oğullarından Zekeriya oğlu Mustafa Akan (Mülakat tarihi:26 Temmuz 2006).

1919 Grebene kazası Vroşna Köyü doğumlu Hafız Mehmet Emin kızı Kamile (Karabenli) Yeşilpınar (Mülakat tarihi:26 Temmuz 2006).

1920 Grebene kazası Vroşna köyü doğumlu Sabri kızı Zeynep Davran (Mülakat tarihi: 26 Temmuz 2006).

1936 Honaz doğumlu Hafız Mehmet Emin oğlu Necdet Karabenli (Mülakat tarihi:14 Ağustos 2006 ve 11.11.2015).

1945 Honaz doğumlu Mustafa oğlu Hasan Akan (Mülakat tarihi:14 Ağustos 2006).

1954 Denizli doğumlu Numan oğlu Necati Akman (Mülakat tarihi:11.11.2015).

1968 Denizli doğumlu Hasan oğlu Saim İncekara (Hisar mahallesi muhtarı) (Mülakat tarihi:11.11. 2015).

e)İnternet Kaynakları

<http://rapory.tuik.gov.tr/11-11-2015-16:27:13-110985814420550131521987016582.html> (Erişim tarihi:11.11.2015)

EK 1: Mübadil Abidin oğlu Sabri Davran'ın iskan olduğu toprak damlı ev (ön taraf)
(ev yıkılmıştır)

Ek 2: Mübadil Abidin oğlu Sabri Davran'ın iskan olduğu toprak damlı ev (arka taraf)

Ek 3: Mübadil Muhittin Yavuz'un iskan olduğu kiremit çatılı ev (ön taraf)
(ev yıkılmıştır)

Ek 4: Mübadil Muhittin Yavuz'un iskan olduğu kiremit çatılı ev (arka taraf)

Ek 5: Mübadil Mustafa Akan (Vefat tarihi: 17.03.2008)

Ek 6: Mübadil Kamile Yeşilpınar (solda) (Vefat tarihi:24.11.2010, Mübadil Sabiha (Rahime) Yavuz (sağda) (Vefat tarihi:11.03.2007)

Ek 7: Mübadil Zeynep Davran (Vefat tarihi: 2009)

Ek 8: Göçmen Fırını (Orijinal)

Dünden Bugüne Honaz'ın Marjinal Mahallesi:Hisar

Ek 10: Honaz Belediyesi (Hisar Mahallesi) 2015

YUNANİSTAN'IN BATI ANADOLU'YU İŞGALİ SIRASINDA OSMANLI RUMLARINI SİLÂH ALTINA ALMASI

TAKING OTTOMAN GREEKS UNDER ARMS BY GREECE DURING THE
GREEK OCCUPATION IN WESTERN ANATOLIA

Zafer ÇAKMAK *

Öz

Yunanistan, Batı Anadolu'yu işgal ederken çok sayıda askere ihtiyaç duymuştur. Bu asker ihtiyacının bir kısmını da Osmanlı Rumlarından temin etmeye çalışmıştır. Bu amaçla Osmanlı vatandaşı olan Rumları silâh altına alabilmek için yoğun bir "Megali İdea" propagandası başlatmıştır. Atina Hükûmeti, İzmir'in işgalinden sonra çıkarmış olduğu emir-nâmelerle işgal altında bulunan bölgelerdeki Rumları silâh altına çağırmıştır. Yunan işgali altında bulunan bölgelere gönderilen Yunan milliyetçisi hatipler, şehir ve kasaba meydanlarında yaptıkları konuşmalarla Rumları Yunan ordusuna katılmaya teşvik etmişlerdir. Atina, Rumları askere çağırırken en büyük desteği Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nden görmüştür. Patrikhane dinî argümanları kullanarak Rumları Yunan ordusuna katılmaya zorlamıştır. Sonuçta Yunan işgalinin sürdüğü yıllarda Osmanlı vatandaşı olan Rumlar, Yunan işgal ordusuna 35.000 asker vermiş; bu ordunun birçok tümeni de Rumlardan oluşmuştur.

Anahtar Kelimeler: Yunanistan, Yunan Ordusu, Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi, Osmanlı Rumları, Batı Anadolu.

Abstract

During its occupation of western Anatolia, Greece was in need of a large number of soldiers. A certain part of this need was attempted to be fulfilled with the conscription of Ottoman Greeks. For this purpose, Greece initiated an intense "Megali Idea" propaganda to take Ottoman Greeks under arms, who were Ottoman citizens. The Athens Government called upon the Ottoman Greeks in the occupied territories with mandates issued following the occupation of Izmir. Greek nationalist orators, who were sent to the region under the Greek occupation, encouraged Greeks to join the Greek army in city and town squares. When Athens takes Ottoman Greeks under arms, the greatest support came from the Fener Greek Orthodox Patriarchate. The Patriarchate used religious arguments to force the Ottoman Greeks to join the Greek army. As a result, Ottoman Greeks contributed 35,000 soldiers to the Greek occupation army, which included several Ottoman Greek-only troops.

Keywords: Greece, Greek Army, Fener Greek Orthodox Patriarchate, Ottoman Greeks, Western Anatolia.

A-Giriş

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkması, yüzyıllardır Osmanlı hâkimiyeti altında yaşayan Rumlar için yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Özellikle Batı Anadolu'da yaşayan Rumlar, Yunan propagandasının da etkisiyle, bölgenin Yunanistan'a ilhakını savunmaya başlamışlardır¹. Hatta bu amaç doğrultusunda, Mütareke'den sonra

1 Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, (Çeviren: Cemal Köprülü), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 66; Engin Berber, *Yeni Onbinlerin Gölgesinde Bir Sancak: İzmir (30 Ekim 1918-15 Mayıs 1919)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 3.

* Doç. Dr., Fırat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü, Sosyal Bilimler Öğretmenliği ABD, Elazığ; zcakmak@firat.edu.tr.

bölgede, Yunanistan'ın teşvik ve yardımlarıyla çok sayıda çete teşkilatı kurmuşlardır². Atina Hükûmeti, bu çetelere gerekli bütün desteği vermiştir. Zira Yunanistan Başbakanı Elefterios Venizelos, Rum çetelerinin tedhişi faaliyetleri sayesinde, kıyı şeridinde yaşayan Türkleri Anadolu'nun iç bölgelerine göçe mecbur ederek, onların boşalttığı köy, kasaba ve şehirlere Rumları yerleştirmek istemiştir³.

Yunan emellerine hizmet eden Rum çeteleri, Mütareke'den itibaren Batı Anadolu'da yaşayan Türklere her türlü zulmü uygulamışlardır⁴. Bunlar, bölgede ortaya çıkan otorite boşluğundan da istifade ederek, Türklerin yaşadığı köylere baskınlar düzenlemiş, soygun ve katliamlar yapmışlardır⁵. Bu çetelerin eleman ihtiyacını karşılamak ve Rum gençlerini düzenli bir ordu için eğiterek hazır hale getirmek amacıyla, Fener Rum Patrikhanesi'nin de desteğiyle, Rum izci teşkilatları kurulmuştur⁶.

Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi, Mütareke'den sonra oluşan şartları “*Megali İdea*” için tarihî bir fırsat olarak görmüştür. Bu yüzden Mütareke Dönemi'nde dinî kimliğini bir kenara bırakarak, Atina Hükûmeti'nin talimatları doğrultusunda Rumların teşkilatlandırılmasında aktif görev almıştır. Patrikhane, Osmanlı Rumlarının Yunan ordusuna katılmalarının millî bir görev olduğunu kabul ederek bu konudaki bütün girişimleri desteklemiştir⁷. Patrikhane, Mütareke'den sonra başta siyasî faaliyetler olmak üzere; Yunan gizli teşkilatlarının oluşturulması, Rum çetelerinin desteklenmesi ve gösteriler düzenlenmesi gibi işler yapan bir kurum haline gelmiştir⁸. Patrikhane'nin bütün bu faaliyetlerini yetersiz gören Patrik Vekili Doretheos Mammelis, daha da ileri giderek, 9 Mart 1919 tarihinde yaptığı açıklamada Rumların Osmanlı Devleti ile hiçbir bağının kalmadığını belirtmiştir⁹.

Mondros Mütareke'sinden sonra Batı Anadolu'da Rum çeteleri vasıtasıyla etkili olmaya çalışan Yunanistan, İtilaf Devletleri'nin desteğiyle, 15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir'i fiilen işgal etmiştir¹⁰. Bu tarihten sonra Yunan makamları, Osmanlı coğrafyasında yaşayan Rumları kendi emelleri doğrultusunda daha rahat kullanmaya başlamıştır. Ancak bu dönemde Mustafa Kemal (Atatürk) önderliğinde Ankara'da açılan Türkiye Büyük Millet Meclisi, Anadolu'daki işgalci unsurlara karşı millî bir mücadele hareketi başlatmıştı. Yunan emellerini gerçekleştirmek isteyen Atina Hükûmeti, bu hareketi başarısızlığa uğratmak için büyük bir orduya ihtiyaç duymaktaydı. Fakat Yunanistan'ın elinde büyük bir ordu için yeterli insan kaynağı mevcut değildi. Her ne kadar Sevr Antlaşması ile Batı Anadolu'daki bazı önemli merkezler Yunanistan'a bırakılmış ise de, bu antlaşmayı tanımayan Ankara

2 Mustafa Turan, *Yunan Mezalimi (İzmir, Aydın, Manisa, Denizli-1919-1923)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999, s. 32-34.

3 Cengiz Mutlu, *Mütareke Döneminde Rum Nüfus Hareketleri (1918-1922)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2014, s. 120; Emine Pancar, “Yunan İşgalleri Karşısında Göç Hareketi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları*, VIII/18-19, (Bahar-Güz 2009), s. 56.

4 Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C. I, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1991, s. 87-88.

5 Emine Pancar, *a.g.m.*, s. 56.

6 Ali Güler, *İşgal Yıllarında Yunan Gizli Teşkilatları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988, s. 43-44.

7 Selçuk Ural, *Batı Anadolu'da Yunan İşgali ve Sonrası*, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum, 2005, s. 21.

8 Seyfi Yıldırım-Adnan Sofuoğlu, *Siyasî Faaliyetleriyle Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesi*, KÖKSAY Yayınları, Ankara, 2010, s. 113-118.

9 Bülent Atalay, *Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Siyasi Faaliyetleri (1908-1923)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 120.

10 M. Murat Hatipoğlu, *Yunanistan'daki Gelişmelerin Işığında Türk-Yunan İlişkilerinin 101 Yılı (1821-1922)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988, s. 87-91.

Hükûmeti, gün geçtikçe biraz daha kuvvetlenmekteydi. Türk orduları karşısında başarılı olmak isteyen Yunan yetkililer, Anadolu'daki işgal kuvvetlerinin asker ihtiyacını karşılayabilmek için Osmanlı tebaası olan Rumlardan faydalanma yoluna gitmişlerdir. Bu amaçla başta Batı Anadolu olmak üzere, Osmanlı coğrafyasında yaşayan yerli Rumları, Yunan ordusunda Türklere karşı savaşmak için silâh altına almaya çalışmışlardır. Bunda da önemli ölçüde başarı sağlamışlardır¹¹.

B-Yunanistan'ın Osmanlı Rumlarını Silâh altına Alması

Yunanistan Başbakanı Elefterios Venizelos, İzmir'in 15 Mayıs 1919'da işgalinden sonra, 21 Mayıs'ta daha önce Makedonya'da kurulan Yunan yönetimini başarıyla idare eden Aristidis Stergiadis'i İzmir Yüksek Komiseri olarak atamıştır¹². İngiltere'den büyük destek gören Atina, Sevr Antlaşması'nın imzalanmasından hemen sonra ise İzmir'in yönetimine el koymuştur. İzmir'deki Yunan Yüksek Komiserliği Genel Sekreteri Petros Gunarakis, 11 Ağustos 1920 tarihinde Hükümet Konağı'na giderek, Vali Vekili Ahmet Besim Bey'e; İzmir ve art bölgesinin İstanbul Hükümeti'yle hiçbir ilişkisinin kalmadığını, yönetimin Yunanlıların eline geçtiğini bildirerek devir-teslim işleminin yapılması gerektiğini söylemiştir¹³. Bu olaydan bir gün sonra, 12 Ağustos 1920'de, İzmir Hükümet Konağı Yunan jandarmaları tarafından işgal edilmiştir. Aynı gün imzalanan bir protokolle Türk yönetimi, yetkilerini Yunan yönetimine devretmiştir. Devir-teslim işi bittikten sonra Türk hâkimlerinin işine son verilmiş, yerlerine Yunanlı hâkimler atanmıştır. Eğitim, evkaf ve eytam daireleri ile şer'îye mahkemesinin dışında kalan bütün dairelere Yunanlı memurlar atanmış, kolluk kuvvetlerinin yerlerine de Yunanlı görevliler getirilmiştir¹⁴.

Atina Hükümeti, İzmir'in yönetimine el koyduktan sonra bölgede yeni bir idari teşkilat kurmuştur. Bu idari teşkilatlanmada Yunan bölgesi iki kısma ayrılmıştır. Bunlardan ilki İzmir ve yakın çevresini içine alan doğrudan yönetim bölgesi, ikincisi ise yüksek komiserin birer temsilci tarafından temsil edileceği 1920 yazında gerçekleştirilen işgallerle elde edilen yerlerin tamamıdır. İkinci bölge dâhilinde Bursa üst temsilciliği ve Mudanya, Bandırma, Sakız, Mihaliç, İnegöl, Biga, Ezine, Balya, Balıkesir, Soma, Edremit, Salihli, Alaşehir, Kula, Uşak, Simav, Afyonkarahisar, Kütahya ve Eskişehir temsilcilikleri yer almaktaydı. Yunan işgal bölgesi genişledikçe artmaya devam eden temsilcilik sayısı 1922 yılının Eylül ayı itibarıyla yirmiye bulmuştur. Bu yapılanmayla birlikte Yunanistan söz konusu yerlerde en azından idari bir kontrol mekanizmasını tesis etmiştir¹⁵.

Yunanistan, Batı Anadolu'da kurmuş olduğu idari teşkilatlanma ile bölgeyi ekonomik, siyasî, askerî ve kültürel alanda tahakküm altına almıştır. Bölgede özellikle askerî alanda yeni uygulamalar başlatmıştır. Bu uygulamaların başında da işgali altında bulunan Batı Anadolu'daki Rumları silâh altına alması gelmektedir. Yunanlı yetkililer, bölgede Osmanlı vatandaşı olan Rumları, silâh altına alabilmek için yoğun bir "*Megali İdea*" propagandası başlatmıştır. Batı Anadolu'ya gönderilen Yunan milliyetçisi hatipler, şehir ve kasaba meydanlarında yaptıkları konuşmalarla yerli Rumları Yunan ordusuna katılmaya teşvik etmişlerdir¹⁶. Yunan propagandasının da etkisiyle Rumlar, işgal kuvvetlerinin Anadolu

11 Taner Bilgin, "Savaş Yıllarında Anadolu Rumlarının Yaşadığı İkilem (1919-1922)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1/1, (Mart 2016), s. 43.

12 İsmail Ediz, *Diplomasi ve Savaş: İngiliz Belgelerinde Batı Anadolu'da Yunan İşgali 1919-1922*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, s. 323.

13 Engin Berber, *Sancılı Yıllar: İzmir 1918-1922*, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1997, s. 295.

14 Zeki Arıkan, *Mütareke ve İşgal Dönemi İzmir Basını (30 Ekim 1918-8 Eylül 1922)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1989, s. 105.

15 İsmail Ediz, a.g.e., s. 326.

16 Dido Sotiriyyu, *Benden Selam Söyle Anadolu'ya*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1982, s. 141-143.

içlerine doğru ilerleyişini büyük bir memnuniyet içerisinde takip etmişlerdir¹⁷. Hatta Yunan ordusunun Anadolu'da ilerlediği günlerde, İzmir Rumları eğlenceler ve şenlikler dahi düzenlenmiştir¹⁸.

Yunan yetkililerin Rumları askere almak için en çok başvurduğu yöntem dinî propagandadır. Yunan emellerinin en büyük destekçisi olan Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi, özellikle İzmir'in işgalinden sonra, dinî argümanları kullanarak, "*Yunan ordularının Hıristiyanlık adına mukaddes cihâd yaptıkları ve Türkiye'deki Rumların Yunan ordusuna katılması için*" bir beyânnâme yayımlamıştır. Patrikhane, 1 Eylül 1919'da yayımladığı bir başka beyânnâme ile de, Yunan ordusunun Türklere karşı muzafferiyetlerini överek, yerli Rumların Yunan ordusuna katılmaları emrini tekrarlamıştır¹⁹.

Yunanistan'ın, yerli Rumları askere almak için yaptığı uygulamalardan biri de Yunan Kralı Konstantin'in imzasını taşıyan emirlerdi. Zira Yunanistan işgal ettiği Batı Anadolu'yu kendi toprağı, bölgede yaşayan ahaliyi de Yunan vatandaşı kabul ediyor ve Rum erkeklerini orduya çağırıyordu. Dolayısıyla Yunan işgal bölgesinde yaşayan yerli Rumların bu çağrıya olumsuz yanıt vermek gibi bir şansı da yoktu. Nitekim 29 Nisan 1920'de Yunanistan'ın, İzmir ve çevresinde Anadolu'nun yerli Rumlarından 32 yaşına kadar olanları da silâh altına davet etmesi üzerine çok sayıda Rum orduya yazılmıştı. Bütün bu dayatmalara rağmen Yunan ordusuna katılıp Türklere savaşmak istemeyen birçok Rum ise İstanbul'a göç etmeye başlamıştır²⁰.

Atina Hükûmeti, İzmir'in işgalinden sonra, Yunanistan'dan gönderdiği kuvvetlerle Anadolu'daki işgal kuvvetlerinin sayısını arttırırken, bir yandan da yaptığı propaganda ve dayatmaların bir sonucu olarak, yerli Rumlardan askeri birlikler oluşturmaya başlamıştır²¹. Nitekim Yunanistan Başbakanı Venizelos'un talimatıyla, İzmir'de yerli Rumlardan ilk etapta bir tümen kurulmuş, bu tümene de "*İzmir Tümeni*" adı verilmiştir²².

Yunanistan, Sevr Antlaşmasından sonra, işgal ettiği bölgelerde yaşayan Rumları resmen silâh altına almaya başlamıştır. Bu durumun bir sonucu olarak Yunan işgal kuvvetleri bünyesindeki birçok tümen Rumlardan oluşturulmuştur. Bu durum, bölgeden Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne gönderilen askerî istihbarat raporlarında da açıkça görülmektedir. 2 Mayıs 1921 tarihli istihbarat raporunda: "*Yunanistan'ın işgal ordusu, Anadolu Rumlarının ekseriyetiyle müteşekkildir. Yunan ordusunun bazı fırkaları vardır ki ekseriya yerli Rumlardan mürekkebirdir. Bu fırkalar bir seneye müteceviz Yunan ordusunda hizmetleri görülmektedir. Bu fırkalar: İzmir, Manisa, Bursa ve havalisi fırkalarıdır.*" şeklinde bilgiler yer almaktadır²³.

Yunan Kralı Konstantin, ordusunun İnönü Savaşları'nda yenilgiye uğraması üzerine Anadolu'ya gelerek askerlerinin moralini yükseltmeye çalışmıştır. Durumun ciddiyetini gören Konstantin, daha güçlü bir kuvvetle Türk ordusuna saldırmak amacıyla Mayıs 1921 tarihinden itibaren 18-35 yaş arasındaki Osmanlı Rumlarının Yunan ordusuna katılmaları için yeni bir çağrı yapmıştır. Bu çağrıya uymak istemeyen bazı Rumlar, Yunan makamları

17 Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE), *İstiklal Harbi Kataloğu (İSH)*, Kutu: 1234, Gömlek: 13, Belge No: 13-1.

18 ATASE, *İSH*, Kutu: 885, Gömlek: 61, Belge No: 61-1.

19 M. Süreyya Şahin, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1980, s. 172.

20 Taner Bilgin, *a.g.m.*, s. 47-48.

21 Sabahattin Selek, *Millî Mücadele (Ulusal Kurtuluş Savaşı)*, C. I, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 161-162.

22 M. Süreyya Şahin, *a.g.e.*, s. 172; Hakkı Güvendik, *Türk İstiklâl Harbi*, C. II, (Batı Cephesi, 1'nci Kısım), Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmî Yayınları, Ankara, 1963, s. 83.

23 ATASE, *İSH*, Kutu: 729, Gömlek: 62, Belge No: 62-1.

tarafından zorla askere alınmıştır²⁴. Diğer taraftan Yunanistan'ın Batı Anadolu'daki Küçük Asya Ordusu Komutanı Anastas Papulas, yayımladığı emirlerle Rum gençlerini sürekli olarak silâh altına çağırıştır²⁵. Bu durum, 15 Mayıs 1921 tarihinde Matbu'at ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne gönderdiği istihbarat raporunda şu şekilde belirtilmektedir: “*Asya-yı Suğra Yunan Kumandanlığı dünkü emirnamesinde İzmir, Manisa, Balıkesir, Bursa, Çanakkale, İzmit, Üsküdar, Denizli, Aydın havalisine işgal mıntıkasında mukim Rum ırkına mensub 1891, 1892, 1893, 1894 tevellüdüleri; Akşehir, Bursa, Ödemiş depolarına müracaat kaydıyla silaha davet etmiştir.*”²⁶ Yunanlıların, yerli Rumları silâh altına çağırdukları hakkında başka bir bilgi de Paris'te bulunan Osmanlı Devleti Temsilcisi Naci Bey'in 6 Haziran 1921 tarihinde Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta yer almaktadır. Naci Bey bu telgrafında: “*Bin dokuz yüz yirmi ve yirmi bir işğani erbabından olan Anadolu Rumlarının taht-ı silaha davet edildiği Atina'da işar kılınmaktadır.*” ifadelerini kullanmıştır²⁷.

Osmanlı tebaası olan bazı Rumlar, Anadolu'daki Yunan ordusuna gönüllü olarak katılırken, bazıları ise bu orduya katılmak istememiştir. Yunan ordusuna katılmak istemeyen bu Rumlar, Yunan makamları tarafından cebren silâh altına alınmıştır. Silâh altına alınan yerli Rumlar, vakit geçirmeksizin Türklerle savaşmak için cepheye gönderilmiştir²⁸. Nitekim 18 Mart 1921 tarihinde, Güney Cephesi Komutanı namına Erkan-ı Harbiye Reisi Ahmed Zeki, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne, Yunanlıların Kula'daki yerli Rumları silâh altına alarak Uşak Cephesi'ne sevk etmekte olduklarını rapor etmiştir²⁹. Yine Antalya Havalisi Komutanı Aşir, 4 Mayıs 1921 tarihinde, Batı Cephesi Komutanlığı'na: “*21 Nisan 1921'de İzmirli yerli Rumlardan on bin nefer Bursa'ya sevk olunmuşlardır.*” şeklinde bir bilgi vermektedir³⁰.

Osmanlı Rumları, Anadolu'daki Yunan işgal kuvvetlerine yaklaşık 35.000 asker vermiştir³¹. Yunan yetkililer, işgal kuvvetleri bünyesinde istihdam edilen Rumları, Yunanistan'dan gelen askerlerden ayırt etme ihtiyacı duymuşlardır. Bu yüzden yerli Rumlara, diğer Yunan askerlerinden farklı askerî kıyafetler giydirmişlerdir. Bu konuyla ilgili olarak 22 Mayıs 1921 tarihinde Teke Havadisi Komutanı Aşir'in, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne verdiği rapor: “*İzmir'de silâh altına alınan Rumlara çatallı serpuşlar yerine kara kasketler giydirilmekte olduğu...*” şeklindedir³². Bu durumu destekleyen başka bir bilgi de Söke'den Mutasarrıf Hurşid'in, 31 Mayıs 1921 tarihinde Batı Cephesi Komutanlığı'na yazdığı yazıdır. Hurşid Bey, bu yazıda: “*Aydın'dan 18. Alayın Rumlardan müteşekkil olduğu ve apoletlerinde işaret olmadığı...*” ifadelerini kullanmıştır³³.

Yunan makamları sürekli olarak Osmanlı Rumlarını Yunan ordusuna katılmaya teşvik etmiştir. Diğer taraftan Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin ve bu Patrikhane'ye bağlı metropolitlerin de bu yöndeki propagandası, Yunan işgali altında olmayan bölgelerdeki Osmanlı vatandaşı Rumlar üzerinde oldukça etkili olmuştur³⁴. Dönemin en etkili din adamlarından biri olan İzmir Metropolit Hrisostomos, Anadolu'da yaşayan Rumları “*Büyük Yunanistan Krallığı*” kurma yolunda yönlendirmiş ve “*Küçük Asya Cemiyeti*” aracılığıyla yayımladığı bir bildiriyle 15-50 yaş arasındaki Rumları Yunan ordusuna

24 Taner Bilgin, *a.g.m.*, s. 50.

25 Zeki Arıkan, *a.g.e.*, s. 108.

26 ATASE, İSH, Kutu: 1157, Gömlek: 67, Belge No: 67-1.

27 ATASE, İSH, Kutu: 84, Gömlek: 59, Belge No: 59-1.

28 ATASE, İSH, Kutu: 1232, Gömlek: 130, Belge No: 130-1; ATASE, İSH, Kutu: 487, Gömlek: 97, Belge No: 97-1.

29 ATASE, İSH, Kutu: 652, Gömlek: 89, Belge No: 89-3.

30 ATASE, İSH, Kutu: 1233, Gömlek: 66, Belge No: 66-1.

31 Bilge Umar, *Yunanlıların ve Anadolu Rumlarının Anlatımıyla İzmir Savaşı*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2002, s. 85.

32 ATASE, İSH, Kutu: 742, Gömlek: 88, Belge No: 88-1.

33 ATASE, İSH, Kutu: 1234, Gömlek: 41, Belge No: 41-1.

34 M. Süreyya Şahin, *a.g.e.*, s. 172.

katılmaya çağırılmıştır. Bu çağrı Rumlar için bir emir niteliğinde olup, buna uymayanların cezalandırılacaklarını bildirmiştir³⁵. Bu ve benzeri çağrıları dikkate alan pek çok yerli Rum, gönüllü olarak Yunan ordusuna katılmıştır. Bu konuyla ilgili olarak İzmir'in 70 km. kuzeybatısındaki Sazaki Köyü'nden Nikolaos Papanikolau şunları ifade etmektedir: "1921 yılında gönüllü olarak Yunan Ordusu'na katıldım. İzmir Balçova'daki birliklere yazıldım. Askerî eğitim yapmak üzere Filadelfia'daki (Alaşehir) birliklere yollandım. Askerî eğitimden sonra Salihli'deki Efzon Bölüğü'ne katıldım."³⁶ Anadolu'daki Osmanlı tebaası Rumların yanı sıra Trakya'daki bazı Rumlar da askerî eğitim görmek ve Yunan işgal ordusunda görev almak için Yunanistan'a gitmiştir³⁷.

Osmanlı Devleti'nin idaresi altında yüzyıllarca refah ve saadet içerisinde yaşayan Rumlar, Batı Anadolu'da Yunan işgallerinin başlamasıyla birlikte Türk devleti ve milleti aleyhine faaliyetlerini sıklaştırmışlardır³⁸. Hatta Yunan işgali, bir kısım Rumlar için Türkleri arkadan vurmak için bulunmaz bir fırsat olmuştur³⁹. Nitekim Anadolu'nun birçok şehrinden İzmir'e görünüşte seyahat etmek için giden Rumlar, Yunan ordusuna katılmaktaydı⁴⁰. Yunan işgali altında olmayan İstanbul, Bursa, Burdur ve Isparta gibi Osmanlı şehirlerinde yaşayan pek çok Rum da, İzmir'e giderek gönüllü sıfatıyla Yunan ordusuna yazılmıştır⁴¹. 1919 Haziran'ı başlarından itibaren Burdur ve Isparta'dan yerli Rum gençleri, görünüşte seyahat etmek maksadıyla, akın akın İzmir'e gitmeye başlamıştır. Ancak İzmir'e giden bu kişiler, gönüllü olarak Yunan ordusuna ve çetelerine iltihak ediyorlardı⁴².

C-Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin Aldığı Tedbirler

Kuva-yı Milliye'nin aldığı tüm tedbirlere rağmen Rumların Yunan ordusuna katılmalarının önüne geçilememiştir. Ülkenin içerisinde bulunduğu olağanüstü siyasî ve askerî şartlar değerlendirildiğinde Millî Mücadele'yi yürüten heyetin bu unsurlara karşı belli tedbirleri alması kaçınılmazdı⁴³. Bu yüzden TBMM Hükûmeti, Anadolu'da yaşayan Rum ve Ermenilerin Yunan ordusuna katılmalarını engellemek için tedbirler almak zorunda kalmıştır. TBMM Hükûmeti, 13 Eylül 1920 tarihinde: "*Bazı esbab ve mütala'at-ı siyasiye ve askeriyeye binaen Bolu, Geyve, Ertuğrul, Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisar, Denizli, Burdur, Isparta livaları dâhilinde bulunan Rum ve Ermenilerden şimdilik 20-40 yaşında bulunan erkeklerin dâhilde mu'ayyen mevaki'e muhafaza tahdında sevklerine...*" karar vermiştir⁴⁴.

TBMM Hükûmeti, sevk edilen Rum ve Ermenilerin ihtiyaçlarını karşılamak için de, 24 Kasım 1921 tarihinde, "*Mahal-i muhtelifeden sevk olunan Rumlardan pek muhtaç olanların i'şeleri zımmında beş bin liranın muhacirin tahsisatından tesviyesi*" kararını

35 Taner Bilgin, *a.g.m.*, s. 44; Bülent Atalay, *a.g.e.*, s. 178.

36 *Göç, Rumlar'ın Anadolu'dan Mecburi Ayrılışı (1919-1923)*, (Derleyen: Herkül Millas), İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 40.

37 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsûs Müdüriyeti (DH. KMS)*, Dosya: 52-3, Vesika: 59.

38 Cengiz Mutlu, *a.g.e.*, s. 278.

39 Hamit Pehlivanlı, *Kurtuluş Savaşı İstihbaratında Askerî Polis Teşkilatı*, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1992, s. 113-114.

40 *BOA, DH. KMS*, Dosya: 45-3, Vesika: 33; Cengiz Mutlu, *a.g.e.*, s. 121.

41 M. Süreyya Şahin, M. Süreyya Şahin, *a.g.e.*, s. 172; Herkül Millas, *Geçmişten Bugüne Yunanlılar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 223; Nuri Köstüklü, *Millî Mücadele'de Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999, s. 168.

42 Nuri Köstüklü, *a.g.e.*, s. 168.

43 Cengiz Mutlu, *a.g.e.*, s. 279-280.

44 *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030. 18. 01, Yer No: 01. 11. 17, (13 Eylül 1336 tarih ve 215 No'lu Kararname).

almıştır⁴⁵. Cepheye yakın olan Rumların, Anadolu'nun iç bölgelerine sevk işlemi Mayıs 1922'ye kadar devam etmiştir⁴⁶.

TBMM Hükûmeti, daha önce almış olduğu sevk kararı ile Osmanlı Rumlarının Yunan ordusuna katılmasını kısmi de olsa engellemeye çalışmıştı. Bununla birlikte TBMM'nin almış olduğu bir diğer karar ise savaş esnasında Osmanlı vatandaşı olduğu halde Yunan ordusuna katılarak Türk ordusuna karşı savaşacakların Ankara İstiklal Mahkemesi'nde derhal idam edileceği kararıydı. Bu karar mucibince savaş esnasında yerli Rumlardan esir düşenler olursa esir muamelesi görmeyerek, idam edilecekti. Nitekim 30 Temmuz 1921'de İstiklal Mahkemesi, Cebel-i Bereket Mebusu İhsan Bey'in riyasetinde ve Gaziantep Mebusu Kılıç Ali ve Kütahya Mebusu Cevdet Bey'in katılımıyla Yunan askerleri arasındaki yerli Rumlardan oluşan esirlerin mahkemesini icra etmiş, bunlar hakkında idam kararı vermiştir⁴⁷.

D-Osmanlı Rumlarının Yunan Ordusundan Fırar Etmesi

Yunanistan, Anadolu'da filizlenen Millî Mücadele Hareketi'ni bitirmek ve Sevr Antlaşması'nı Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne imzalattırmak amacıyla 22 Haziran 1920 tarihinden itibaren İzmir'den hareketle Bursa'ya kadar olan şehirleri işgale başlamıştır. Ancak TBMM'nin Sevr'i kabul etmemesi üzerine Yunanistan yeniden hazırlıklarını hızlandırmıştır. I. İnönü Savaşı öncesi ordusunu güçlendirmek için Anadolu'da yaşayan Rumlara yeni bir çağrıda bulunarak, 34 yaşına kadar olan erkeklerin Yunan ordusunda askerlik görevine davet etmiştir. Bu çağrıya uyanlar olduğu gibi uymak istemeyenler de oldukça fazlaydı. Yunan ordusuna katılan yerli Rumların bir kısmı da savaşmak istemiyordu. Neticede Yunanistan 6 Ocak 1921 tarihinde harekete geçerek Türk ordusuyla 10 Ocak günü İnönü önlerinde karşılaşmıştır. Ancak savaşın mağlubiyetle sonuçlanması üzerine çok sayıda yerli Rum Yunan ordusundan firar etmiştir⁴⁸.

Osmanlı Rumları esas itibariyle şehirli olup savaşçı değillerdi. Yunan ordusunda zorla görev almak istemeyen Rumlar, askerlikten kaçmak için ellerinden geleni yapıyorlardı⁴⁹. Yunan ordusunun Türk ordusu karşısında yenilgiye uğramaya başlaması, yerli Rumları endişelendirmeye başlamıştır. Bu yüzden Yunan ordusundan firar eden Rumların sayısı, günden güne artmakta ve bir defada doksan-yüz kişilik gruplar hâlinde firar ettikleri görülmekteydi. Çünkü ticarete alışık ve savaştan uzak duran Rumlar savaş gibi zorluklara alışık değillerdi⁵⁰.

Yunan ordusunun yenilgisiyle birlikte, burada görev yapan yerli Rumlar tebdil-i kıyafetle firar etmeye başladılar. Fırarî Rumlara engel olunmak istenmesi üzerine, Patrikhane ve Yunan İşgal Kuvvetleri Komutanlığı'nın baskısıyla Yunan tabiiyetine geçmiş olan Osmanlı Rumları, kendilerinin Osmanlı olduklarını ileri sürerek, Yunan ordusuna katılmak istemediklerini belirtmişlerdir⁵¹.

Rumların, Yunan ordusundan firarı, Türk makamları tarafından da tespit edilmiştir.

45 BCA, Fon Kodu: 030. 18. 01, Yer No: 04. 38. 5, (24 Teşrin-i Sani 1337 tarih ve 1214 No'lu Kararname).

46 Cengiz Mutlu, *a.g.e.*, s. 283.

47 Taner Bilgin, *a.g.m.*, s. 54.

48 Taner Bilgin, *a.g.m.*, s. 49-50.

49 Alexander Anastasius Pallis, *Yunanlıların Anadolu Macerası (1915-1922)*, (Çeviren: Orhan Azizoğlu), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995, s. 50.

50 Hamit Pehlivanlı, *a.g.e.*, s. 131.

51 Bülent Atalay, *a.g.e.*, s. 184.

Nitekim 11 Haziran 1921 tarihinde Dâhiliye Vekili'nin, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne yazdığı yazı: “Yunanlıların askere aldığı yerli Rumların kıtalarından firar etmekte olduğu...” şeklindedir⁵². Konuyla ilgili olarak Anadolu Ajansı'nın 17 Mayıs 1921 tarihinde verdiği bilgi ise şöyledir: “Yunanlıların arazi-i meşgulede topladıkları yerli Rumlardan kısm-ı azamı firar etmektedir. Birçoğu çapul için gönüllü olarak sığır, beygir toplamağa memur oldukları halde cepheye izam edilmek endişesiyle köylerine savaşılmaktadırlar.”⁵³ 1921 ilkbaharında bu asker firarilerinin sayısı hızla artmaya başlamıştır. Yunan askeri yetkilileri, asker açığını kapatmak amacıyla yerli Rumları Yunan ordusuna katmak için çalışmalarını hızlandırmışlardır⁵⁴.

İzmir, firarî Rumların en yoğun olduğu şehirdi. Yunan işgalinin tehlikeye girdiği 1921-1922 yıllarında İzmir'de 20.000 asker kaçağı tespit edilmişti⁵⁵. Yerli Rumlar, artık Yunan askerlerine yardım etmek istemiyorlardı. Bu durum karşısında Fener Rum Ortodoks Kilisesi'ne bağlı din adamları devreye girerek Anadolu Rumlarını kiliselerde toplayıp: “Yunanlıları siz davet ettiniz, şimdi neden yardım etmiyorsunuz?” diyerek telkinlerde bulunuyor⁵⁶; eğer askere gitmezlerse kiliseye sokulmayarak aforoz edilecekleri tehdidinde bulunuyorlardı⁵⁷. Ancak Sakarya Savaşı'ndan sonra, Rumlar arasında askerlik meselesinden dolayı büyük tedirginlik vardı. Birçok Rum, yabancı ülkelerin konsolosluklarına müracaat ederek Osmanlı tebaasından olduklarını beyan etmekte ve bu suretle askerden kaçmaktaydılar⁵⁸.

Batı Anadolu'da yaşayan Rumların Yunan Ordusu'na yeterli destek vermemesi, Yunanlı bazı devlet adamlarının tepkisine neden olmuştur. Nitekim Kral Konstantin'in oğlu Prens Andrew, dostu General İoannis Metaksas'a bölgede yaşayan Rumlarla ilgili olarak şöyle yazmıştır: “Buradaki halk genellikle tiksindiricidir. Şişirilmiş Venizelos yanlılığı yaygın bir haldedir... Eski Yunanistan'ın burada korkunç denecek kadar kanını döktükten sonra böyle davranan bu değersiz insanları tekmeleyip atması için İzmir'i Mustafa Kemal'e teslim etmek gerçekten yerinde olacaktır, çünkü en iyi yerli ailelerin çocukları İzmir'de ve cephe gerisinde hizmet etmektedirler ve salt Küçük Asya Rumlarından kurulmuş bir birliğin düşmanla yüz yüze gelmesi halinde Tanrı yardımcımız olsun... Tanrım, ben buradaki cehennemden ne zaman kurtulacağım?” Bu görüşlerde Prens Andrew yalnız değildi. İzmir Yüksek Komiseri Aristidis Stergiadis, Uşak'taki temsilcisine şöyle yazmıştı: “Burada kendilerine Yunanlı denilenlerden hiçbir şey bekleyemeyiz.” Bu durum, işgalci Yunanlılarla yerli Rumlar arasındaki gerginliğin yaygın bir yansımasıydı⁵⁹.

E-Sonuç

Yüzyıllarca Osmanlı hâkimiyeti altında Türkler ile aynı coğrafyada birlikte yaşayan Rumlar, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Yunanistan'ın yayılmacı siyasetine alet olmuştur. Yunanistan'ın Batı Anadolu'yu işgali sırasında bölgede yaşayan Rumlar, Yunan işgalini kolaylaştırmak için büyük çaba harcamışlardır. Rumlar, işgalin kalıcı olmasını sağlamak amacıyla Yunanistan lehine pek çok faaliyetin içerisinde yer almışlardır. Yunan ordusunda görev almaları da bu faaliyetlerden biri olmuştur.

52 ATASE, İŞH, Kutu: 1159, Gömlek: 143, Belge No: 143-1.

53 ATASE, İŞH, Kutu: 1157, Gömlek: 138, Belge No: 138-1.

54 ATASE, İŞH, Kutu: 84, Gömlek: 49, Belge No: 49-1.

55 Cemil Şenalp, *Ulusal Kurtuluş Savaşında Yunan İşgal Bölgelerinde Sivil İşler/Akeri Hükümet Faaliyetleri*, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul 2000, s.110; Alexander Anastasius Pallis, *a.g.e.*, s. 50.

56 Bülent Atalay, *a.g.e.*, s. 176.

57 Taner Bilgin, *a.g.m.*, s. 44.

58 Rahmi Çiçek, “Millî Mücadelede Ermeni-Rum-Yunan İttifakı'nın Anadolu Basınındaki Yankıları”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 2/6, (Kasım 1990), s. 305.

59 Michael Llewellyn Smith, *Yunan Düşü*, (Çeviren: Halim İnal), Ayraç Yayınevi, Ankara 2002, s. 352.

Atina Hükûmeti, Anadolu'da Türk ordularıyla mücadele etmek için çok sayıda askere ihtiyaç duymuştur. Bu yüzden Osmanlı coğrafyasında yaşayan Rumları askerî bir potansiyel olarak görmüştür. Yunan yetkililer, İzmir'in işgalini müteakip, Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin destek ve yardımlarıyla, Osmanlı Rumlarını silâh altına almaya başlamışlardır. Nitekim Yunan ordusunda "İzmir Tümeni", "Manisa Tümeni" ve "Bursa Tümeni" olarak adlandırılan birçok birlik Rumlardan oluşturulmuştur.

Sakarya Savaşı'ndan sonra Yunan işgal kuvvetlerinin Türk ordusu ile baş edemeyeceğini kavrayan yerli Rumlar, doğal olarak geleceklerinden endişe etmeye başlamışlardır; çünkü Osmanlı vatandaşı iken Türk Hükûmeti'ne karşı çarpışmışlardı. Vaktiyle Yunan ordusuna otuz beş bin asker veren Rumlar, muhtemel bir yenilgi durumunda, Türk halkıyla karşı karşıya geleceklerdi. Bu yüzden Yunan ordusunda yer alan binlerce Rum firar ederek, İzmir gibi işgal altındaki büyük şehirlere toplanmaya başlamıştır.

Yunanistan, sonu hüsrarla biten Anadolu macerasının bedelini maddî ve manevî olarak ağır bir şekilde ödemiştir. Ancak Yunanistan, asıl bedeli işbirliğine zorladığı Osmanlı Rumlarına ödetmiştir. Zira Rumlar, Türk Kurtuluş Savaşı sırasında, Yunanistan'ın haris siyasetine alet olmuş, bunun sonucunda Anadolu'yu terk etmek mecburiyetinde kalmıştır.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi

2. Araştırma ve İnceleme Eserler

Arıkan, Zeki, *Mütareke ve İşgal Dönemi İzmir Basını (30 Ekim 1918-8 Eylül 1922)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1989.

Atalay, Bülent, *Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Siyasi Faaliyetleri (1908-1923)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001.

Berber, Engin, *Sancılı Yıllar: İzmir 1918-1922*, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1997.

-----, *Yeni Onbinlerin Gölgesinde Bir Sancak: İzmir (30 Ekim 1918-15 Mayıs 1919)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

Bilgin, Taner, "Savaş Yıllarında Anadolu Rumlarının Yaşadığı İkilem (1919-1922)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1/1, (Mart 2016), s. 37-91.

Çiçek, Rahmi, "Millî Mücadelede Ermeni-Rum-Yunan İttifakı'nın Anadolu Basınındaki Yankıları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 2/6, (Kasım 1990), s. 295-306.

Ediz, İsmail, *Diplomasi ve Savaş: İngiliz Belgelerinde Batı Anadolu'da Yunan İşgali 1919-1922*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015.

Göç, *Rumlar'ın Anadolu'dan Mecburi Ayrılışı (1919-1923)*, (Derleyen: Herkül Millas), İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

Güler, Ali, *İşgal Yıllarında Yunan Gizli Teşkilatları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları,

- Ankara, 1988.
- Güvendik, Hakkı, *Türk İstiklâl Harbi*, C. II, Batı Cephesi, 1'nci Kısım), Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmî Yayınları, Ankara, 1963.
- Hatipoğlu, M. Murat, *Yunanistan'daki Gelişmelerin Işığında Türk-Yunan İlişkilerinin 101 Yılı (1821-1922)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988.
- Jaeschke, Gotthard, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, (Çeviren: Cemal Köprülü), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
- Köstüklü, Nuri, *Millî Mücadele'de Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları*, Atatürk araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999.
- Millas, Herkül, *Geçmişten Bugüne Yunanlılar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
- Mutlu, Cengiz, *Mütareke Döneminde Rum Nüfus Hareketleri (1918-1922)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2014.
- Pallis, Alexander Anastasius, *Yunanlıların Anadolu Macerası (1915-1922)*, (Çeviren: Orhan Azizoğlu), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995.
- Pancar, Emine, "Yunan İşgalleri Karşısında Göç Hareketi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları*, VIII/18-19, (Bahar-Güz 2009), s. 55-67.
- Pehlivanlı, Hamit, *Kurtuluş Savaşı İstihbaratında Askerî Polis Teşkilatı*, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1992.
- Selek, Sabahattin, *Millî Mücadele (Ulusal Kurtuluş Savaşı)*, C. I, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2002.
- Smith, Michael Llewellyn, *Yunan Düşü*, (Çeviren: Halim İnal), Ayraç Yayınevi, Ankara 2002.
- Sotiriyu, Dido, *Benden Selam Söyle Anadolu'ya*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1982.
- Şahin, M. Süreyya, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1980.
- Şenalp, Cemil, *Ulusal Kurtuluş Savaşında Yunan İşgal Bölgelerinde Sivil İşler/Akeri Hükümet Faaliyetleri*, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul 2000.
- Tansel, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C. I, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1991.
- Turan, Mustafa, *Yunan Mezalimi (İzmir, Aydın, Manisa, Denizli-1919-1923)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999.
- Umar, Bilge, *Yunanlıların ve Anadolu Rumlarının Anlatımıyla İzmir Savaşı*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2002.
- Ural, Selçuk, *Batı Anadolu'da Yunan İşgali ve Sonrası*, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum, 2005.
- Yıldırım, Seyfi-Sofuoğlu, Adnan, *Siyasî Faaliyetleriyle Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesi*, KÖKSAV Yayınları, Ankara, 2010.

ALİ FUAD (ERDEN)'İN SAVAŞ HATIRATINDA I. VE II. SÜVEYŞ KANALI SEFERİ*

SUEZ CANAL CAMPAIGN I, II IN ALİ FUAD ERDEN'S WAR MEMORIES

Mithat AYDIN**

Öz

Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'ye katılmış olan Ali Fuad (Erden) Bey, Harp Akademisi'nden mezun olduğu 1903'ten 1957'deki ölümüne kadar Türk ordusunda Kolordu ve Ordu Kurmay Başkanlığı, Ataşemiliterlik, Müstahkem Mevki Komutanlığı, Harp Akademileri Komutanlığı gibi farklı görevlerde bulunmuştur. Ali Fuad Bey, Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı sırada Fransa'da Ataşemiliterlik görevini yürütmekteydi. Onun, Filistin bölgesine gidişi, Cemal Paşa'nın Süveyş Kanalı'na yapacağı harekât için 4. Ordu Komutanlığı'na atanıp söz konusu cepheye gitmesi vesilesiyeldir. Ali Fuad Bey, Cemal Paşa'nın Kurmay Başkanı olarak Mısır, Filistin ve Suriye Cephesi'nde bulunduğu sırada serdetmiş olduğu fikir ve gözlemleriyle Kanal Harekâtı'nın neden ve sonuçlarını, Filistin-Suriye Cephesinde Türk ordusunun durumunu, Türk kurmayı arasındaki ilişkiyi, Arap isyanının mahiyetini ortaya koyan yeni bilgiler sunmaktadır. Belirtmek gerekir ki, şahıslar ve olayları ele alışında hissi davranmamıştır; kendi deyişimiyle "oldukları kadar ve oldukları gibi" aktarmaya çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Ali Fuad Bey, Cemal Paşa, Süveyş Kanalı, 4.Ordu Komutanlığı, Hicaz İsyanı.*

Abstract

Ali Fuad Erden who was in the Balkan War, World War I and Independence War had different duties such as corps commander, chief of the staff, military attaché, commander of fortified area and the commander of Turkish War Colleges from 1903, when he graduated from Turkish War College, to his death in 1957. Ali Fuad was a military attaché on France when World War I started. He went to Paletsine front because Cemal Pasha was appointed to 4th Army Commandership to make a military action in Suez Canal. Ali Fuad gave new informations about the reasons and results of canal operation, the condition of Turkish army in Paletsine and Syria front, the relationship between Turkish staff and the nature of Arab revolt through his views and observations in Egypt, Paletsine and Syria front when he was Cemal Pasha's chief of staff. It should be remembered that he was not emotional while he was telling the persons and events. Instead, he tried to tell them as they happened with his own word.

Keywords: *Ali Fuad, Cemal Pasha, Suez Canal, 4th Army Commandership, Hicaz Revolt.*

A-GİRİŞ: BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN BAŞLAMASI VE ALİ FUAD (ERDEN)

Bilindiği gibi 28 Haziran 1914 tarihinde Saraybosna'yı ziyaret Avusturya Macaristan İmparatorluğu veliahdı Arşidük Fransuva Ferdinand ve eşinin bir Sırp tarafından öldürülmesi, Avrupa merkezli dünya savaşının fitilini de ateşlemiş oluyordu. Söz konusu suikast savaşın görünüşteki yönü idi. Gerçekte ise savaş, Avrupa'daki askerî, siyasî ve iktisadî rekabetin ortaya çıkardığı çatışma ve bloklaşmanın bir sonucu idi.

* Bu çalışma, 12-15 Kasım 2015 tarihleri arasında İzmir'de İzmir Valiliği, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu, Ege Üniversitesi, Dokuz Eylül Üniversitesi ve İzmir Katip Çelebi Üniversitesi tarafından ortaklaşa düzenlenen "Uluslararası I. Dünya Savaşı Sempozyumu (Türk-Rus Penceresi)" başlıklı sempozyuma sunulan bildirinin metnidir.

** Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü, Sosyal Bilimler Eğitimi ABD, Kınıklı Yerleşkesi, Denizli, maydin@pau.edu.tr

Saraybosna olayının patlak verdiği sırada, Ali Fuad (Erden) Bey, 1913 kışından beri Paris'te Osmanlı Askerî ataşesi olarak görev yapmaktaydı. Haberin Fransa'da duyulduğu andan itibaren Fransız kamuoyunda nasıl bir etki yarattığı ve İtilaf devletlerinin Türkiye'ye karşı izlediği politikanın mahiyetini görmek bakımından verdiği bilgiler dikkate değer görünmektedir. Buna göre Saraybosna cinayeti başlangıçta Fransa'da fazla önemsenmemiş, sanki gelecekteki felakete engel olur diye görmezden gelinmiştir. Takip eden günlerde Fransız gazeteleri yazdıklarıyla sükûneti muhafaza etmeye devam etmişlerdir. Söz konusu olay bir ay sonra bile dünyayı tehdit eden "bir volkan gibi" kendini saklamaya devam ederken, Parisliler normal hayatlarını sürdürmekteydiler.¹

Esas itibarıyla, olayın Avrupa'yı genel bir savaşa sürükleyeceği konusunda Ali Fuad Bey de fazla kötümser değildir. Çünkü O, Avrupa'da genel bir savaşın olmayacağı, galip gelecek tarafın bile çok fazla zayıfatı göze alamayacağı kanaatindeydi. Bu bağlamda, Birinci Dünya Savaşı'nın aklın değil, his ve ihtirasların bir sonucu olduğunu düşünmüştür.²

Gelinen noktada Avusturya biliyordu ki, Saraybosna Suikastı genel bir Slav sorunu idi ve Sırbistan'ı ezmeden ülkesindeki ayrılıkçı hareketlerin önü alınamazdı. Nitekim, Rus tehdidine karşı Almanya'nın desteğini temin eden Avusturya-Macaristan 23 Temmuz 1914 tarihinde Avusturya'ya karşı yapılan yayın ve propaganda faaliyetlerinin durdurulması, suikast soruşturmasının Avusturya ve Sırp memurlarınca yapılmasına ilişkin ultiimatoma verilen olumsuz yanıtta beş gün sonra Sırbistan'a karşı savaş ilanını açıklamıştır.

Savaş ilanının itilaf ve ittifak devletlerini karşı karşıya getirmesi kaçınılmazdı. Bu çerçevede Avusturya'nın yanında yer alan Almanya'nın ittifak bloğunu, Sırbistan'ın yanında yer alan Rusya'nın da İtilaf bloğunu kendi yanına çekmesi için diplomatik kanalları sonuna kadar zorlamışlardır. Zaten Rusya, Avusturya-Sırp diplomatik ilişkilerinin kesildiği 24 Temmuzda tarafsız kalmayacağını ilan etmişti. Rus hükümeti, Sırp topraklarının işgali durumunda Avusturya'ya karşı savaşa dâhil olacağını açıklıyordu. Nitekim Avusturya'nın Sırbistan'a savaş ilanından bir gün sonra 13. Kolordusu'nu seferber ettiği gibi, 31 Temmuzda da genel seferberlik ilanında bulunarak tavrını ortaya koymuştur.

Avrupa düzeni ve kuvvetler dengesi açısından çıkarları birbirine bağlı olan ve patlama noktasına gelmiş olan rekabetin Avrupa büyük devletlerini bir savaşa sürükleyeceği açıktı. Nitekim, Almanya'nın 1 Ağustosta Rusya'ya, 3 Ağustosta Fransa'ya, 4 Ağustosta da Belçika'ya savaş ilan etmesi, İngiltere'yi harekete geçirmeye yetmişti. Kendi güvenliği açısından hayati öneme sahip olan Belçika'nın işgali, İngiltere'nin 4 Ağustosta "*Belçika'nın tarafsızlığına saygı gösterilmesi*" anlamında bir ultiimatoma vermesine neden olmuştur.³ Bunun kabul edilmemesiyle de İngiltere Almanya'ya savaş ilan ederek savaşa dahil olmuştur. Böylece 28 Haziranda Saraybosna'da işlenen suikast olayı, meydana gelişinden

1 Ali Fuad Erden, *Paris'ten Tih Sahrasına*, 2. Basım, Ankara, 1949, s.6.

2 Bu noktada Ali Fuad Bey'in, Paris Askeri Ateşliği sırasında önde gelen bazı Osmanlı komutan ve devlet adamlarının Saraybosna suikastının devletlerarası ilişkiler açısından ne ifade ettiği konusundaki kanaatine dair tank olduğu kimi görüşme ve konuşmalar kayda değerdir. Özellikle İsmet (İnönü) Bey ve Cemal Paşa'nın Paris ziyaretleri sırasında Saraybosna suikastı sonrası dünyanın gidişatına ilişkin serdetmiş olduğu fikirler, Osmanlı devlet adamları arasında dünyanın genel bir savaşa sürüklendiği ve ancak Osmanlı Devleti'nin muhtemel bir savaş halinde durumunun ne olacağı konusunda ciddi bir telaş ve endişe içinde bulunduğunu göstermiştir. Cemal Paşa "göreceksiniz neler olacak" diyerek geleceğe dair öngörüsünü ortaya koyarken, İsmet Bey genel bir savaşın yakın olduğunu, seferberlik ilan etmek şartıyla Osmanlı Devleti'nin tarafsız kalması düşüncesindedir. İsmet Bey'e göre savaşın sonunda hangi taraf galip gelirse gelsin her iki taraf da yorgun düşeceği için Osman Devleti taze kuvvetli ordusuyla toprak bütünlüğünü ve bağımsızlığını koruma fırsatını elde etmiş olacaktır. İsmet Paşa'nın aktardıklarına bakılırsa Ahmet İzzet Paşa da üç yıla varmadan genel bir savaşın çıkacağını muhakkak görmüştür. Çünkü Ahmet İzzet Paşa, Avrupa'nın siyasi âleminde biriken karmaşık sorunların çözüm için Avrupalı devletlerin silaha sarılmaktan başka bir yolunun kalmadığına inanmaktaydı. Erden, Paris'ten Tih Sahrasına, s.5-6.

3 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi/Osmanlı İmparatorluğunun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Giriş*, c.1, Genel Kurmay Harp Tarihi Başkanlığı, Seri No:3, Ankara, 1970, s.21.

sadece 37 gün sonra Avrupa'da alevlenen bir dünya savaşına dönüşmüş oluyordu. Ağustos sonlarında Almanya'ya karşı savaş ilan eden bir başka devlet Japonya olmuştur. İngiltere ile aralarında ittifak antlaşması bulunan Japonya'nın savaşa girmesi Almanya'nın Uzak Doğu'daki sömürgelerine göz dikmiş olmasından kaynaklanmıştır.

Savaşa giden süreçte Osmanlı Devleti'ne bakıldığında, II. Abdülhamid'in tahttan indirilişinden sonra güç kaybetmeye ve çözülmeye devam etmiştir. 1908 Ekiminde Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilanı, Avusturya'nın Bosna ve Hersek'i işgali gelecekteki büyük felaketlerin habercisi gibiydi. Trablusgarp Savaşı (1911) ve Balkan Savaşları (1912-1913) çöküşün belli başlı kilometre taşları olmuştur. Esas itibarıyla Birinci Dünya Savaşı öncesine gelindiğinde Büyük Devletlerin sömürgecilik yarışının en cazip alanı haline gelen Osmanlı Devleti belirsizliğe ve yalnızlığa sürüklenmiş durumda idi. İttihad ve Terakki yönetimi, Osmanlı Devleti'nin içine düşmüş olduğu bu yalnızlıktan önce Fransa ve Rusya ile, sonra da Almanya ile bir ittifak arayışına girerek kurtulmak istemiştir. Fransa, Osmanlı dostluğunun kendisine hiçbir şey kazandırmayacağı ve Rusya'yı gücendireceği düşüncesiyle, Rusya da Boğazlar ve Osmanlı toprakları üzerindeki emellerinden vazgeçmeyi gerektirecek bir sonuç doğuracağı endişesiyle ittifak teklifini kabul etmemişlerdir. Osmanlı Devleti'nin ittifak talebi karşısında Fransa'nın tavrını Ali Fuad Bey'in aktardığı Cemal Paşa ile Fransız Dışişleri Bakanı arasında geçen bir konuşma açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Ali Fuad Bey'in aktardığına göre Cemal Paşa, Fransız Dışişleri Bakanı'na "*Fransa Rusların emel ve ihtiraslarına karşı, Türkiye'nin toprak bütünlüğünü ve bağımsızlığını sağladığı(nı) taahhüt ederse Fransa'ya yaklaşacağı*" söylediğinde, muhatabından "*müttefik Rusya'nın bilgi ve muvafakatı dışında Fransa'nın böyle bir taahhütte bulunamayacağı*" şeklinde cevap almıştır.⁴

Almanya'ya gelince, 1914 yılı ortalarında Enver Paşa tarafından kendilerine sunulan ittifak teklifini "*Türkiye'nin Almanya için bir yük oluşturacağı*" düşüncesiyle kabul etmemiştir. Aslında İttihad ve Terakki ileri gelenleri arasında Almanya'ya güvenmeyenler de yok değildi. Çünkü Almanya, Bosna-Hersek'in ilhakında Avusturya-Macaristan'ın, Trablusgarp'ın işgalinde de İtalya'nın yanında yer almıştı. 24 Haziran'dan sonraki süreçte Saraybosna sorununun bir krize dönüşüp tarafları savaşa sürüklemesi üzerine, Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya karşı bir koz olarak kullanmak isteyen Avusturya'nın ısrarıyla Temmuz sonunda Osmanlı ve Alman temsilciler arasında görüşmeler başlamıştı. Bu görüşmeleri zorunlu kılan bir başka faktör de Türkiye'nin Üçlü İttifak'ın zararına bir Balkan oluşumuna girmesi ihtimalinin söz konusu olmasıydı. Nitekim Viyana'daki Alman Büyükelçisi'nin 2 Mayıs tarihli telgrafı Rusların Türkiye, Romanya, Sırbistan ve Yunanistan'ı Üç İmparator Devletleri safına katma çabasından bahsediyordu. Alman hükümeti aynı mealdeki raporları Bükreş'teki elçisinden de almaktaydı.⁵ Bu nedenle Türkiye'nin Üçlü İtilaf devletleri kampına geçmesi ve bu çerçevede bir Balkan koalisyonu içinde yer alması ihtimali Almanya-Avusturya cephesi için ciddi bir tehdit oluşturmaktaydı.

Nihayet 2 Ağustosta taraflar arasında gizli bir antlaşma hâsıl olmuştur.⁶ Antlaşmaya göre Almanya ve Osmanlı Devleti; Avusturya ve Sırbistan arasındaki çatışmada tarafsız kalacaklardı. Almanya, Osmanlı topraklarının tehdit edilmesi durumunda, bu toprakların silah gücüyle korunması yükümlülüğünü üzerine alacaktır. Rusya; Avusturya ile Sırbistan arasındaki anlaşmazlığına fiilen müdahil olur ve Almanya'nın da Avusturya'ya fiilen askeri yardımını icap ettirecek şartlar oluşur ve böylece bir savaş durumu ortaya çıkarsa Rusya'nın tavrı Osmanlı Devleti için bir savaş nedeni sayılacaktı. Almanya lehine savaşa katılacaktı. Ayrıca savaş durumunda Osmanlı Devleti'nin hizmetine girecek olan Alman askeri heyeti,

4 Ali Fuad Erden, *Paris'ten Tih Sahrasına*, s.8.

5 Carl Mühlman, *İmparatorluğun Sonu 1914/ Osmanlı Savaşa Neden ve Nasıl Girdi?*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014, s.71-72.

6 A. Halûk Ülman, *I. Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş*, 3. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2002, 309-312. Antlaşma metni için bakınız: Mühlman, *a.g.e.*, s.168-170.

daha sonra Osmanlı Harbiye Nazırı ve Alman heyeti başkanı arasında kararlaştırılacak şartlara göre Osmanlı ordusunun sevk ve idaresi konusunda kesin bir nüfuz elde edecekti. Bu antlaşmaya üç gün sonra Avusturya da dâhil olmuştur.

Aslında 2 Ağustos Antlaşması'ndan bir gün önce Rusya savaşa girmişti ve bu Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesini gerektirmekteydi. Fakat Osmanlı hükümeti savaşa girmekte acele etmemiştir. Hatta 3 Ağustosta savaşa tarafsız kalacağını ilan etmiştir. Aynı tarihte ilan ettiği seferberliğin de İtilaf Devletleri'ne karşı olmadığını deklare etmiştir. Osmanlı hükümetinin 2 Ağustosta sonra savaşa hemen girmemesinde seferberlik sürecinin tamamlanmasının beklenmesi, batıda Alman başarısının kesinleştiğinden emin olunması ve Romanya ile Bulgaristan üzerinden Merkezi güçlerle bağlantı kuracak ulaşım ve iletişim güzergâhının açık tutulduğunun görülmesi gibi etkenlerin belirleyici olduğu anlaşılmaktadır.⁷

Ekim ayına gelindiğinde Avrupa'da yayılıp giden savaş, Osmanlı Devleti'ni içine çeken şartları olgunlaştırmıştı. Nihayet Almanların Osmanlı Devleti'ni bir an önce savaşa sokma manevrası sonuç vermiş; Goeben (Yavuz) ve Breslau (Midilli) kruvazörlerinin –Osmanlı hükümetine sorulmadan Enver Paşa tarafından- Osmanlı karasularına girişine izin verilmesiyle⁸ somut bir şekilde savaşa giriş süreci de başlamıştır. Enver Paşa, atılan bu adımla Almanya'nın Osmanlı'nın kapitülasyonlarını kaldırması, Trakya ve Makedonya'da kaybedilen vilayetlerin ve kaybedilen Ege adalarının kısmî iadesi, Kafkasya'dan alınacak topraklarla Orta Asya Türkleriyle irtibat kurulması ve İtilaf devletlerinden tazminat alınması gibi hususlarda önemli kazançlar elde edeceğini umuyordu. Enver Paşa bunun sözünü almıştı. Fakat Von Wangenheim'in ifade ettiği gibi, Almanya, bu talepleri ancak savaş neticesinde “Avrupa işlerinde mutlak kontrolü” temin ederse yerine getirebilecekti.⁹ Sonuçta Goeben ve Breslau'nun Karadeniz'deki Rus donanması ve sahillerini bombalamasından sonra Osmanlı Devleti açısından savaş hali ortaya çıkmıştı. Buna karşılık olarak Rusya'nın 31 Ekimde Doğu Beyazıt'ı, İngiltere'nin de 1 Kasımda Akabe'yi topa tutması, İtilaf Devletleri'nin Osmanlı Devleti'ne karşı savaşı fiilen başlamış oluyordu. 2 Kasımda Churchill Akdeniz'deki İngiliz savaş gemilerine Çanakkale'nin dış surlarını bombalamalarını ve Kızıldeniz'deki gemilerinin de Osmanlı Buharlı gemileri ile ticaret gemilerine saldırılarını istemiştir.¹⁰ Bu suretle 3 Kasımda İngiliz ve Fransız donanması ilk olarak Seddülbahir, Orhaniye ve Kumkale tabyalarını dövmeye başlamışlardır. 17 dakikalık kısa süreli bu ilk bombardımana rağmen Türk ordusunun kaybı 5'i subay olmak üzere 86'dır. Türk kaybının fazla olmasının nedeni ise 14.000 metreden tabyalara atış yapan İtilaf devletlerinin savaş gemilerine karşılık verilememesi idi; çünkü Türk bataryalarının menzili 12.000 idi. Bu fiili durumundan iki gün sonra (5 Kasımda) Fransa Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilanını yapmıştır. Böylece fiilen savaşa girmiş olan Osmanlı Devleti 11 Kasımdaki savaş ilanı ile resmen savaşa dâhil olmuştur.

B- ALİ FUAD BEY'İN İSTANBUL'A GELİŞİ VE İSTANBUL'DA DURUM

Ali Fuad Bey 4 Ağustos 1914 tarihli şifreli telgraf üzerine Paris'ten İstanbul'a hareket etmek üzere hazırlıklara başlamıştır. Söz konusu telgrafta genel seferberlik ilanı haber verilmekte ve Fransa'da tahsil gören bütün Osmanlı zabitanı ile beraber İstanbul'a gelmesi emredilmekteydi. Emir üzerine Fransa'da tahsilde bulunan 25 Türk subayı ve askerî doktoru maceralı bir seyahatten 10 gün sonra İstanbul'a ulaşmışlardır.

7 Hüner Tuncer, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu/Osmanlı İmparatorluğu ve Birinci Dünya Savaşı*, Kaynak Yayınları: 583, İstanbul, 2011, s.37

8 Ali Fuad Erden, *İsmet İnönü*, Bilgi Yayınevi, İkinci Baskı, Ankara, s.68.

9 Stanford J. Shaw, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu/Savaşa Giriş*, c.1, Çev: Beyza Sümer Aydaş, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s.104-105.

10 Hüner Tuncer, “1914 Yılında Osmanlı İmparatorluğu”, *100. Yılında Birinci Dünya Savaşı*, Ed: Ümit Özdağ, Kripto Yayınları, Ankara, 2014, s.230.

Ali Fuad Bey, İstanbul'da görüştüğü başta Enver Paşa olmak üzere üst düzey Türk komutanların tavır ve konuşmalarında Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinin arzu edildiğini, hatta buna karar verildiğini fark etmiştir. Bu bağlamda İkinci Ordunun Birinci Şubesi'ne atandıktan sonra Cemal Paşa ile yaptığı görüşme sırasında onun "... Memleketin, sonu şüpheli bir maceraya atılmasını istemiyorum. İlanı harbi geciktirmek için elimden geleni yapmaktayım. Fakat Rusya bizim can düşmanımızdır. Rusya'nın mahvolmak üzere olduğunu görürsem son darbeyi de elbette ben indirmek isterim" şeklindeki sözlerini Osmanlı Devleti'nin savaşın sonuna kadar tarafsız kalmayacağına, Merkezî devletlerle savaşa birlikte katılmaya karar verildiğine, yalnız savaşa katılmak için en elverişli zamanın beklenmesi gerektiğine yormuştur. Bu eğilime paralel olarak ordu karargâhında büyük faaliyetler cereyan etmekte, teftişler, konferanslar, tatbikatlar, atlı seyahatler yapılmakta, gelecekteki Osmanlı sınırına ilişkin tartışmalar içine girilmekteydi. Alman subaylar sürekli olarak Liman von Sanders Paşa'nın karargâhına gidip, takrirler vermekte, talimatlar almaktaydı. Bundaki amaçları Türk subaylarının şevk ve heyecanını artırmak ve onları ruhen savaşa hazır hale getirmektir. Bu arada, bir taraftan Türk subayları Yavuz ve Midilli gemileri sayesinde Karadeniz'de egemenlik kurulduğu konusunda temin edilmeye çalışılırken, bir taraftan da Kafkasya'ya yapılacak çıkarmanın planları yapılmakta ve Türk subaylarına Rusça öğretimi için dersler verilmekteydi.¹¹

Hazırlıklar Osmanlı Devleti'nin savaşa gireceği günün yaklaştığını göstermesine rağmen, tarafsızlık siyasetinin ortaya çıkardığı belirsizlik Almanlardaki hoşnutsuzluk ve serzenişin daha yüksek sesle ifade edilmesine yol açmıştır. Yavuz ve Midilli'nin Alman mürettebatı diğer Alman subaylarının düşüncelerine tercüman olacak şekilde "*Mademki Türkiye harbe girmiyor, niçin bizi memleketimize göndermiyorlar. Vatanımız tehlikede iken, silah arkadaşlarımız muharebe ederken bizim burada rahat oturmaklığımız şin'dir. Goben ve Breslav mürettebatı biz buraya tiyatro oynatmağa gelmedik; muharebe etmeğe geldik*" demektedirler. Bundan da anlaşıldığı üzere Almanlar, Türkiye'nin bir an önce savaşa girmesini sağlayacak kuvvetli bir baskıyı Türk hükümeti ve Başkumandanlığı üzerinde kurmaya çalışmaktaydılar. Aslında Almanların ısrarında Türkiye'nin savaşa gireceğine ilişkin Türk Başkomutanı Enver Paşa'ya olan güvenlerinin de ciddi bir etkisi vardı. Çünkü Almanlar Türkiye'nin savaşa girmemesi halinde kendilerine memleketlerine dönmeleri için Türk yetkililerden izin verilmesini talep ettiklerinde "*hayır hayır gireceğiz*" deniliyordu.¹² Bu nedenle Almanlar oyalandıklarını düşünmekle beraber, Türkiye'nin savaşa girmesini imkân dâhilinde görmektedirler. Alman Başkumandanlığı da Türkiye'nin savaşa girmesini çabuklaştırmak için giderek baskısını artırmıştır. Bu amaçla Alman İmparatoru, Liman von Sanders vasıtasıyla göndermiş olduğu telgrafta "*Mareşal'in (Sanders'in) bizzat Enver Paşa'ya gidip İmparatorun selamını tebliğ etmesini ve İmparatorun Enver Paşa'ya pek ziyade güveni olduğunu bildirmesini ve başta Mareşal Liman von Sanders olduğu halde bütün Alman Heyet-i İslahiyesinin Enver Paşa'nın emrine tabi olduğunu da ilave etmesini*"¹³ söylemiştir.

Ali Fuad Bey'e göre Enver Paşa, savaşta Almanya'nın galip geleceğine kani idi ve Almanya galip geldikten sonra savaşa girmenin bir faydası olmayacaktı. Zaferin semerelerinden yararlanmak için savaşa girmeli ve bu uğurda fedakârlık yapılmalı idi. Zaferin temin edeceği kazançlar ise; bir kere Balkan harbinin ortaya çıkardığı lekeyi silecek, sadece Osmanlı değil, bütün İslam âlemi kurutulacaktı. Enver Paşa bu mukadderatı gerçekleştirmek için de kendisini manevi yönden görevli saymaktaydı. Nitekim Sultan Ahmet mitinginde hatipler ve şairler kendisini "*İslam sancağını yed-i celadetinde tutmakla*", "*bizzat meleklerin fışıldadığı üzere milletin kurtarıcısı olmakla*" övmektedirler.¹⁴ Enver Paşa'nın bu ruh halini Medine Ziyareti sırasında yanında bulunan Ali Fuad Bey'in de bizzat müşahede

11 Erden, *Paris'ten Tih Sahrasına*, s.19-20.

12 Erden, *Paris'ten Tih Sahrasına*, s.20.

13 Erden, *Paris'ten Tih Sahrasına*, s.21.

14 Erden, *Paris'ten Tih Sahrasına*, s.21.

etmiş olduğunu belirtelim.

Osmanlı Devleti'nin savaşa sürüklendiği bir sırada, Alman ordusunun 1914'ün Eylül başlarında Marne Muharebesi'nde Fransız ve İngiliz ordusuna yenilgisinin Türk tarafında nasıl algılandığı, bu yenilginin Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığını devam ettirmesinde neden etkili olmadığı konusunda Ali Fuad Bey'in verdiği bilgiler önem arz etmektedir. Ali Fuad Bey, Osmanlı Başkomutanlığı'nın bu yenilgiyi gerçek anlamda takdir edemeyip inanmak istemediğini belirtir ve buna gerekçe olarak da şu şekilde düşünüldüğünü ekler. Söz konusu muharebeye katılan mevcut Alman ordusu dışında başka bir Alman ordusu Paris'in batısından bir çevirme muharebesi yapmaktadır. Bu çevirme hareketine zaman kazandırmak için Paris'in doğusunda harekât yapan Alman ordusunun geri çekilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla, Alman ordusunun yenilgisi önemli bir şey olmayıp bir taktikten ibaretti. Hatta Sadrazam Talat Paşa Almanların zaferine o kadar inanmıştı ki, iddiasını yazılı olarak bir zarf içine koyup, iddiasının doğru çıkması halinde kendisinin en kötü kurmay subay olarak telakki edilmesini istemiştir.¹⁵

Sonuçta gelişmeler, Osmanlı Devleti'nin bir oldubitti ile savaşa girmesi gerçeğini değiştirmedir. Nihayetinde Osmanlı Devleti, yukarıda da değinildiği gibi, Rusya'nın Karadeniz sahillerinin bombardımana tutulması üzerine fiilen savaşa girmiş oldu.

C- I. SÜVEYŞ KANALI SEFERİ

1915 Şubatında Süveyş Kanalı'na bir sefer yapılmasına neden ihtiyaç duyulduğu sorusu, esas itibarıyla Osmanlı Devleti'nin güney siyasetinin çerçevesini çizmek bakımından yanıtlanması gerekmektedir. Osmanlı ve Alman kaynaklarının hemen hepsi, Kanal cephesinin açılmasının Alman savaş planının bir sonucu olduğu tezinde birleşmektedirler. Buna göre Almanlar, İngilizlerin Mısır'da büyük bir kuvvet bırakarak burada meşgul olmasını, dolayısıyla da batı cephesinde elini rahatlatmak istiyordu. Ali Fuad Bey de Almanya'nın bu politikasını, Alman Başkomutanlığı Kurmay Başkanı Von Moltke'nin 10 Ağustos 1914 tarihinde Enver Paşa'ya gönderdiği tahrirata¹⁶ işaret ederek açıklamıştır. Bu tahriratta Moltke

“Osmanlı Devleti'nin mümkün olduğu kadar çok Rus ve İngiliz kuvvetlerini alıkonulmasının ve sıkı bir faaliyetle İslam ihtilalinin gerçekleştirilmesinin; bu amaçla da Kafkasya'ya karşı bir hareket yapılmasının ve bilhassa Mısır'a karşı bir teşebbüste bulunulmasının arzu edildiğini ve bu durumun Avusturya'nın yükünü hafifleteceğinden Osmanlı savaş bölgelerinde harekâta olabildiğince erken başlanılmasının lüzumlu olduğunu” belirtmekteydi.

Burada muhakkak olan şey, Almanların savaşı başka sahalara yayarak Avrupa'daki yükünü hafifletmek istemesiydi. Ancak, bu sefer gösterişten ibaret mi kalacaktı, yoksa doğrudan doğruya Mısır'ın fethini mi hedef alacaktı. Seferi gerçekleştirmek için görevlendirilen Cemal Paşa'ya bakılırsa görevi İngilizleri Mısır'dan kovmaktı. Kendisi Kanal'a yapılacak seferde muvaffak olmasa bile, arkada kalan vatanperverlerin, kendisiyle beraber Kanal'da şehit olacak kahraman Türk askerlerinin cesetleri üzerinden geçerek “İslam'ın açıkça malı olan Mısır'ı İngiliz saldırganları(nın) elinden kurtaracaktı.”¹⁷ İşte bu noktada Cemal Paşa'nın Kurmay Başkanı Ali Fuad Bey, seferin amacını ve mahiyetini ortaya koyacak çok önemli bilgiler vermektedir. Bir kere Ali Fuad Bey'in haklı olarak belirttiği gibi

15 Erden, *Paris'ten Tih Sahrasına*, s.24.

16 Friedrich Freiherr von Kressenstein, *Son Haçlı Seferi Kuma Gömülen İmparatorluk*, Almanca'dan Çeviren: Tahir Balaban, 1. Baskı, Yeditepe Yayınevi: 72, İstanbul, 2007, s.17.

17 Cemal Paşa, *Hatıralar/ İttihat ve Terakki, I. Dünya Savaşı Anıları*, Hazırlayan: Alpay Kabacalı, 6. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s.166. Cemal Paşa, Kanal hareketinin başarısız olup kendisine eleştiriler yöneltildiğinde başarısızlığın temel nedenini “Şerif Hüseyin'in ihaneti”ne atfetmiştir. Cemal Paşa'ya göre, Şerif Hüseyin'in ihaneti olmasaydı, İngilizler Mısır'dan atılmasa bile Suriye ve Filistin içlerine giremeyecek, yüz binlerce askerini Mısır'da alıkoymak zorunda kalacaktı. *Gösterilen Yer*.

Mısır'ın fethi ne Alman Başkumandanlığı'nın, ne de Türk Başkumandanlığı'nın emrinde ifade edilmiş idi. Hedefin, kanala karşı bir teşebbüsten ibaret olduğu açıktır. Ali Fuad Bey de, Mısır'ın fethi söylemini "*hayali bir propaganda*", "*madalyanın kamuoyuna dönük yüzü*" olarak görmüştür.¹⁸ Fakat her gün yapılan yayımların tesiriyle piramitlerin manzarası, fikirleri ve kalpleri büyülemeye başlamış ve Mısır seferi bir ideal haline gelmiştir.¹⁹

Kanal'a yapılacak harekâtın zorluğu ortadaydı. Suriye'deki Dördüncü Ordu Komutanı Zeki Paşa'nın Enver Paşa'ya sunduğu raporda da mevcut şartlar içinde Kanal'a yapılacak bir seferin ciddi mahzurlar taşıdığı etraflı bir şekilde ortaya konulmuş ve muhtemel bir sefere karşı çıkmıştır. Ali Fuad Bey bu noktada Zeki Paşa'nın görüşlerinin dikkate alınması gerektiğini belirtir ve harekâtın zorluğunu izah etmeye çalışır. Buna göre: Kanal'a hareket edecek bir ordunun demiryolu üssü Kanal'a 500 kilometre uzaklıktaki Sille istasyonu idi. Bu 500 kilometrelik mesafenin, 200 kilometrelik kısmını Birüssebi'ye kadar Filistin, kalan 300 kilometrelik kısmını ise Sina çölü oluşturmaktadır. Filistin üretim bakımından sınırlı bir coğrafya olduğu için ordu için ihtiyaç duyulan iaşenin dışarıdan karşılanması söz konusuydu. Sina çölünde de yiyecek adına bir şey bulmak mümkün olmadığı gibi, burası su bakımından da fakirdi. Ordunun erzak ve mühimmatını 500 kilometrelik mesafeden taşımak oldukça güçtü. Ordunun yükü Birüssebi'ye kadar araba ile taşınsa bile, Birüssebi'den itibaren deve sırtında taşınmak durumunda idi ki, bu durum insanların ve hayvanların suyunu da günlerce taşımak anlamına gelmekteydi. Diğer taraftan Mısır'ın her tarafı deniz ve çöl ile çevrili idi. 80 ila 100 metre genişliğindeki Süveyş Kanalı'ndan kruvazörler girip çıkabilirlerdi. Kanalda boydan boya makaslama makineli tüfek yuvaları mevcut idi. Tahkimatın gerisinde zırhlı trenlerin seyrettiği bir tren hattı vardı. Nihayetle Osmanlı ordusu Sina sahrasını geçebilmek için bütün zorluklara katlansa bile, kanalın önüne yani İngiliz donanmasının ağır toplarının menzili içine çekilmiş olunacaktı. Ayrıca İngilizler, Kanal'ın karşı tarafında binlerce amele kullanarak kat kat tahkimat yapmıştı.

Kanal'a yapılacak seferin zorlukları ve ihtiva ettiği tehlikeler ortada iken, seferin Avrupa cephesinde Almanlara sağlayacağı yarardan vazgeçmek mümkün değildi. Dolayısıyla, Zeki Paşa'nın böyle bir işte ehil olmadığına hükmedilerek raporu ciddiye alınmamıştır.²⁰ En kötü ihtimalle düşünülen şu idi: İngilizler Mısır'da istedikleri atmosferi temin edip Osmanlı ordusuna karşı başarılı olsalar, Mısır'da İngiltere'ye karşı beklenen ihtilal gerçekleşme bile-yani her şey İngilizlerin lehine, Osmanlı'nın aleyhine gelişme bile- Kanal, seyir halindeki çimento yüklü İngiliz gemileri batırılarak kapatılabilirdi. Böylece Asya ve Avustralya'dan gelecek nakliye gemileri Ümit Burnu'nu dolaşmak zorunda kalarak Avrupa'daki savaş alanına yetişmekte gecikecekti.²¹

Nihayetle Türk Başkumandanlığı, kanala düzenlenecek seferin icrası için zaman kaybetmeden harekete geçmek gerektiğine inanmıştır. Başkumandan Enver Paşa, Zeki Paşa'nın sefer görevinden affını istemesinden sonra bu görevin Bahriye Nazırı Ahmed Cemal Paşa tarafından başarıyla gerçekleştirilebileceğini düşünmüştür. Bu amaçla Cemal Paşa mevcut görevi uhdesinde kalmak üzere Zeki Paşa'nın yerine Suriye'deki 4. Ordu Kumandanlığı'na atanmıştı. Kendisine bu görev teklif edilirken de Kanal Harekâtı'nın amacı Enver Paşa tarafından şu şekilde açıklanmıştır: "*Süveyş Kanalı üzerine taarruzî bir hareket tertibi suretiyle, İngilizleri Mısır'da meşgul etmek ve bu sayede garp cephesine sevk etmekte oldukları birçok Hint fırkasını Mısır'da alıkoymaya mecbur etmekle beraber Çanakkale'ye bir çıkarma sevklerine mani olmak.*"²²

18 Ali Fuad Erden, *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları*, Hazırlayan: Alpay Kabacalı, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2003, s. 12.

19 Erden, *Paris'ten Tih Sahrasına*, s.25.

20 Erden, *Paris'ten Tih Sahrasına*, s.26.

21 Erden, *Suriye Hatıraları*, s.16.

22 Cemal Paşa, *a.g.e.*, s.164. Cemal Paşa'ya göre, Enver Paşa bu amaçla Suriye'de bir iki aydan beri sefer hazırlıklarında bulunmaktaydı. *Gösterilen Yer.*

Cemal Paşa, görevi alıp Suriye'ye hareket için hazırlıklarını tamamladığında 1914 Aralığının 4'ünü bulmuştu. Cemal Paşa ile birlikte Suriye'ye gidecek subaylar, Kurmay Yarbey Ali Fuad Bey tarafından belirlenip heyete dâhil edilmiştir. Cemal Paşa'nın yanında Ali Fuad Bey'in dışında 2. Ordu Kurmay Başkanı Albay Von Frankenberg, Kurmay Binbaşı Refet (Bele) Bey ve bazı liyakatli subaylar bulunmuştur.²³ Suriye'ye hareket gösterişli bir şekilde Haydarpaşa İstasyonu'ndan başlamıştır. Cemal Paşa'nın heyecanlı ayrılış konuşması halkta büyük bir heyecan ve beklentiye neden olmuştur. İstanbul'dan sonra gidilen her büyük istasyonda heyet olağanüstü bir şekilde karşılanmıştır. Yerel hükümetler, belediyeler, askerler, okul çocukları, halk Cemal Paşa'nın bulunduğu yere akın ediyor, onu övgü dolu sözlerle karşılayıp uğurluyordu. Tarsus, Adana, İskenderun, Şam'da olduğu gibi gidilen yerlerin pek çoğunda bayraklar ve vatan şarkılarıyla karşılanan heyete Rumeli ve Mısır'ın alınması için söylenen intikam şarkıları ekleniyordu.

Cemal Paşa, İstanbul'dan başlayan uzun yolculuğundan iki gün sonra Şam'a ulaşmıştır. Suriye'nin başkenti olan Şam bir anlamda Çöl'ün sulak vahasıydı. Cemal Paşa Şam'a ulaşır ulaşmaz sefer hazırlıklarına başlamıştır. Tek kelimeyle Cemal Paşa Suriye'de adeta devlet içinde devlet gibi kudretli idi.²⁴ Başkumandanlığın 26 Ağustos 1330 (8 Eylül 1914) tarihli emrine göre 8. Kolordu gönüllü bedevilerle hareket edecek, 7. Kolordu ve jandarma birlikleri Suriye'yi muhtemel bir saldırıya karşı koruyacaktı. Bununla birlikte Başkumandanlık emrinde seferin hedefi, varacağı nokta ve hareket tarzı hakkında herhangi bir bilgi verilmemişti. Harekâtın ayrıntısı kolorduya bırakılmıştı. Burada ilginç olan ve Ali Fuad Bey'in işaret ettiği başka bir husus da Türk ordusunun teknik bakımdan düşmanla kıyas edilemeyecek derecede geri olduğudur. Örneğin harekât için ordu komutanlarının işe yarar bir haritası yoktu. 1914 yılı sonbaharında Kolorduda yalnız Doktor Hans Fisher'in 1/1.400.000 ölçeğindeki Suriye-Mısır sınır bölgesini gösteren haritası vardı ki, bu harita askerî amaç için yetersiz olduğu gibi hatalı tarafları da vardı.²⁵

Türk tarafı, imkânların sınırlılığının ve şartların zorluğunun farkındaydı. Ayrıca, –şağıda ele alınacağı üzere–İngilizlerin Mısır'daki durumları ve Mısır halkının hissiyatı ve harekât sırasında alacağı tavır hakkında da casuslar vasıtasıyla bilgi almaktaydı. Alınan bilgiye göre Osmanlı askeri harekete geçer geçmez Mısır halkı İngilizlere karşı ayaklanacaktı. Bu çerçevede kendilerine Osmanlı subayları tarafından söylenen sabotajları “harfi harfine” gerçekleştireceklerdi.

D- HİCAZ İSYANI

Aralık ortalarında kanala yapılacak harekât için çölün şartlarına göre asker, mühimmat ve erzak temini ve sevkiyatı etraflı bir şekilde görüşülüp gerekli tedbir alınmaktaydı. 4. Ordu Komutanlığı'nın planına göre harekâtın mümkün olduğu kadar fazla kuvvetle gerçekleştirilmesi gerekmekteydi. Hatta Hicaz'daki kuvvetlerden de yararlanılması düşünülmekte, bu amaçla da Hicaz valisi ve kumandanıyla gerekli yazışmalar yapılmaktaydı. Aslında bu adımla isyan eğiliminde olduğundan şüphelenilen Mekke Şerifi Hüseyin'den emin olunacaktı. 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa'nın da “en büyük emeli” bu idi. Cemal Paşa, bunu gerçekleştirmek için de Şerif Hüseyin'in ya da oğullarından birinin komutasında bir yardımcı kuvvetin Filistin'e sevk edilmesini temin etmeye azami gayret sarf etmiştir.²⁶

Ali Fuad Bey'e göre Şerif Hüseyin, başından beri kral olma hevesi ve ihtirasındaydı. Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında savaşa girmesini fırsat bilmiş ve savaşın başından itibaren İngilizlerle temasa geçmiştir. İngilizler de kendisine Türklere karşı

23 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi/Sina-Filistin Cephesi Harbin Başlangıcından İkinci Gazze Muharebeleri Sonuna Kadar (BDHHT)*, T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları: 3, c.IV, Ks.I, Ankara, 1979, s.134.

24 İsmet İnönü, *Hatıralar*, Hazırlayan: Sabahattin Selek, İnönü Kitaplığı, Ağustos 2014, s.106.

25 Erden, *Paris'ten Tih Sahrasına*, s.35.

26 Cemal Paşa, *a.g.e.*, s.196.

isyan etmesi durumunda silah ve cephane yardımı yapacaklarına ve Mekke ve Medine'yi içine alan bağımsız bir Arabistan Krallığı kuracaklarına dair söz vermişlerdi. Şerif Hüseyin Mısır seferi için kendisinden kuvvet göndermesini isteyen yazılara kuşku uyandırmamak için uyguladığı "manevranın" bir gereği olarak müspet cevap vermiştir. Verdiği cevapta "Hicaz'ın müdafasının Emaret tarafından deruhde edilebileceği ve Mısır seferi için Hicaz Fırkasının azimetinde hiçbir mahzur olmadığını, hatta Hicaz Fırkasıyla beraber Emaretin dahi Mısır seferine iştirâke hazır olduğunu", "Seferin emir ve kumandasının Emir tarafından deruhde edilmesi ve Osmanlı kuvve-i seferiyesinin Emirin kumandası altında bulunmaktan iftihar edeceğini" bildiriyordu. Sefere iştirak konusunda ise kendisinin Mekke'de kalmasının uygun olacağını, kendi yerine büyük oğlu Ali Bey kumandasında bir kuvvetin gönderilmek üzere olduğunu söylüyordu. Daha sonra Ali Bey kuvvetleriyle Medine'ye gelince de Medine'nin savunması için Medine'de kalmasını talep etmiştir.²⁷ Aslında bütün olup bitenler, yani Hicaz Tümeni'nin Mekke'den çıkması ve Ali Bey'in Medine'de kalması, Ali Fuad Bey'in haklı olarak tespit ettiği gibi, Şerif Hüseyin'in planının ilk adımı idi. Nitekim planın bu kısmı başarıyla uygulanmış ve Şerif Hüseyin Hicaz'daki konumunu sağlamlaştırmıştır.

Ali Fuad Bey, Şerif Hüseyin isyanının nedenlerini ele alırken kaynaklarda çok da üzerinde durulmayan bir hususa dikkat çekmiştir: Alman Harp Gemisi Emden mürettebatının bedevilerin saldırısına uğraması. 1916 Martının sonunda Emden harp gemisi mürettebatı Lit iskelesinden Cidde'ye karadan giderken Bedevilerin saldırısına uğramıştı. Ali Fuad Bey, bu olayı Şerif Hüseyin'in bir tertibi olarak "İngilizlere karşı dostluğunun fiili delilini göstermek ve onlara yaranmak" için olduğunu düşünmüş ve 2 Hazirandaki isyanın büyük işareti olarak görmüştür. Burada Vali ve Kumandan'ın "Fâciayı tertip eden eller, kendi istedikleri anda, perdeyi indirdiler" sözüne dikkat çeken Ali Fuad Bey, bedevilerin saldırısında olduğu gibi ateşi kesip geri çekilmelerini de Şerif Hüseyin'in işaretiyle gerçekleşmiş olduğunu ileri sürmüştür.²⁸ Bilindiği gibi Emden olayında, Emden savaş gemisi mürettebatı Cidde'de Bedevilerin saldırısına uğramış ve Emden mürettebatının makineli tüfeklerle direniş gösterdikleri savaş iki gün sürmüştür.

Şerif Hüseyin'in İngilizlerle olan ilişkisi ve isyanın mahiyeti konusunda taraflar arasında teati edilen 8 mektup Ali Fuad Bey'in değerlendirmesine konu olmuştur.²⁹ Bu mektuplar, savaştan sonra, Le Temps'in 18 Eylül 1919 tarihli nüshasında yayımlanmıştır. Ali Fuad Bey'in içeriğine yer verdiği mektuplara bakıldığında, bu mektupların ilki Temmuz 1915, sonuncusu ise 30 Ocak 1916 tarihidir. Mektuplar, Şerif Hüseyin'in teklif ettiği büyük ve bağımsız Arabistan Krallığı'nın sınırlarını tespit etmekte tarafların beklenti ve çekincelerini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Şerif Hüseyin'in düşündüğü büyük Arabistan'ın sınırları, kuzeyde Mersin ve Adana'yı içine alacak şekilde ve 37. paraleli takip ederek İran sınırına, doğuda Basra körfezine, güneyde Aden hariç Hint okyanusuna, batıda ise Kızıldeniz hattını müteakiben Akdeniz'e uzanacaktı. Şerif'in sınırları İngiltere'nin bölge politikası çerçevesinde iki noktada uzlaştırılmak zorundaydı. 1-İngiltere'nin diğer Arap şefleriyle olan anlaşmalarına aykırı olmamak, 2-Fransa'nın nüfuz sahalarını ihlal etmemek. Bu bakımdan İngiltere, Şerif'in düşündüğü kuzey sınırına Mersin ve İskenderun dolaylarını, Suriye'nin Şam, Humus, Hama ve Halep'in batısındaki toprakları (sırf Arap sayılamayacağı gerekçesiyle) dâhil etmemiş, doğu sınırının Basra ve Bağdat ile Fransız menfaatlerinin bulunduğu memleketler hariç tutularak 37. paralelin güneyi olabileceğini kabul etmiştir. Yazışmalar Şerif'in sınır konusunda Fransa ile ihtilafa düşmemeye, İngiliz-Fransız ilişkilerine gölge düşürmemeye çalıştığını göstermektedir. Mesela Şerif, 5 Kasım 1915

27 Erden, *Paris'ten Tih Sahrasına*, s.58-59. Ali Bey'in Medine'den ısrarlı bir şekilde hareket etmesi gerekliliği,

Sadaret, Harbiye Nezareti ve 4. Ordu arasında bir çok yazışmaya konu olmuştur. Nihayetinde Ali Bey'in devletin

çağırısına olan kayıtsızlığına göz yumulmuştur Dahiliye Nezareti'nin 20 Ocak 1916 tarihli yazısında, Ali Bey'in

zorla sefere sevk etmenin doğru olmayacağı, dolayısıyla bu işten Sadaret'in de vazgeçmesi gerektiği açıkça

belirtilmiştir. *BDHTH*, c.IV, Ks.1, s.159.

28 Erden, *Paris'ten Tih Sahrasına*, s.59.

29 Bakınız: Erden, *Paris'ten Tih Sahrasına*, s.59-61.

tarihli mektubunda Mersin ve Adana'dan feragat ettiğini, 1 Ocak 1916 tarihli mektubunda da Lübnan'da ısrarcı olmayacağını belirtmiştir. Bu pazarlıkta İngiltere'nin kesin bir şekilde kabul ettiği ve gerçekleşmesine çalışacağı husus ise şu idi: İngiltere'nin tadil ettiği sınırlar içinde Arabistan'ın istiklalinin tanınması ve desteklenmesi.

Belirtmek gerekir ki, Cemal Paşa, Şerif Hüseyin'e Temmuz 1916 tarihinde İkinci Kanal Harekatı'na başlayıp sefere iştirak etmesini istediğinde, Şerif Hüseyin Mekke'den Medine'ye gelmiş, Birinci Kanal Seferinde olduğu gibi yine Medine'den ayrılmamıştır.³⁰ Yani Medine'de kalıp isyan için zamanı kollamak niyetini yine belli ettirmiştir.

E- MİSİR'DA İNGİLİZ SAVUNMASI

Ali Fuad Bey, planlanan seferin imkânlar ve coğrafi zorluklar bakımından ihtiva ettiği zorlukları ortaya koyan izahatını İngilizlerin Mısır'daki durumuna ilişkin verdiği bilgi ile tamamlamıştır. Buna göre İngilizler, Batıda kuvvetli olmak için Doğu'yu sağlam tutmak gerektiğine inanıyorlardı. Bu nedenle Mısır, "Doğu'nun anahtarı", Süveyş Kanalı da İngiltere'nin "şahdamarı" idi.

İngiltere'nin, savaşın başladığı sırada Mısır savunmasını önemseydiğini, bunun için de burada bazı düzenlemeler yapmayı ihmal etmediği görülmüştür. Ali Fuad Bey'in verdiği bilgiye göre Mısır savunmasının temelini John Maxwell atmıştır. General Joffre'nin karargâhında irtibat heyeti başkanı olarak görev yapan John Maxwell, 1914 Ağustosunda Mısır'a gitmiştir. Mısır'ı iyi tanıyan biridir. 30 yılı burada geçmişti. Ali Fuad Bey, Maxwell'in Mısır'daki faaliyetlerinin Mısır'daki İngiliz politikası açısından önemli görmüş ve 6 Ekim 1914'te Mısır'daki duruma ilişkin yaptığı tespitleri olduğu gibi aktarmıştır.³¹ Maxwell'in tespitlerini birkaç başlıkta şu şekilde sıralayabiliriz: 1-Alman Propagandası Mısır'da bir ihtilalin yakın olduğu şayiasını yaymaktadır. Bütün memlekette Alman ajanları yerli halkı İngilizlere karşı kıskırtmaktadır. Mısır'da en az altı yüz Alman yedek eratı bulunmaktadır. Bunlar tehlikeli ve acilen tutuklanıp Malta'ya sürülmelidirler. 2-Türkler Sina çölündeki Bedevilerle irtibat halindedir ve Sünûsiler nezdinde teşebbüs içindedirler. Buna karşın İngiltere'nin Mekke ve Yemen Araplarıyla anlaşıp onları Türklere karşı ayaklandırmak gerekmektedir. 3-Türkler harekete geçerse İngilizler Sina hududunu savunamaz, ancak Türkleri zor durumda bırakmak için su kuyuları tahrip edilecektir. Bu ise bedevilerin Türklere katılmasını ihtimal dâhiline sokacaktır. Türklerin akınları yakındır. Faal bir şekilde hareket eden Türkler Suriye ve Filistin'de yollar ve istihkâmlar yapmakta, güneye doğru geçmeye hazırlanmaktadırlar. Bu da Türklerin Mısır üzerine yürüyeceklerinin açık bir kanıtıdır. 4-İngiltere, 8 Hint taburu, iki dağ bataryası, Hint hecinsüvar tugayı ve sahil muhafazasıyla Mısır'ın savunulmasını sağlamış görünmektedir. Bu çerçevede İsmailiye, Port Said ve Süveyş'te gerekli düzenlemeler yapılmaktadır. Mısır'daki sömürge birlikleri "mükemmel"dir. 5-Çöl ve Kanal, Türklere danışmanlık eden Alman subaylarının kavrayamadıkları hususlardır.

İngiliz Savaş Bakanı Kitchener'in Ekim ortalarında Mısır'a İngiltere'den Est. Lancashire Territorial Tümeni'ni göndermesi ve yine Hindistan hükümetinden 8 piyade taburu ile bir hecinsüvar tugayının gönderilmesini istemesi bu bağlamda gerçekleşmiştir. Mısır'ın doğudaki konumunun önemi ortadaydı ve İngiltere'nin Doğu siyasetinde merkezî bir rol oynayacağı açıktı. 25 Kasım 1915'te İngiltere'nin Doğu'daki konumu ve siyasetinin tartışıldığı Savaş Kabinesinde Deniz Kuvvetleri Bakanı Churchill, Mısır'ı savunmak için en

30 Osmanlı makamları aslında Şerif Hüseyin ve oğlunun Osmanlı Devleti'ne karşı bir tavır ve hareket içinde olduğunu biliyordu. II. Kanal Seferi'nden aylar önce Ali Bey'in hareketlerinin kontrol edilmesi konusunda gerek 4. Ordu Komutanlığı, gerekse Medine Muhafız Komutanlığı uyarılmaktaydı. Örneğin; Dahiliye Nezareti'nin 21 Mart 1332 (3 Nisan 1916) tarihli yazısında Ali Bey'in Mısır Seferi'ne iştirak etmek üzere Medine'ye geldiği belirtildikten sonra "başka bir sıfat-ı fevkü'l-âdesinin" olmadığı ve "müdâhalâtına meydan verilmemesi" istenmekteydi. BOA., *DH.ŞRF.*, 62/21, 29 Ca. 1334

31 Bakınız: Erden, *Paris'ten Tih Sahrasına*, s.62-63.

iyi çarenin Türk kıyılarından birine çıkarma yapmak gerektiğini savunuyordu ki, burası Gelibolu olabilirdi. Bunun gerekçesini ise *“Başarı halinde donanma İstanbul’a gider ve çok muhtemel olarak Türklere sulh şartlarını kabul ettirir”* şeklinde ifade ediyordu. Ancak bu planın uygulanması için yeteri kadar kuvvetin olmadığı ileri sürülerek reddedilmişti. Kitchener ise İskenderun Körfezi’ne bir çıkarma yapmayı öneriyordu. İskenderun Körfezi, Bağdat Demiryolu ve bu demiryolu ile birleşen güneydeki Suriye ve Hicaz demiryollarının bağlantısını kesecek kısa bir mesafedeydi. Ancak İngiliz savaş kabinesi asker ve malzeme yokluğu nedeniyle bu öneriyi de kabul etmemiştir. Maxwell, 4 Aralık 1914 tarihinde yaptığı teklifle Kitchener’in önerisini desteklemiştir. Maxwell’e göre³² İskenderun Körfezi’ne yapılacak çıkarma en kolay ve sonuçları en kapsamlı hareket olacaktır. Eğer Rusya’ya ayrılan sahaya bir müdahale değilse, böyle bir hareket Türkiye’nin demiryolları manzumesine hayati bir darbe indirmiş olacaktır. Bununla beraber, Almanya’nın Ortadoğu’daki menfaatleri de ciddi bir şekilde ihlal edilmiş olacaktır. Maxwell İngiliz planlarının gerçekleşmesinde önem atfedilmesi gereken başka bir hususun altını daha çizmiştir: Ermeniler. Maxwell’in Ermenilere biçtiği rol şöyledir: *“Ermeniler her bir Avrupalı çıkarma kuvvetine derhal katılacaklardır. Ermeniler iyi döğüşürler, Yalnız onlara silah ve cephane vermek lazımdır.”*

Mısır’ın savunulması konusunda o tarihlerde ortaya atılan başka bir öneri de, yüz bin kişi ile Suriye sahiline bir çıkarma yapmaktı. Bundaki amaç da Sina’da toplanan Türk kuvvetlerini arkadan çevirmektir. Ancak bu öneri de Fransız cephesinin zayıflatılmaması adına kabul görmemiş ve böylece Mısır’ın doğrudan doğruya savunulması zaruri görülmüştür.

Ali Fuad Bey’in bütün bu önerilere ilişkin verdiği bilginin, Türk tarafında esaslı bir şekilde değerlendirildiği muhakkaktır. Bununla birlikte İngilizlerin Mısır’da ne gibi tedbirler aldığı, ne kadar kuvvete sahip bulunduğu konusunda da Türk tarafının istihbarat yaptıkları ve muhtemel bazı bilgilere sahip oldukları bilinmektedir. Ali Fuad Bey’in serdettiği bilginin Türk kurmayının ortak paylaşımı olduğu kabul edilebilir. Bu çerçevede, Kanal Seferinin gerçekleştiği sırada İngilizlerin Mısır’ın savunulması için almış oldukları önlemler şu şekilde idi. Süveyş Kanalı’nın biri doğusunda, diğeri batısında iki savunma hattı oluşturulmuştu. Doğudaki hat kanaldan birkaç kilometre uzakta sıradan avcı siperlerden ibaretti. Asıl savunma tertibatı kanalın batısında alınmıştı. Kanalı savunmak için, boydan boya, sayısı 30 tahmin edilen makineli tüfek yerleştirilmişti. Kanal’ın batısında (İngiliz) tahkimatın gerisinde ona paralel uzanan bir tren hattı mevcuttu. Bu hat üzerinde de gemi topu ve makineli tüfeklerle silahlandırılmış zırhlı trenler hareket etmekteydi. Her trende yüz İngiliz askeri görev yapmaktaydı. Kantara’nın doğusunda kurulmuş olan İngiliz karargâhında tahminen 3 tabur ve 4 top vardı. Kantara’dan Acı Göl’e uzanan sahada İngiliz-Hint askerlerinden müteşekkil 12.000 kuvvet vardı ki, bunlara amele birlikleri dâhil değildi. Süveyş civarında ayrıca 5.000 kuvvet hazır tutulmaktaydı. Kanaldaki İngiliz-Fransız savaş gemisinin sayısı 13 idi. Bunların Kantara’dan Süveyş’e kadar olan dağılımı şöyleydi: Süveyş’te üç, Kantara, Ferdan, Şaluf, Giyom ve Madama’da birer gemi, Timsah Gölü’nde bir kruvazör, bir yardımcı kruvazör, Acı Göl’ün kuzey girişinde bir kruvazör mevcuttu. Portsait’teki İngiliz kuvvetlerinin sayısı kesin olarak bilinmemekle beraber, 1 Mecusi taburunun bulunduğu tahmin olunmaktaydı. Ayrıca Portsait Limanı’nda ikisi İngiliz, ikisi de Fransız olmak üzere dört müttefik kruvazörü bulunmaktaydı. Kahire ve İskenderiye’deki İngiliz garnizonunun kuvvet bakımından durumu şöyle idi: Kahire garnizonunda 8 piyade, 2 topçu taburundan oluşan iki İngiliz tugayı ile bir atlı piyade tugayı vardı. İskenderiye garnizonunda ise 8 piyade taburu, Sudanlı hecinsüvar bölüğü ve 3 bölük kale topçusundan oluşmaktaydı. Türk tarafında İngilizlerin kanalı savunma kuvvetinin takriben 18.000, Mısır’daki genel kuvvetlerinin mevcudunun 50.000 olduğu biliniyordu.³³ İngilizlerin

32 Erden, *Paris’ten Tih Sahrasına*, s.64.

33 İngilizlerin Kanal’da ve genel olarak Mısır’daki kuvveti hakkında Ali Fuad Bey, Suriye Hatıraları’nda farklı rakamlar vermiştir. Burada İngilizlerin Kanal’da 40.000, Mısır’da ise 70.000 kuvvetinin olduğunu belirtmiştir.

Mısır'daki hava kuvveti ise 6'sı eski İngiliz uçağı, 7'si modern Fransız uçağı olmak üzere 13'tü. Belirtelim ki, bu uçaklar Osmanlı ordusunun ileri harekâtını takip ediyor, her gün nereye geldiğini biliyorlardı.³⁴

İngilizler bu savunma hattını, cephe gerisinde aldıkları önlemlerle pekiştirmişlerdir. Bu çerçevede Portsait'ten 45 kilometre güneydeki Kantara'dan başlayarak kıyı boyunca Hanyunus'a ulaşan bir demiryolunu, yine aynı cadde üzerinde Nil suyunu cephedeki sarnıçlara taşımak amacıyla cadde boyunca bir su yolu yapmışlardı. Bu iş için de yüz bin ameleli çalıştırmışlardır. Diğer taraftan, Bedevilerin sadakatini temin etmek gerektiğini düşünen İngilizler, Bedevi şeflerine maaş bağlanması yoluna gitmişlerdir. Ali Fuad Bey, Bedevilerin Çöl'e hâkim olduğu sürece Türklerin taraftarı olduğunu ifade etmiş; bunu da oldukça faydalı görmüştür. Bununla birlikte Ali Fuad Bey, Bedevilerin getirdiği haberlerin yanlış ve oldukça abartılı olduğunu belirtmekten de kendini alamamıştır.³⁵

F- I. SÜVEYŞ KANALI SEFERİ ÖNCESİ TÜRK ORDUSUNDA İHTİLAF

Kanala yapılacak seferin hazırlıkları 1914 Aralığında önemli bir noktaya gelmişti. Harekât planına göre Kanala yürüyüş 3 Ocak 1915 tarihinde Birüssebi'den başlayacaktı. Fakat 4. Ordu Komutanlığı'nın 22 Aralık 1914 tarihinde 8. Kolordu Komutanlığı'na verdiği direktif yeni bir tartışmaya ve ihtilafa neden olmuştur. Ali Fuad Bey'in de bizzat her aşamasında bulunduğu sorunun ortaya çıkışı ve çözümü şöyle gelişmiştir. 4. Ordu Komutanlığı'nın 22 Aralıkta verdiği direktif, daha önce 3 Ocak olarak kararlaştırılmış olan kanala harekât tarihini erteleyecek mahiyette idi. 4. Ordu Komutanlığı'nın Kolordudan aşama aşama yapmasını istediği talimat şöyleydi: 1-Merkez kolundan ileri sürülecek karma müfreze evvelce kararlaştırılmış olan zamanda Birihasana'ya hareket edecek ve orada bir ambar kuracaktır. 2-Hudut bölgesinde [Birüssebi-Hafirülvace] yığılmış olan erzak Birihasana'ya nakl edilerek orada iki kademe için takriben bir aylık erzak toplanacaktır. Bütün erzak ve su yolları bu nakliyatla kullanılacaktır. Ordu telgraf bölüğü, orduca teşkil olunan kuyucu ve fırıncı müfrezeleri de ileri müfreze ile beraber gideceklerdir. 4-Birüssebi ile Birihasana arasındaki menzil noktaları daha esaslı surette [kuyular açmak, en mühim noktalarda fırın inşa etmek] tesis edilecektir. 5-Bu menzil tesislerinin yapılmasına nezaret etmek; telgraf bölüğü, kuyucu ve fırıncı müfrezeleri de emrinde olmak üzere bir İleri Menzil Müfettişliği'nin kurulması uygun görülmüştür. Bu müfettişliğin bölgesi Osmanlı-Mısır hattı ile Kanal harekât bölgesi arasındadır. 6-Birihasana'ya bir aylık erzak yığılıncaya kadar merkez kolunun büyük bir kısmı Birüssebi'de toplu kalacaktır. 7-Ordu bu müddet zarfında 10. Tümeni geride tutacaktır. 8-Birihasana'ya erzak yığıldıktan sonra merkez kolunun büyük kısmı Birüssebi'den hareketle Birihasana'ya gidecektir. 9-Sağ ve sol kolların harekâtı, merkez kolunun büyük kısmının hareketine göre Kolorduca tanzim olunacaktır. 10-Merkez kolunun büyük kısmı Birihasana'ya gelince ileri müfreze kanalın bir günlük mesafesinde seçilecek bir hazırlık mevziine gidecektir. Telgraf bölüğü, kuyucu ve fırıncı müfrezeleri de birlikte gidecektir. Bu hazırlık mevzii ile Birihasana arasında aynı suretle menzil tesisleri yapılacak ve hazırlık mevzii tahkim edilecektir. 11-10. Tümen, bu esnada Birüssebi'de toplanacak ve –aradaki zaman zarfında daha çok deve tedarik edilmiş olacağı için-toplu olarak ileri harekete hazır bulunacaktır. 12-İleri müfreze hazırlık mevziini tahkim ve bilhassa su temin ettikten sonra merkez kolunun büyük bir kısmı Birihasana'dan ileri hareket edecektir. 13- 10. Tümen de Birüssebi'den hareket edecektir. 14-Kolordu, merkez kolunu takip eylediği istikametle sağ ve sol kolların takip eylediği yollar arasında enine ulaşım noktaları keşfedilecektir.

Görüldüğü gibi 4. Ordu Kumandanlığı, Kanala mümkün olduğunca daha yakın bir

Erden, *Suriye Hatıraları*, s.64.

34 Erden, *Paris'ten Tih Sahrasına*, s.48-49, 127-128. İngilizler yapılacak Türk taarruzunun kanalın orta kısımlarına yapılacağını biliyorlardı. Bilemedikleri husus, taarruzun Timsah gölünün kuzeyinden mi, güneyinden mi olacağıydı.

35 Erden, *Paris'ten Tih Sahrasına*, s.85

mesafede bir köprübaşını tutmayı ve buraya sağlam bir şekilde yerleşmeyi amaçlamıştır. Yeni plana göre sefer, hemen çekilmeyi zorunlu kılmamalı ve kanalın doğusuna yerleşip burada uzun süreli bir tehdit unsuru olarak kalmayı temin etmeliydi. Bu ise bölgede hazır bulunacak ve geriden takviye edilecek kuvvetli bir asker, mühimmat ve erzak sevkiyatıyla mümkün olabilirdi.

Ordu Komutanlığı'nın direktifinden üç gün sonra Kolordu Komutanlığı cevabî yazısında itirazlarını ortaya koyduğu gibi, sefer planındaki değişikliğe karşı olan güvenmişliğini de belli ettirmiştir:

“Aylardan beri her şey 21 Aralık (3 Ocak) Birüssebi'den hareket edileceğine göre hazırlanmış olup Mısır seferinin icrası için şimdiye kadar alınan tertibat ve verilmiş olan talimat ve emrin ordu eliyle mefuh (hükümsüz) olduğunun kıtaata bildirileceği ve birinci kademe büyük kısmının uzun müddet Birüssebi civarında toplu olarak kalması ihtimaline binaen ordugâhların intihabında bunun dikkate alınmasının tebliğ edileceği; emredilen değişikliklerden dolayı kıtaatın ve hassaten zabitlerin Kolordu Kumandanına ve Erkanıharb Reisine güvenlerinin tamamen sarsılacağı; ordu emrinin kabili icra olmadığı; hudut bölgesinde beklenecek olursa büyük güçlkle yığılan erzakın sarf edileceği; ondan başka her gün zayıt olduğundan hiçbir zaman deve miktarının istenilen hadde erişemeyeceği...” Diğer taraftan Kolordu Birihasana üzerinde giden yolun değil, Hafir, Ümmüşeyhan-Hilal-İbin istikametinin kabul edilmesini teklif etmiştir.³⁶

Bu safhada 4. Ordu Komutanlığı, Kolorduyu ikna yoluna gitmiştir. Bu amaçla 4. Ordu Umum Kurmay Başkanı Von Frankenberg ile 8. Kolordu Kurmay Başkanı Von Kress görüşmüştür. Von Kress, Frankenberg'e sınır bölgesindeki erzakın İbin'e naklinin iki aylık bir süreyi gerektireceğini, bu nedenle harekâtın bu ölçüde geciktirilmesinin uygun olmayacağını söylemiştir. Nihayette taraflar “Erzak ve su kollarının Birüssebi'den İbin'e iki defada taşınabileceği, bu iki defalık nakliyatın ilk kısmında iki haftalık erzakın İbin'de toplanacağı, dolayısıyla da önceden belirlenen harekât tarihinden sadece 11 gün bir gecikmenin olacağı” hususunda anlaşmışlardır. Von Kress kitabında³⁷ harekât planının değişmesinden dolayı güvenmişliğini, bu kararın her şeyi altüst ettiğini, karardan vazgeçilmesi için de yapmış olduğu girişimlerden bahseder. Kress'e göre 4. Ordunun yeni sefer planı ihtiyatla hareket etmeyi öngörüyordu: Hudut ile Kanal arasında ara ambarlar tesis edip buralara bir aylık erzak koymak, çöldeki ambarları tahkim etmek, muhtemel bir yenilgi durumunda Kanal'dan iki günlük mesafede bir istinat noktası müstahkem mevzi inşa etmek vs. Kress, emniyet esasına dayalı bu usulü reddetmiyordu. Ancak bu usulün çöldeki imkânlar dâhilinde yerine getirilemeyeceğine ve uzun zaman gerektireceğini ileri sürüyordu. O, ordunun yeni planında ısrar etmesi durumunda seferin 1915 ilkbaharını bulmasına neden olacağını düşünüyordu.

Nihayette Cemal Paşa fikrinde ısrar etmemiş, kolordunun görüşünü dikkate alma yoluna gitmiştir. Yani Cemal Paşa, harekâtın emniyetle yürütülmesi fikrinden büyük ölçüde feragat etmiş; kolordunun planını kısmen tadil etmiştir.³⁸ Ali Fuad Bey'e göre³⁹ Cemal Paşa'nın kolordunun planıyla uyuşmayı kabul etmesinin başlıca nedeni; kolordunun işe başlayacağı sırada şevk ve hevesini kırmamak, Kolordu ve ordu komutanı arasında ayrılığa mahal vermeyip ordunun maneviyatını yüksek tutmak idi. Aksi durumda takip edilen gaye zarar görmüş olacaktı.

G- I. SÜVEYŞ KANALI SEFERİNİN BAŞLAMASI

Öncelikle, kaynakların üzerinde durduğu ve daha ziyade parça parça ortaya konulan

36 Erden, *Paris'ten Tih Sahrasına*, s.65-66.

37 Kressenstein, *a.g.e.*, s.90-91.

38 *BDHTH*, c.IV, Ks.I, s.186.

39 Erden, *Paris'ten Tih Sahrasına*, s.68.

savaş amacıyla çölde vücuda getirilen eserler hakkında Ali Fuad Bey'in kayda geçtiği bilgileri sunmak gerektiği düşüncesindeyiz. Bir kere Ali Fuad Bey'in, çölde inşa edilen demiryolu, şose yolları, su tesisleri, sebze bahçeleri ve diğer inşaatları "*Cemal Paşa'nın yaratıcı iradesi ve yüce hizmetinin*" bir ürünü olduğunu düşündüğünü belirtelim. Bu bağlamda, 1916 yılı ortalarına uzanan süreçte çölde yapılanlar şöyle sıralanmıştır: Hafirülavca'ya kadar demiryolu -ki savaşın başında son durak olan Sebestiya'dan itibaren 264 km- ve Bireyn'e kadar toprak tesviyesi; 570 kilometreyi bulan Rayak-Şam-Cesri Benati Yakub-Nablus-Kudüs-Birüssebi-Birihassana-Birinci Habra şosesi; Birüssebi'den Birihassana'ya kadar birçok noktada motorlu tulumaların konulduğu kuyuların, suyun biriktirildiği depo ve havuzların, yüzlerce devenin su içeceği yalıkların ve su yollarının inşası; Birüssebi, Hafir ve Birihassana'da sebze bahçelerinin tesisi; depo, ambar ve hastane gibi bir çok yapının inşası; yüzlerce kilometre telgraf hattının yapılması. Bütün bu tesisleri yapmak için de Suriye'deki silahlı ve silahsız Gayrimüslimlerden ve silahsız Müslimlerden 30.000 mevcutlu amele taburları oluşturulmuştur.

Kararlaştırılan 11 gün gecikmeli son taarruz planına göre takvimler 14 Ocak 1915 tarihini gösterdiğinde Türk ordusu Mısır seferini Birüssebi'den başlatmıştır. Birüssebi'den, donanmış caddelere yığılmış halk kitleleri, alkışlar ve müzik sesleri arasında uğurlanan ordu, kanala Birüssebi – Halasa – Hafir – Ümmüşeyhan – Hilal – İbin – Birihamme – Birinci Habra – Cefcafe – İkinci Habra – Cemal Paşa Tepesi– Ketibülhayl – İsmailiye yolu üzerinden ulaşacaktır. Çölün iklim ve imkânsızlıklarının neden olduğu zorluklar hemen her menzilde kendini göstermiştir. Bunda İngilizlerin çöldeki kuyuları tahrip edip çölü boşaltmaları da etkin olmuştur. 20 Ocakta İbin'e gelindiğinde –ki burası erzak ambarı, cephane deposu ile telgraf merkezinin bulunduğu Menzil Müfettişliği'nin karargâhıydı– Hafir ve batısında mevcut olan çöl ambarlarında 20.000 kişi için 12 günlük peksimet, 8 günlük hurma ve develer için 1 günlük arpa vardı.⁴⁰ İlk hafta gündüz yürüyen Türk ordusu, Kanal'a yaklaşmaya başladığı son yedi gün ise İngiliz deniz uçaklarına görünme tehlikesi nedeniyle ilerleyişini gece yürüyüşüyle devam ettirmiştir. Türk ordusu 31 Ocakta İkinci Habra'dan Ketibülhayl'a hareket ettiğinde, her an düşmanın keşif koluyla karşılaşma ihtimali belirmişti. Ketibülhayl'dan hemen önce Cemal Paşa Tepesi'ne gelindiğinde düşmanın kanaldaki gemilerinin ılıdaklarının huzmesi buraya ulaşmaktaydı. Ketibülhayl, Türk ordusunu hedefin önüne getiren son nokta idi. Ketibülhayl'a gece ulaşılmış ve eşsiz bir manzara ile karşı karşıya gelinmişti: Kanal. Kanalı hayranlıkla izleyen Ali Fuad Bey gördüğü manzarayı şu şekilde resmetmiştir:

"Karşı yakada birbirinden 2-3 kilometre aralıklı bir çok kuvvetli ılıdaklar makaslama aydınlatma yapıyor; adeta geceyi gündüze çeviriyordu. Süveyş kanalı bu nur tufanı içinde gümüş bir koridor gibi parlıyor; yüz türlü ışık içinde parıl parıl parlayan yolcu gemileri yavaş yavaş geçiyordu. Karşı sahilde ziyalara garkolmuş, İsmailiye, Tosum [Toussum], Serapyum [Serapeum] âsûde birer manzara arz ediyordu. Şurada burada harp gemilerinin siyah silüetleri görünüyordu; bu silüetler ufukta kapkara çiziliyordu. Birden bire bu manzaranın verdiği intibai ifade edemem. Günlerce Tih sahrasında, kum tepelerinden, kuru, kavruk dağlardan, ıssız ışıklardan başka bir şey görmemiştik. Çöl sonsuz gibi görünüyordu. Şimdi karşımızda birdenbire harikalı bir medeniyet manzarası belirmiş, pırıl pırıl ışık saçan vapurlar, çölün içinden çıkıvermişti."⁴¹

Gerçekten de Çöl bin bir meşakkatle geçilmişti.⁴² Öyle ki Ali Fuad Bey'in de naklettiği

40 Erden, *Paris'ten Tih Sahrasına*, s.98.

41 Erden, *Paris'ten Tih Sahrasına*, s.120.

42 Bu bakımdan Osmanlı ordusunun Mısır üzerine yaptığı sefer, daha önce Mısır'ın fethi için Yavuz'un, İskender'in ve Napolyon'un yaptığı girişimden daha zordu. Adı geçen fatihler, ordularını Mısır'a sürerken kıydan donanmanın desteği ile ordularının ihtiyacını karşılamışlardır. Oysa Kanal Seferi'nde Osmanlı ordusu denizdeki İngiliz ateşinin etkisinden korunmak için çölün ortasından, kendi mühimmat yiyecek ve içeceğini temin etmek ve taşımak zorundaydı. Napolyon Mısır seferi sırasında İngiliz deniz hâkimiyetine rağmen Akka'ya giderken ordusunu beslemek için küçük yelkenlilerden faydalanabilmişti. Ayrıca o dönemde tahta gemilerin toplarının

Von Frankenberg'in duası her şeyi açıklıyordu: “*Yarabbi! Şu zavallı milletin yeniden dirilmek ve istiklalini kazanmak için katlandığı şu fedakârlıklara acıyıp da onu masum emellerine eriştiremezsen senin adaletinden şüphe ederim*” dedi ve gözleri de yaşardı. Bu sözler Ali Fuad Bey'i duygulandırmış ve bu sözleri “*Bu harp Almanya için fütuhat harbi olsa da Kurmay başkanının (Frankenberg'in) kanaatince Osmanlı Devleti için istiklal harbi idi*” şeklinde yorumlamasına neden olmuştur. Bu arada Ali Fuad Bey, Süveyş'teki durumun gerçek muhakemesini yapmayı da ihmal etmemiştir. Ali Fuad Bey'in Kanal Seferine ilişkin düşüncesini yansıtan muhakemesi şöyle idi:

“Bu dünya ne yazık ki, her şeyden önce, bir maddiyat âlemidir. Siir ve dua maddi gerçekleri, realiteyi değiştirmez. Realiteler şunlardır: Önce kanaldaki zırhlı kruvazörler. Sonra kanalın boydan boya makaslama makineli tüfek müdafaası. Daha sonra karşı sahildeki düşman ordusu. Şimdiye kadar sarfedilen gayretle Tih sahrası geçilmiş; kanalın önüne gelinmiştir. Kuvvei Seferiyenin kuvveti kruvazörleri tahrip etmeğe, tahkim edilmiş ve kuvvetli surette tutulmuş olan kanalı zaptetmeğe kâfi değildir. 15 santimetrelik tek obüs bataryamız vardır. Onun da menzili ve tesiri mahduttur. Düşman uyanıktır. Baskında başarı ihtimali azdır. Baskın muvaffak olup kanal geçilse ve karşı yakada bir köprü başı tutulsa bile kuracağımız köprü ertesi sabah düşman gemileri tarafından tahrip edilecek ve kuvvei seferiyenin geri ile muvasalatı (bağlantısı) kesilecektir. Kuvvet ve mukavemet nisbetine nazaran kuvvei seferiyenin kanalı zaptetmesi maddi olarak imkânsız gibidir.”⁴³

Kanala yapılacak hücum planı, 4.Ordu Komutanlığı'nın 19 Kanun-ı Sani 1330 (1 Şubat 1915) tarihinde Kolordu'na, 20 Kanun-ı Sani 1330 tarihinde 10. Tümen'e verdiği emre göre icra edilecekti. Ali Fuad Bey, bu çerçevede ordunun hareketini bizzat kendisi şu şekilde müşahede etmiştir: Belirlenen geçiş yeri kanalın Tosum ile Tosum'un iki kilometre güneyi arasındaki yeri idi. Geçiş yapacak birlikler 1-2 Şubat gecesi geçişi yapacak Ketibetülhayl'deki birlikler buranın beş kilometre batısındaki yere gelecekti. 2 Şubat gününü burada geçirip aynı günün akşamı güneye hareket ederek kanala paralel bir şekilde kanaldan 3-4 kilometre mesafedeki çukur ve düz bir mevkiye gidecekti. Burada da taarruz için hareket saatini bekleyecekti. 2 Şubat gecesi ağır obüs bataryası piyade taburunun korumasında daha önce belirlenen yere getirilecekti. Bu batarya 3 Şubat sabahı Timsah gölündeki savaş gemilerini topa tutacaktı. Taarruz için teşkil edilen hücum kolları belli bir plan çerçevesinde harekete geçecekti. Bu arada her hücum koluna bir tombaz (mavna) verilecek, tombazlar hazırlık mevziine kadar arabalarla, buradan da askerler tarafından taşınacaktı. Plana göre bir birinden birkaç yüz metre uzakta sekiz farklı noktadan kanal geçilecekti. Kanalın doğu kısmına mevzilenecek makineli tüfek bölüğü ise ilk hattaki bölüklerin kanalı geçişi sırasında İngilizlerin açacağı ateşe karşılık verecekti. Kanalın batısına geçecek olan ordunun hedefi kanaldan üç kilometre uzaktaki demiryolu ile kanal arasındaki bölgede kuzey, batı ve güney yönünde bir köprübaşı elde tutmaktı. Hücum emri gereği, hiçbir şekilde ses çıkarmamak-konuşmamak, sigara içmemek, matara, kasatura gibi madeni eşyaların ses çıkarmamasına dikkat etmek, tüfeklerin doldurulmayıp mekanizmasının açık bırakılması gibi- belirtilen hususlara sıkı sıkıya dikkat çekilmişti. Bu emre harfiyen uyulmuştu. Öyle ki, İngilizler ateş açtıktan sonra bile Osmanlı askeri ateş etmekten imtina etmiştir. Bu ise harekâtı olumsuz etkilemiştir.⁴⁴

Hücum emri 2-3 Şubat gecesi icra edilmeye başlayacaktı. Hücum, 2 Şubat günü öğleden sonra çıkan fırtınanın kumsal arazinin şeklini ve manzarasını değiştirdiği için hücum kollarının ve onların getirdiği mavnaların yerlerine geç getirilmesi nedeniyle

hem menzilin kısa olması, hem de patlamayan gülle atıkları için karadaki etkisi sınırlı idi. Diğer taraftan 1914 şartlarında harcanacak mühimmat önceki yüzyıllarla kıyaslanamayacak ölçüde idi. Mesela Yavuz'un ve Napolyon'un bir alan muharebesinde harcayacağı mühimmat, Birinci Dünya Savaşı sırasında ancak birkaç dakika için kullanılabilirdi. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi-1914-1918 Genel Savaşı/Savaşın Başından 1914-1915 Kışına Kadar*, c.III, Ks.I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s.400-401.

43 Erden, *Paris'ten Tih Sahrasına*, s.119-120.

44 Erden, *Suriye Hatıraları*, s.49-50.

düşünüldenden üç buçuk saat sonra saat 02:00'de başlamış oldu. Harekâtın seyri konusunda Türk ve İngiliz kaynaklarına başvuran Ali Fuad Bey, birçok noktada kanaldaki çatışmanın başlaması ve sonuçlanmasına ilişkin verilerin örtüştüğünü göstermiştir: Hücum kollarının harekete geçişi, kanala indirilen mavnaların İngiliz ateşi karşısında bozguna uğraması, Timsah gölündeki İngiliz ve Fransız savaş gemilerine açılan ateş, bunlardan Hardving'in ateş alıp çekilmesi,⁴⁵ Requin ile bir süre karşılıklı ateşe devam edilmesi, İngiliz uçaklarının gerek dağ bataryasının yerini, gerekse Türk ordusunun durumunu tespit için yaptığı keşif seferleri, vs.

Nihayette Toussum ve Serapeum arasındaki bölgede kanalı geçmeye çalışan iki taburluk bir hücum gücü İngilizlerin şiddetli makineli tüfek ateşiyle karşı karşıya kalmıştır. Bu arada geçit yerlerindeki İngiliz kuvvetleri sürekli olarak takviye edilmiş, zırhlı trenler de savaşa dâhil olmuştur. Kanal'ı geçmek için sahile indirilen çelik saç mavnalar İngiliz makineli tüfeklerin hedefi haline geliyor; ya batıyor ya da kullanılmaz hale geliyordu. Mavnalara binmek için gedik yerlerinde toplanan askerler şehit düşüyorlardı. İnatla Türk askerinin gösterdiği çaba ile ancak toplamda iki bölük asker "Allah Allah" nidalarıyla karşıya geçebilmiş, fakat bir süre sonra derin bir sessizlik hâkim olmuştur.⁴⁶ Sonuç itibarıyla hücum kollarının karşıya geçmek için ölümü hiçe sayarak gösterdiği fedakârlık bir sonuç vermemiş, taarruzdan üç saat sonra geçiş yapılamaz hale gelmiştir. Gün ağardığında mevcut otuz mavnanın çoğu gece hücumu sırasında batmış, ya da işe yaramaz hale gelmişti. Bir İngiliz torpidosu kanal boyunca hareket ederek kıyıdaki mavnaları tekrar ateş altına alıp tahrip etmiştir.⁴⁷ Bununla birlikte kanaldaki karşılıklı ateş günün akşamına kadar devam etmiştir. Ancak İngilizlere karşı üstünlük sağlanamadığı gibi, Osmanlı tarafının kayıpları da giderek artmıştır. Şimdi ne olacaktı. Hedefe ulaşılacağı inancıyla daha fazla fedakârlık mı yapılacak, yoksa bu sert mukabele karşısında geri çekilmek mi icap edecekti? Kuşkusuz buna karar verecek olan Cemal Paşa idi.

H- I. SÜVEYŞ KANALI SEFERİNDEN DÖNÜŞ

2-3 Şubatta kanala yapılan hücum akim kalmıştı. Falih Rıfkı'nın deyimiyle kanal seferi adeta "demire karşı yumuşak bir temas"tan ibaret kalmıştı.⁴⁸ Cemal Paşa, gerçek durum ve harekâta devam edip etmeyeceği, daha doğrusu geri çekilip dönmek kararını vermeden önce Ali Fuad Bey'i 8. Kolordu karargâhına göndermiştir. Ali Fuad Bey'in Von Kress'le yaptığı görüşmede Von Kress, kanala yapılacak yeni bir taarruzun araştırılıp araştırılmadığı ve buna dair şartlar konusunda ordunun fikrini öğrenmek istemiştir. Bunun üzerine, Ali Fuad Bey'in tavsiyesiyle Von Kress ile Cemal Paşa arasında bir görüşme gerçekleşmiştir.⁴⁹ Bu noktada Ali Fuad Bey, Cemal Paşa'nın aynı anda gerek Kolordu Kurmay Başkanı Von Kress, gerekse Von Kress'in mevkidaşı Frankenberg ile yaptığı görüşmeye tanıklık etmiş ve ordunun geri dönüşüne ilişkin bazı hususlara açıklık getirmiştir. Söz konusu görüşme sırasında Cemal Paşa'nın von Kress'e duruma dair görüşlerini ifade etmesini istemesi üzerine Frankenberg söz istemiş ve kendisinin hücumdan başarı ümidinin bulunmadığı, savaşa hemen son verilmesi gerektiği, aksi halde 4. Ordunun kötü bir sonla baş başa kalacağı, dolayısıyla da 4. Ordunun "kurtarılması" ve düzenli bir şekilde çekilmesi için bir an evvel savaşın durdurulması gerektiği görüşünde olduğunu ifade etmiştir. Cemal Paşa'nın sorusuna Von Kress'in cevabı ise şöyle idi: "Taarruzda hiçbir başarı ümidi yoktur; çünkü tombazların çoğu mahvolmuştur. Fakat şeref bakımından kuvvei seferiye geri çekilmekten ise kanala atılarak mahvolmalıdır. Onun için taarruza devam edilmesi mütalaasındayım." Ali Fuad Bey, von Kress'in bu teklifini "hissi" bulmuş ve Kress'in söylediği gibi bir durumunun gerçekleşmesini "facia" olarak tanımlamıştır. Ayrıca Kress'i 45 Hardving'in dört yerden isabet alıp çekilmesi üzerine yerine Portsait'teki Amiral Swiftsure'nin komutasındaki zırhlı getirilmiştir. Uşın zırhlısı da Acı Göl'ün kuzey ucuna getirilmiştir.

46 BDHTH, c.IV, ks.I, s.212.

47 Erden, *Suriye Hatıraları*, s.58.

48 Falih Rıfkı Atay, *Ateş ve Güneş*, Yayına Hazırlayan: Muammer Sarıkaya, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2008, s.68.

49 BDHTH, c.IV, Ks.1, s.215.

“kumarı sonuna kadar oynamak isteyen” bir oyuncuya benzetmiş ve onun bu teklifini de atılan son zar olarak görmüştür. Ali Fuad Bey'in anlatımına göre, Cemal Paşa “*Madem ki muvaffakiyet umudu yoktur. Yalnız zatî şeref için kuvvei seferiyeyi mahvetmeğe razı olamam. Muharebeyi kesmek ve çekilmek kararını veriyorum*” diyerek gerekli emirlerin hazırlanmasını kendisinden (Ali Fuad Bey) istemiştir. Ali Fuad Bey, vuku bulan görüşmeyi iki Alman generali arasındaki çekişme ya da çekememezliğin kuvvetli bir delili olarak görmüştür. Bu konuda daha sonra Frankenberg'in kendisine, “içini açığa vuran” şu sözlerini nakletmiştir: “*Eğer Von Kress ölmek istiyorsa kendisini kanala atsin fakat şahsiyle beraber Osmanlı kuvvei seferiyesini intihara sevketmeğe hakkı yoktur.*” Dolayısıyla, Ali Fuad Bey, ordunun kanaldan çekilişini Frankenberg'in Von Kress'e karşı kazanmış olduğu “manevi bir zafer” olarak addetmiştir. Öyle ki, Ali Fuad Bey bu rekabete ordunun kanaldan çekilip kurtuluşuna neden olacak derecede derin bir anlam yüklemiştir.⁵⁰

Ordunun kanaldan çekilme emrini Cemal Paşa 3 Şubat 1915'te vermiştir. Ordunun düzenli bir şekilde geri çekilmesini temin eden emirnamede dikkati çeken detaylardan biri, VIII. Kolordu'dan muharebe nedeniyle yirmi dört saatten beri su içmemiş, yemek yememiş olarak bahsedilmesidir. Emir üzerine geri çekilme 3-4 Ocak gecesi başlamış ve aynı günün sabahına kadar sürmüştür. Çekilme düşmana sezdirilmeden yapılmış ve gecenin yağmurlu ve karanlık olması da durumu kolaylaştırmıştır. Türk ordusu 4 Şubatta Ketibülhayl'da toplanmış, birliklere çekidüzen verilmişti. Eğer İngilizlerin karşı taarruzuna maruz kalınırsa burada savunma yapılacaktı. Ancak, İngilizlerin karşı saldırısı Timsah Gölü'ndeki bir kruvazörün 28. Alayı hedef alan top atışı ve uçakların keşif yapıp toplu gördükleri birliklere bomba atışı ile sınırlı kalmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla, İngilizler çekilişin farkında olmadıkları gibi, Türk kuvvetlerinin ertesi günün (4 Şubat) sabahı yeniden saldırıya geçeceklerini düşünmekteydiler. Ayrıca İngilizler durum hakkında yeterli kadar bilgi edinip kanalın doğusuna kuvvet geçirmeye başladıklarında, vakit günün öğlenini bulmuştu. Hatta İngilizler öğleden sonra kanalın doğusuna bir tabur asker geçirmişlerdir.

Ali Fuad Bey, İngilizlerin Türkleri kanaldan çekildikten sonra neden takip etmediklerine dair daha sonra öğrendiklerini paylaşarak açıklamaya çalışmıştır. Maxwell'in 15 Şubat 1915 tarihli telgrafına atfen anlaşılan şudur ki, İngilizlerin büyük bir orduyu çöle sevk edip su ve yiyecek ihtiyacını karşılamak konusunda herhangi bir hazırlığı mevcut değildi. İngiliz kuvvetlerinin bir kısmı taarruz hareketi için yeterli değildi. Daha da önemlisi İngilizler, Türklerin kendilerini çöle çekmek istediklerini düşünüyorlardı. Bu düşünceye göre Türklerin geri çekilişi bir tuzaktı ve İngilizlerin kanalın doğusuna geçmesiyle beraber Türkler geri dönüp yeniden saldırıya çıkacaklardı. Ayrıca İngilizler, ileri hareket sırasında Mısır halkından ve kendi ordusundaki Hintli ve Mısırlı Müslüman askerlerden emin olamıyordu.⁵¹

Ali Fuad Bey'in kanal seferinde Türk kayıpları konusunda verdiği rakamların, diğer kaynaklardaki verilere büyük ölçüde yakın olduğu görülmüştür. Ali Fuad Bey'e göre Türk tarafı 18 subay, 156 er şehit, 18 subay 399 er yaralı ve 16 subay, 803 er kayıp vermiştir.⁵²

50 Erden, *Paris'ten Tih Sahrasına*, s.158-160.

51 Erden, *Paris'ten Tih Sahrasına*, s.166.

52 Erden, *Paris'ten Tih Sahrasına*, s.161. Ali Fuad Bey'in verdiği rakamları, seferde bulunan Cemal Paşa ve Von Kress ile mukayese ettiğimizde şu şekilde bir tablo ortaya çıkmaktadır. Cemal paşa'ya göre Türk kayıpları; 14 subay, 174 er şehit, 15 subay 366 er yaralı ve 15 subay, 712 er kayıp şeklindedir. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s.188. Von Kress'in verdiği rakamlar da şöyledir: 14 subay, 178 er şehit, 15 subay 360 er yaralı ve 712 er kayıp idi. Kressenstein, *a.g.e.*, s.109. Dönemin bazı haber ajansları ve gazetelerine bakıldığında ise şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır ki. bu bilgiyi Cemal Paşa Hariciye Nezareti'nden istemişti. Reuters, 4 ve 5 Mart tarihinde geçtiği haberde; Türklerin 12.000 kuvvetle kanala hücum ettiğini, kum fırtınasının “düşmanın (Türklerin)” ilerlemesini durdurduğunu, bir çok Türk askerinin firar ederek “bize (İngilizlere)” katıldığını, Türklerin 400'ü ölü olmak üzere 2.400 kayıp verdiğini, İngilizlerin kaybının ise sadece 19 ölü, 93 yaralı olduğunu duyurmuştur. Londra'da yayımlanan resmi tebligatta ise Tosum mevkiinden hücumu geçen Türklerin kanalı dubalar ve direkler vasıtasıyla geçmeye çalıştıkları, Tosum ve Serapium'u bombardıman etmekle beraber 222 asker ve 8 subay esir vererek geri çekildiği, bu esnada İngilizlerin kaybının 2 subay, 13 asker ölü ve 58 esirden ibaret olduğu, Türk toplarının isabet ettiği “Hardving” vapurunda da 10 yaralının bulunduğu, benzer şekilde El Kantara

Peki, bu kayıp karşılığında elde edilen ne idi. Amaç hâsıl olmuş muydu? Yoksa, kanal her şeyin sonu mu olmuştu. Bu hususta Ali Fuad Bey'in değerlendirmesi gerçekçi görünmektedir. Ali Fuad Bey, harekâtın Türk tarafı için stratejik faydalarını şu şekilde açıklamıştır:

“Türklerin büyücek bir kuvveti, bilhassa ağır topçuyu Tih sahrasının ortasından geçirebilmiş ve kanalı zorlamış olmaları büyük bir sürpriz olmuş ve İngiltere’de ciddi endişe uyandırmıştır. Kanal hücumunun sonucu olarak kanalın ve Mısır’ın güvenliği kaygısı Britanya Hükümetinin düşüncelerinde önemli bir yer tutmuş ve Türklerin tekrar gelecekleri daima hesaba katılmıştır. Birinci Kanal seferinden sonra kanala karşı yapılan teşebbüs ve hareketler ve Mısır seferi için yapılan büyük ölçüdeki hazırlıklar [demiryolu, şose inşaatı, su tesisleri, pek çok deve alımı...] İngilizleri Mısır’da daima önemli kuvvetler bulundurmağa mecbur etmiş ve bu kuvvetler kesin sonuç (alınincaya kadar) cephesine gitmekten alıkonulmuştur.”⁵³

Kanaldan geri çekiliş 4-5 Şubat gecesi Cemal Paşa Tepesi’ne gelinerek devam etmiştir. Ordu, harekât sahasından uzaklaşmaya kadar geri çekilişini geceleri yürüyerek, gündüzleri de muhtemel bir savaş ve savunmaya hazır olarak geçirmiştir. Kanaldan çekilirken de iaş ve su temin etmek en büyük sorundu. Çünkü kanaldan çekilmek hiç düşünülmediği için dönüş için herhangi bir hazırlık yapılmamış, gerekli olan tedbirler alınmamıştı. Hazırlıklar orduyu kanalın önüne getirmek ve burada birkaç gün kalmak üzere yapılmıştı. Plana göre kanalın batısı zapt edilince bu kısımdaki bol su kaynakları elde edilmiş olacak, ordunun su kollarının çoğu erzak ve cephaneye koluna dönüştürülecekti.⁵⁴ Dönüş yolu orduyu kanalın önüne getiren yoldu (Ketibülhayl – Cemal Paşa Tepesi – İkinci Habra – Cefcafe – Birinci Habra – Birihamme – İbin– Hilal Ümmüşeyhan – Hafir – Halasa – Birüssebi). Osmanlı ordusunun dönüşü de ciddi zorluklar içinde gerçekleşmekle beraber, dönüş de gidiş kadar intizam içinde olmuştur.

Burada şu hususun altını çizmekte yarar vardır. Ordu dönüş yolunda Cefcafe’ye geldiğinde Türk Başkumandanlığı’ndan ve Alman Başkumandanlık Kurmay Vekâleti’nden iki ayrı telgraf almıştı. Türk Başkumandanlığı’nın telgrafında şunlar söyleniyordu: “Kanal taarruzunda ordunun muvaffak olmaması bütün Âlem-i İslâm üzerinde su-i tesir yapacağından kanala, ancak muvaffakiyet ihtimali muhakkak derecede görülürse taarruz edilmelidir. Binaenaleyh katî muvaffakiyet temin edecek vesait hazırlanincaya kadar İngilizlerin kanal üzerindeki kuvvetlerini karşınızda tutmaklığınız ve kanaldan vapurların geçmesini tatil ile iktifa etmekliğiniz maksadı temin eder.” Alman Başkumandanlık Kurmay Vekâleti ise telgrafında “Kuvveti ve vesaiti mahdut olan Osmanlı kuvve-i seferiyesinin üssül harekesinden gittikçe uzaklaşarak düşmanın kuvvet kaynaklarının içine dalması felaketi mucip olabilir. Binaenaleyh ihtiyatlı hareket edilmelidir” diyordu.⁵⁵

Her iki telgraf da göstermekteydi ki, ordunun kanalda ihtiyatlı hareket etmesi istenilmekteydi. Dolayısıyla da kanala yapılan saldırının bir başlangıç olduğu, sanki kanalı kontrol için yapılacak asıl sefer için şartların uygunluğunun beklenilmesi gerektiği anlaşılmaktaydı.

I- II. SÜVEYŞ KANALI SEFERİ

Başarısız ilk Kanal harekâtından sonra geri çekilen Cemal Paşa, “kesin sonuç alınacak” yeni bir Kanal seferi için tekrar hazırlanmaya başlamıştır. Menzil noktaları belirlenerek

civarında vuku bulan hücumda Türklerin 21 yaralı ve 60 esir bırakarak geri çekildiği belirtildikten sonra İngiliz mevkilerine 1,5 kilometre uzaktaki mevzilerinden hücum eden Türklerin püskürtüldüğü belirtilmiştir. BOA., DH.ŞRF., 49/270, 28 Ra. 1333.

53 Erden, *Paris’ten Tih Sahrasına*, s.166-167.

54 Erden, *Paris’ten Tih Sahrasına*, s.170-176.

55 Erden, *Paris’ten Tih Sahrasına*, s.173-174.

menzil teşkilatı oluşturulmuştur. Menzilleri birbirine bağlayan şoseler ile buna paralel demiryolları inşa edilmiştir. Bu çerçevede Sina yarımadasına kadar 264 kilometrelik demiryolu yapılmıştır. Yeniden yapılan veya onarılan karayolu ise 570 kilometreye ulaşmıştır. Su ihtiyacını karşılamak için motorlu tulumaların bulunduğu yeni kuyular kazılmıştır. Ayrıca 38 kilometre uzunluğunda su borusu döşenmiştir. Haberleşme için 100 kilometrelik telgraf hattı döşenmiştir.

Karargâhı İbin'de olan *Çöl Kumandanlığı* kurulmuştur. VIII. Kolordu Kurmay Başkanı Albay Von Krees'in atandığı Çöl Kumandanlığı'nın görevi kanala karşı taciz girişimlerini idare etmek ve sefer için çölde inşa edilecek demiryolu ve şose inşaatı, su tesisatı haberleşme hatları, sebze bahçeleri gibi yapıları tesis etmektir. Kasırgaların eksik olmadığı İbin, İngiliz uçaklarınca da sürekli keşif ve taciz edilmekteydi.

Çöldeki teşkilatlanma ve hazırlık kanalın stratejik bir hedef olmaktan çıkmayacağını göstermekteydi. Bununla birlikte Mart başlarında Çanakkale cephesinin açılması tarafların gücünü yeni bir sahada toplamasına neden olmuştur. Bu bakımdan Türk Başkumandanlığı'nın 20 Şubat 1330 (5 Mart 1915) tarihli telgrafi sonraki gelişmelerin seyrini belirlemesi bakımından da önemlidir. Söz konusu telgrafta 19 Şubat 1915 tarihinden itibaren Çanakkale Boğazı'na taarruz ettikleri belirtildikten sonra, taarruzlarına devam edip karaya asker çıkaracakları ve Rusya'nın İtilaf devletlerinin yanında savaşa devam etmeleri için Boğazları kontrol etmek istedikleri yönde haber alındığı bildirilmiştir. Bu nedenle seyyar askerî kollarla kanalın taciz edilmesi ve ihtiyaç duyulması halinde bir fırkanın ivedilikle sorunsuz bir şekilde Çanakkale'ye sevk edilmesi istenmiştir. Telgrafın muhatabı olan Cemal Paşa cevabî telgrafında, kanala harekâtın hemen başlatılması emrini Çöl Kumandanlığı'na verdiğini, obüs bataryasının 6 Martta Gazze'den sevk edileceğini, 8. fırkanın da Nablus-Sebetia'da toplanarak ilk emrin bekleneceğini belirtmiştir.⁵⁶ Bu noktada belirtmek gerekir ki, Birinci Kanal Seferi'nden sonra 1915 yılının ilkbahar ve yaz aylarında diğer cephelere birçok kuvvet gönderilmiştir. Buna göre Mekke'den gelmiş Hicaz Tümeninden iki piyade alayı, iki makineli tüfek bölüğü, bir dağ bataryası, sıhhiye müfrezesi, muharebe müfrezesi ve tümen karargâhı Hicaz'a iade edilmiştir. 8, 10 ve 25. tümenler 15 santimetrelilik ağır obüs bataryasıyla Çanakkale'ye, 23 subay, 565 er, dağ topçu ve makineli tüfek takımından müteşekkil Hecinsüvar Alayı, 12 santimlik bir batarya, bir mantelli sahra topçu taburu ile 1.500 talimli er Irak'a, 24 mantel topu İstanbul'a, yeni kurulan 6,5 santimlik üç bataryadan ikisi İzmir'e, biri Musul'a gönderilmiştir.⁵⁷ 4. Ordunun bu sevkıyatı ivedilikle ve gidecek kuvvetlerin bütün ihtiyaçlarını eksiksiz olarak tamamlayıp gönderdiği dikkatten kaçmamaktadır.

Türk Başkumandanlığı'nın talimatı üzerine kanalın taciz edilmesi çölün zor şartlarına rağmen 1915 Martının ortalarından itibaren öncü kuvvetler tarafından defalarca tekrarlanmıştır. Ali Fuad Bey'in ayrıntılı bir şekilde aktardığı kanal taciz olayları özetle şöyle sıralanabilir. Osmanlı hizmetindeki bir Macar savaş gönüllüsü olan Gondos'un bir manga asker ve elli gönüllü bedevi ile önce Karantine'ye gelip buradaki su kuyularını, sonra da Süveyş Körfezi'nin Afrika sahilindeki Cemza mevkiine geçerek üç petrol kuyusunu tahrip etmesi; 17 Mart 1915'te Çöl kumandanının 800 mevcutlu piyade taburu, bir makineli tüfek bölüğü, iki dağ bataryası ve bir istihkam taburu ile Şaluf ile Acıgöl arasında kanalı taciz etmesi; Cemal Paşa'nın Bahriye Nezareti'nden getirttiği mayınların muhtelif zamanlarda muhtelif mevkilere yerleştirilmesi: Mesela 8 Nisan 1915'te seçilmiş erlerden oluşan bir birliğin kanala bir mayın koyması, ancak bu mayının patlamayıp İngilizler tarafından daha sonra fark edilmesi, yukarıda bahsi geçen Macar Gondos'un da elli erle Nahil'den Şaluf'a gidip 14-15 Nisan gecesi kanala iki mayın koyması ve 16 Mayıs'ta Mahdes mevkiinde taraflar arasında çatışmanın vuku bulması, Çöl Kumandanlığı'nın 4-5 Mayıs'ta İbin'den hareketle 180 piyade askeri, bir makineli tüfek bölüğü ve bir dağ bataryası ile Kantara

⁵⁶ Erden, *Suriye Hatıraları*, s.94-95.

⁵⁷ Erden, *Suriye Hatıraları*, s.85-86.

yönünde taarruz teşebbüsünde bulunması, Kantara'ya benzer bir girişimin Mayıs sonunda yapılması.⁵⁸

Kanala yapılan taciz hareketleri, İngilizlerin savunma tedbirlerini artırmalarına neden olmuştur. Örneğin Nisan ortalarında kanaldaki dört savaş gemisine üç Fransız kruvazörünü eklemek zorunda kalmışlardır. Bu arada Türk kuvvetlerinin kanala tuzakladıkları mayınların tarafsız devletlerin gemilerini tehdit etmesi üzerine, Türk hükümeti tarafsız gemilerin mayına çarpmasını önlemek için kanala mayın konulduğunu ilan etmiş ve bunu tarafsız devletlere bildirmiştir. Bunun da İngiltere'nin kanalın tarafsızlığını ihlal etmiş olması nedeniyle savaş ve devletler hukuku açısından geçerli ve gerekli olduğunu ileri sürerek açıklamıştır.⁵⁹

Başkumandanlık Vekâleti'nin 31 Mayıs 1331 (13 Haziran 1915) tarihli telgrafında İngilizlerin Mısır seferinden Türklerin vazgeçtiği haberlerini yayarak Mısır'dan serbestçe kuvvet sevk ettiğini, dolayısıyla da Mısır seferinin tekrar yapılacağını gösterir hareketlerle İngiltere'nin kanalda hareketsiz bırakılmasının istenilmesi üzerine, Temmuz, Ağustos ve Eylül aylarında kanala taciz hareketleri devam etmiştir. Örneğin bunlardan 28 Haziranda yapılan Teiroisas gemisinin batırılmasıydı. Yine 28 Temmuzda Kantara-Portsait arasındaki demiryolunun tahribi ve 9-10 Eylülde Acı Göl'ün doğu kıyısındaki telsiz telgraf istasyonunun havaya uçurulması İngilizler için can sıkıcı eylemler olmuştur. Ali Fuad Bey, bütün bu taciz girişimlerini "düşmana iğne batırmak" olarak nitelemiş ve ancak sonuç itibarıyla güdülen amaca ulaşıldığını ileri sürmüştür. Ali Fuad Bey'e göre⁶⁰ Kanal'da gidiş, gelişin sürekli olarak taciz ve tehdit edilmesi, İngilizleri Kanal'ın güvenliği konusunda endişelendirmiştir. Bu nedenle de İngilizler 1916 yılı başında kanalın doğusunda ve bir günlük yürüyüş mesafesinde, pek çok para ve malzeme sarf ederek ve binlerce insan kullanarak Akdeniz'den Süveyş Körfezi'ne kadar müstahkem bir hat inşa etmek zorunda kalmışlardır.

Enver Paşa, Cemal Paşa'nın daveti üzerine 26 Kanun-ı sani 1331 (8 Şubat 1916) tarihli telgrafta⁶¹ belirtildiği üzere "*bir çıkarmaya karşı pek mühim mintıkların suret-i müdafaasını anlamak arzusuyla*" 1916 Şubatında bölgeye bir gezi düzenlemiştir. Bu çerçevede Suriye-Filistin ve Sina Çölüne yaptığı uzun keşif seferinden sonra Medine'yi ziyaret etmiştir. Medine ziyaretinde bulunan Ali Fuad Bey, Enver Paşa'nın Medine ziyaretindeki niyetinin Ravza-i Mutahhara'ya gidip Hz. Peygambere tazimlerini sunmak, Çanakkale'de düşman orduları ve donanmasının mağlup olmasından dolayı şükran ve minnetlerini arz etmek olduğunu belirtmiştir. Bu ziyaretin bir amacı da Mekke Şerifi Hüseyin ile oğlu Faysal'ın sadakatini görmektir. Bu suretle Arapların isyan hareketi konusunda iştilen dedikodular hakkında bir fikir edinmiş olacaktı. Enver Paşa, Medine'de Şerif Hüseyin ve oğlu Faysal'ın şeklen de olsa bağlılığını görmüştür. Şerif görünüşteki bağlılığını oğlu Faysal vasıtasıyla Enver ve Cemal paşalara takdim ettiği birer altın kılıçla göstermiş, karşılığında da savaşa mahsus altın ve gümüş imtiyaz madalyaları almıştır. Enver Paşa, Şerif'e gönderdiği 20 Şubat 1331 (5 Mart 1916) tarihli yazıda onu "*bidayetten (başından) beri Cihad-ı Mukaddes esnasında fedakârlık gösteren*" olarak addetmiştir. Oysa, Ali Fuad Bey'in Lawrence'ın "Çöl'de İsyan" kitabına atfen naklettiği ve Şerif Ali, Faysal ve Arap şeyhleri arasında geçen bir konuşmada aslında Arap isyanının artık an meselesi olduğu görülmüştür. Söz konusu konuşmada Enver ve Cemal Paşa'nın öldürülmek istendiği, ancak daha zamanın gelmemesi nedeniyle Faysal'ın buna rıza göstermediği anlaşılmıştır.⁶²

58 Bakınız: Erden, *Suriye Hatıraları*, s. 95-101.

59 Erden, *Suriye Hatıraları*, s. 99.

60 Erden, *Suriye Hatıraları*, s. 107-108.

61 Telgraf için bakınız: Erden, *Suriye Hatıraları*, s. 215-216.

62 Erden, *Suriye Hatıraları*, s. 221. Kanal hareketine ağır bir darbe indiren, esas itibarıyla Osmanlı Devleti'nin Suriye ve Filistin'den çekilişinde büyük rol oynayan Şerif Hüseyin'in isyanı 2 Haziran 1916'da başlamıştır. Bu isyan, İngilizlerin Kanal'ın doğusuna yerleşmesine ve bir istila hareketi planı yapmasına yol açtığı gibi, Osmanlı Devleti'ni Hicaz bölgesinde meşgul ederek Hicaz'daki ordudan yararlanamamasına da neden olmuştur. Esas

Osmanlı hazırlıkları bu merkezde iken İngilizler Çanakkale başarısızlığından sonra kuvvetlerini Mısır'da toplamışlardı. Mısır Genel Kumandanı Maxwell, Türklerin Çanakkale'yi boşaltmasının ardından Türklerin büyük bir orduyla -250.000 kişi öngörüyordu- Sina'dan Mısır'a taarruz edeceğini düşünüyordu. Bu nedenle İngiliz Savaş Bakanlığı'ndan kanalın savunması için 12 piyade tümeni, 1 süvari tümeni, 20 ağır batarya ve Mısırda huzur ve emniyetin muhafazası için 2 piyade tümeni ile Sünusilere karşı batı sınırını korumak için de 3 karma tugay istemiştir. Ancak İngiltere Savaş Bakanlığı bu talebi abartılı bulmuş ve bunun yerine 19 ağır batarya, zırhlı otomobiller, gerekli olan uçaklar ile 3'ü atlı, 8'i de piyade olmak üzere 11 tümen göndermeyi yeterli görmüştür. Kuşkusuz Mısır'ın/Kanal'ın savunmasında 1916 yılı başında İngiltere Savaş Bakanı Lord Kitchener'in Mısır'a gelişi ve Maxwell'in yerine Mısır Genel Kumandanlığı'na Murray'ın atanması bir dönüm noktası olarak kabul edilmelidir. Zira, Kitchener Mısır'a geldiğinde İngiliz kuvvetlerinin kanalın batısındaki savunma stratejisine itiraz ederek savunma tertibatının doğuda kanaldan uzakta bir hatta alınması istemiştir. Kitchener, Türklerin kanal ulaşımını topçu ateşiyle her an kesmesinin mümkün olduğunu belirterek Türk topçularının kanalın doğusunda mevzileneceği sahanın mutlaka kontrol edilmesi gerektiğini düşünmüştür. Bu amaçla kanalın 15-20 kilometre doğusunda tahkimli bir savunma hattının kurulmasına karar verilmiştir. Bu çerçevede İngilizler bol miktarda para malzeme ve işçi kullanarak bu hattı inşa etmiştir. Yol ve su şebekeleri genişletilmiş, bu mevzilerde bulunacak kuvvetlerin su ihtiyacı sağlanmış, kanalda seygar köprüler çoğaltılmıştır.⁶³ İngilizlerin Mısır'daki kuvvetlerinin toplam sayısı 300.000'i bulmuştu.⁶⁴ Bu kuvvetlerin bir kısmını daha sonra Avrupa ve Selanik cepheleri ile Irak'a göndermiştir. Kanal Harekâtı'nın başladığı 1916 Temmuzunda İngilizlerin Kanaldaki kuvveti dört piyade tümeni, Anzak kolordusu ve bir süvari tümeninden oluşmaktaydı. Kuvvetlerinin bir kısmını Kanal'ın doğu kısmına geçiren İngilizler, Filistin'e saldırı için de hazırlanmaktaydılar.

Enver Paşa 29 Temmuz 1331 (1 Ağustos 1915) tarihli telgrafında “*Mısır seferi hazırlıklarının vakit ve zamanıyla ikmal edilemeyeceğini*”, fakat bunun söz konusu seferi “*terk değil ancak talik edeceğini (erteleyeceğini)*” belirtmiş, yapılacak hazırlıkların da ne geç, ne de erken olacak şekilde tasarlanıp 1916'da tamamlanmasını istemiştir.⁶⁵ Cemal Paşa, Başkumandanlık Vekâletî'nin seferin yaklaşık bir yıl ertelenmesine dair tasarısını hem mevcut siyasi durum, hem de ordunun durumu nedeniyle uygulamanın ciddi mahzurlar taşıdığını düşünmüştür. Bu nedenle Enver Paşa'yı gerek seferin tarihi, gerekse yapılan ve yapılması gereken hazırlıklar konusunda ikna etmeye çalışmıştır. Ona göre seferin uzun süre ile ertelenmesi daha büyük masraflara, dolayısıyla da daha ciddi sıkıntılara neden olacaktı. Cemal Paşa, seferin Şubat 1916'ya ertelenmesini teklif etmiş ve görüşlerinin izah edilmesi için de Von Kress'i İstanbul'a göndermiştir. İstanbul'da Enver Paşa ile görüşen Von Kress Mısır Seferi konusunda Cemal Paşa'nın teklifini “cüz'i bir tadilatla” kabul ettirmiştir. Bununla birlikte Enver Paşa, sefer için gerekli olan asker, mühimmat ve para yardımı için Von Kress'i Almanya'ya göndermiştir. Almanya'dan istenen, 8 havan, 12 obüs topu, 250 kilometrelik demiryolu malzemesi ve demiryolu birliği, birinci kademedeki her piyade taburuna bir makineli tüfek bölüğü, yüz makineli tüfek, 8 balon topu, her biri üç bölükten oluşan iki taburlu bir istihkâm alayı, yüzbaşı ve binbaşı rütbesinde 4 subay, 6 hafif telsiz telgraf istasyonu, 4 uçaksavar top takımı, birkaç savaş uçağı ve uçak müfrezesi, 10 cmlik 1500, 15 cmlik 750, 21 cmlik 500 atımlık havan topu, 1 Şubat 1916'ya kadar 25 milyon Mark, bu tarihten sonra da her ay için 5 Milyon Mark idi.⁶⁶

İtibariyle Şerif Hüseyin'le İngilizlerin irtibatı ve padişaha olan sadakatsizliği daha savaşın başında, Cihat fetvasının ilan edildiği tarihte mevcuttu. Midhat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi-Resimli Haritalı*, c.VI, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s.3550. Cemal Paşa daha 1915 yılında Suriye ve Filistin'de düşman karşısında durum hassasiyetinden söz ederken bölgede Arap asilerin gizli teşebbüs içinde olduğunu fark etmişti. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s.195.

63 Erden, *Suriye Hatıraları*, s. 229-230; Kressenstein, *a.g.e.*, s.194.

64 Görgülü, *a.g.e.*, s.133.

65 Erden, *Suriye Hatıraları*, s. 189-190.

66 Enver Paşa'nın Alman Baş Kumandanlığı'na gönderdiği yazı için bakınız: Erden, *Suriye Hatıraları*, s. 195-200.

Von Kress'in ifadesine göre Alman Başkumandanlığı, tasarlanan sefer planı ve istenen yardım konusunda Türk Başkumandanlığı'yla aynı fikirdeydi. Ancak kararın Kasım ayında verileceği kendisine bildirildi. Kesin karar beklenirken de İngiliz ve Fransız kuvvetlerinin Selanik'e asker çıkarması Osmanlı ordusunun Bulgarlara yardımını zorunlu kılmıştır. Bu arada Kafkasya ve Irak cephesine de takviye birliklerin gönderilmesi lüzumlu hale gelmişti. Bu nedenle 4. ordunun talepleri karşılanamayacağı gibi Mısır seferi de *"sınırlı hedefli bir kanal hareketi"* ne dönüşecektir.⁶⁷ İkinci Kanal hareketi ise şöyle gelişecekti:

Bilindiği gibi Mısır seferinin 150.000 kişilik bir kuvvetle 1916 Şubatında yapılması planlanmıştır. Ancak istenilen yardımın tam olarak karşılanamaması ve diğer cephelere kuvvet sevk edilmesi nedeniyle sefer planı hem zamanında tatbik edilememiş, hem de kapsamlı bir şekilde dönüştürülemedi. Bu arada Cemal Paşa, bir taraftan Kanal'a taarruz için hazırlıklarını tamamlamaya çalışırken, diğer taraftan da İngilizlerin Filistin'e yapacakları bir saldırıda çıkarma yapılabilecek noktaların tahkimiyle meşgul olmuştur.⁶⁸ Temmuz ayındaki taarruzdan önce Nisan ayındaki küçük bir Osmanlı müfrezesi Katya civarında bir İngiliz süvari alayını bozguna uğratarak başarı kazanmıştır.⁶⁹ Bununla birlikte asıl büyük sefer, bir başka deyişle II. Kanal Harekâtı 16 Temmuz 1916 tarihinde başlamıştır. Bu seferin hedefi İngilizleri Mısır'dan kovmak için kanalın batısında mevzi kazanmak değil, kanalın doğusunu ele geçirmektir. Bu suretle Kanal'ın doğu sahiline yerleşip uzun menzilli toplarla Kanal'dan tüccar gemilerinin geçişi engellenecekti.⁷⁰ Böylece, İngilizlere Kanal'ın daima tehdit altında olduğu ve muhafazası için burada mütemadiyen büyük kuvvetler bulundurmaları mecburiyetinde oldukları hissettirilmiş olacaktır.⁷¹ Bütün bunlar yapılırken de, seferin zamanı ve Türk tarafında yapılan hazırlıklar sır gibi gizleniyordu. Yolcuların bile seyahatleri sıkı bir izin ve onay zincirine tabiydi. Şöyle ki, bir yolcu, bulunduğu bölgenin valisi veya müstakil mutasarrıfından aldığı tezkireyi 4. Ordu Komutanlığı'na onaylattıktan sonra Halep ve Pozantı müfettişliklerinden vize almak zorundaydılar. Aksi halde seyahatlerine devamdan men edilirdi.⁷²

Osmanlı kuvvetleri Temmuzun 16'sında harekete geçmiştir. Bu ikinci seferi Von Kress icra etmiştir. Kress, seferi, El-Ariş'ten başlamış eski kervan yolu olan Katya-Kantara güzergâhını takip ederek gerçekleştirmiştir. Türk ordusunun harekete geçtiği sırada İngilizler Kanal'ın doğusunda sağlam bir müdafaa hattı kurmuşlardı. Bu noktadan itibaren II. Kanal Seferini bütünsel bir çevreye oturtmak açısından Von Kress'in anlatımına başvurmak gerekmektedir. Von Kress'in 4 Temmuzda hazırladığı rapora göre İngilizlerin cephe durumu şöyleydi: *"İngilizler, şu birkaç ay içinde büyük miktarda insan, savaş malzemesi ve para sarfederek Kanal'ın doğusunda her çeşit sayısız irtibat hatlarıyla örülü mükemmel bir müdafaa şebekesi kurarak bizim zayıf taarruz kuvvetlerimize kat kat üstün birliklerle bizi beklemektedirler."*⁷³

Nitekim Türk ordusunun ileri harekâtı, Temmuz sonu Ağustos başında, üstün İngiliz birlikleri karşısında önce Katıba'da, sonra da Romani'de uğradığı yenilgiler sonucunda ağır bir darbe yemiştir. Von Kress hücumun İngiliz kuvvetleri tarafından püskürtülüp tamamen durdurulduğunu görünce çekilmeye karar vermiştir. 7 Ağustosta geri çekilme başlamış ve Osmanlı kuvvetleri ancak 14 Ağustosta El-Ariş'te toplanabilmiştir. Verilen kayıplar ağır olmuştur. Şehit olan ve kaybolanların sayısı 4.000'i bulmuştu.⁷⁴ Artık bu son

67 Erden, *Suriye Hatıraları*, s. 205.

68 Filistin'de çıkarma yapılacak bölgelerin birinci derece Akka-Hayfa, ikinci derecede Yafa, son olarak da Gazze olacağı düşünülmüştü. Türk kurmayının sahil savunma planı, amacı ve alınan tedbirler konusunda bilgi için bakınız: Erden, *Suriye Hatıraları*, s. 136-140.

69 Liman Von Sanders, *Türkiye'de Beş Sene*, Haz: Muzaffer Albayrak, 3. Baskı, Yeditepe Yayınevi: 48, İstanbul, 2007, s.174.

70 Cemal Paşa, *a.g.e.*, s.198.

71 Kressenstein, *a.g.e.*, s.211.

72 BOA., *DH.ŞRF.*, 67/82, 23 L. 1334

73 Sanders, *a.g.e.*, s.176.

74 Kressenstein, *a.g.e.*, s.224.

sefer Osmanlıların Kanal'a ilişkin bütün tasavvurlarının sonu olmuştur. II. Kanal savaşında İngilizlerin kazandıkları kesin başarı, kendilerini daha büyük sonuçlar elde etmeye zorlamıştır.

İ-SONUÇ

Ali Fuad Erden'in 4. Ordu Kurmay Başkanlığı görevi sırasında aktarmış olduğu Suriye hatıraları, I ve II. Kanal Seferi'ne ilişkin yeni bilgiler ihtiva etmekle birlikte, büyük ölçüde dönemin diğer kaynaklarıyla örtüşmektedir. Savaştan sonra ele aldığı hatıratında, tanık olduğu olayları ele alırken gerek aynı safta yer aldığı meslektaşlarının, gerekse karşı tarafın kaynaklarından yararlanmayı ihmal etmemiştir. Bu bakımdan cephedeki gelişmeleri izah ederken hatıratına bir taraftan yapılan yazışmaları eklerken, diğer taraftan örneğin bir İngiliz/Fransız gazetesinin haberini ya da yorumunu koymuştur. İki Kanal harekâtı ve Suriye'de geçirdiği günlere ilişkin aktarımı, zaman zaman iç dünyasının ruh halini aksettirmekle beraber, genel olarak kendi deyimiyle "*olduğu gibi ve olduğu kadar*" sunduğu söylenebilir. Ali Fuad Bey'in zaman zaman edebî bir üslupla ele aldığı olaylara bakış açısının iyi bir gözlemi ve stratejik bakışı yansıttığını söylemek abartılı olmasa gerektir. Gerek gözlemleri, gerekse olayları açıklarken yararlandığı yazışmalar Suriye'de ordunun durumunu, hicaz isyanını, iki kanal harekâtının da amacını, hangi güçlüklerle gerçekleştiğini, sonuçlarını orta koyan bütünsel bir tablo sunmaktadır. Savaş yıllarında bulunmuş olduğu şehirlerin tarihsel gelişimine dair vermiş olduğu bilgiler ise tarihçiler için yüzeysel mahiyettedir. Savaşın ilk yıllarına ilişkin ele aldığımız bu kısa dönem, Ali Fuad Bey'in de anlatımından anlaşıldığı üzere, Osmanlı Devleti'nin yabancı bir devletin yardımı olmadan ayakta kalamayacağını göstermiştir. Aynı zamanda Osmanlı subaylarının pek çoğunun, ülkenin belirsiz bir geleceğe sürüklendiğinin farkında olduğunu ortaya koymaktadır. Buna rağmen, söz konusu dönemde, Osmanlı Devleti'nin çağını iyi anlayan, askerlik sanatına vakıf nitelikli genç subaylara sahip olduğu ve ölmekte olan devleti yaşatmaya çalışan bir milli ruhun canlılığının mevcut olduğu görülmüştür.

K-KAYNAKÇA

1-Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Belgeleri

DH.ŞRF., 49/270, 28 Ra. 1333; DH.ŞRF., 62/21, 29 Ca. 1334; DH.ŞRF., 67/82, 23 L. 1334.

2-Hatıratlar

Atay, Falih Rifki, *Ateş ve Güneş*, Yayına Hazırlayan: Muammer Sarıkaya, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2008.

Cemal Paşa, *Hatıralar/ İttihat ve Terakki, I. Dünya Savaşı Anıları*, Hazırlayan: Alpay Kabacalı, 6. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.

Erden, Ali Fuad, *İsmet İnönü*, Bilgi Yayınevi, Bilgi Yayınları:129, İkinci Baskı, Ankara.

-----, *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları*, Hazırlayan: Alpay Kabacalı, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2003.

-----, *Paris'ten Tih Sahrasına*, 2. Basım, Ankara, 1949.

İnönü, İsmet, *Hatıralar*, Hazırlayan: Sabahattin Selek, İnönü Kitaplığı, Ağustos 2014.

Mühlman, Carl, *İmparatorluğun Sonu 1914/ Osmanlı Savaşına Neden ve Nasıl Girdi?*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014.

Von Kressenstein, Friedrich Freiherr, *Son Haçlı Seferi Kuma Gömülen İmparatorluk*, Almanca'dan Çeviren: Tahir Balaban, 1. Baskı, Yeditepe Yayınevi: 72, İstanbul, 2007.

Von Sanders, Liman, *Türkiye'de Beş Sene*, Haz: Muzaffer Albayrak, 3. Baskı, Yeditepe Yayınevi: 48, İstanbul, 2007.

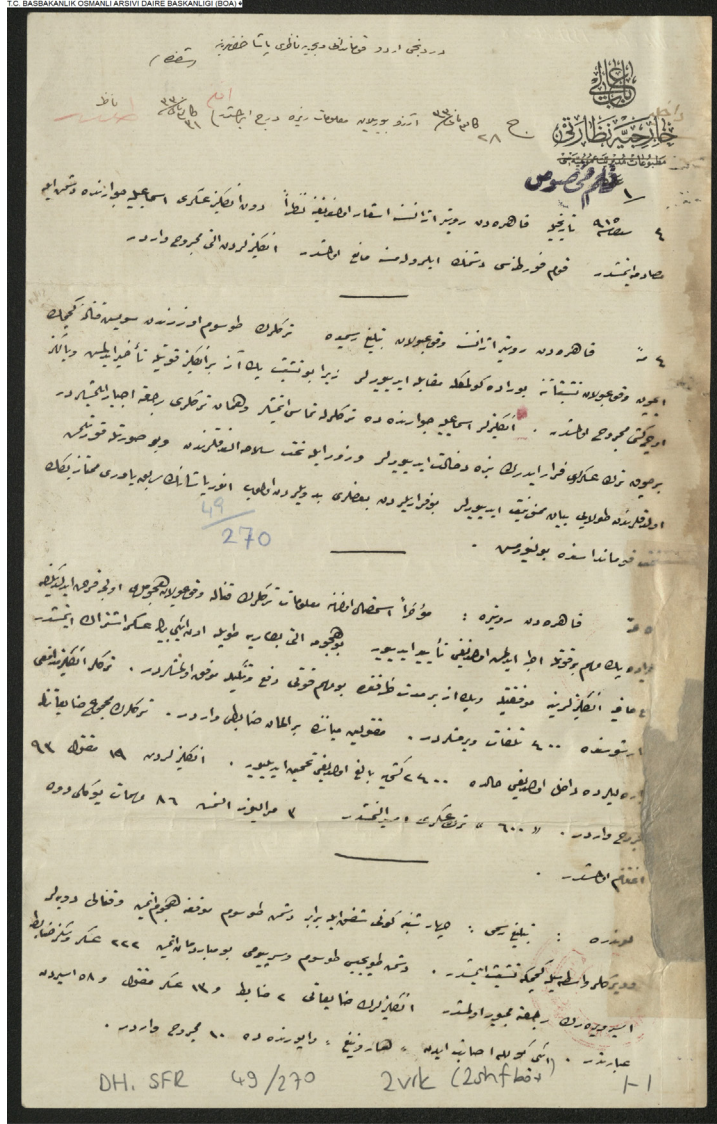
3-Araştırmalar

- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi-1914-1918 Genel Savaşı/Savaşın Başından 1914-1915 kışına Kadar*, c.III, Ks.I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi/Osmanlı İmparatorluğunun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Giri (BDHTH)*, c.1, Genel Kurmay Harp Tarihi Başkanlığı, Seri No:3, Ankara, 1970.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi/Sina-Filistin Cephesi Harbin Başlangıcından İkinci Gazze Muharebeleri Sonuna Kadar (BDHTH)*, T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları: 3, c.4, Ks.1, Ankara, 1979.
- Görgülü, İsmet, *On Yıllık Harbin Kadrosu/Balkan-Birinci Dünya ve İstiklâl Harbi-1912-1922*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.
- Sertoğlu, Midhat, *Mufassal Osmanlı Tarihi-Resimli Haritalı*, c.VI, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.
- Shaw, Stanford J., *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu/Savaşa Giriş*, c.1, Çev: Beyza Sümer Aydaş, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
- Tuncer, Hüner, "1914 Yılında Osmanlı İmparatorluğu", *100. Yılında Birinci Dünya Savaşı*, Ed:Ümit Özdağ, Kripto Yayınları, Ankara, 2014, s.209-231.
- , *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu/Osmanlı İmparatorluğu ve Birinci Dünya Savaşı*, Kaynak Yayınları: 583, İstanbul, 2011.
- Ülman, A. Halûk, *I. Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş*, 3. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2002.

L-EKLER

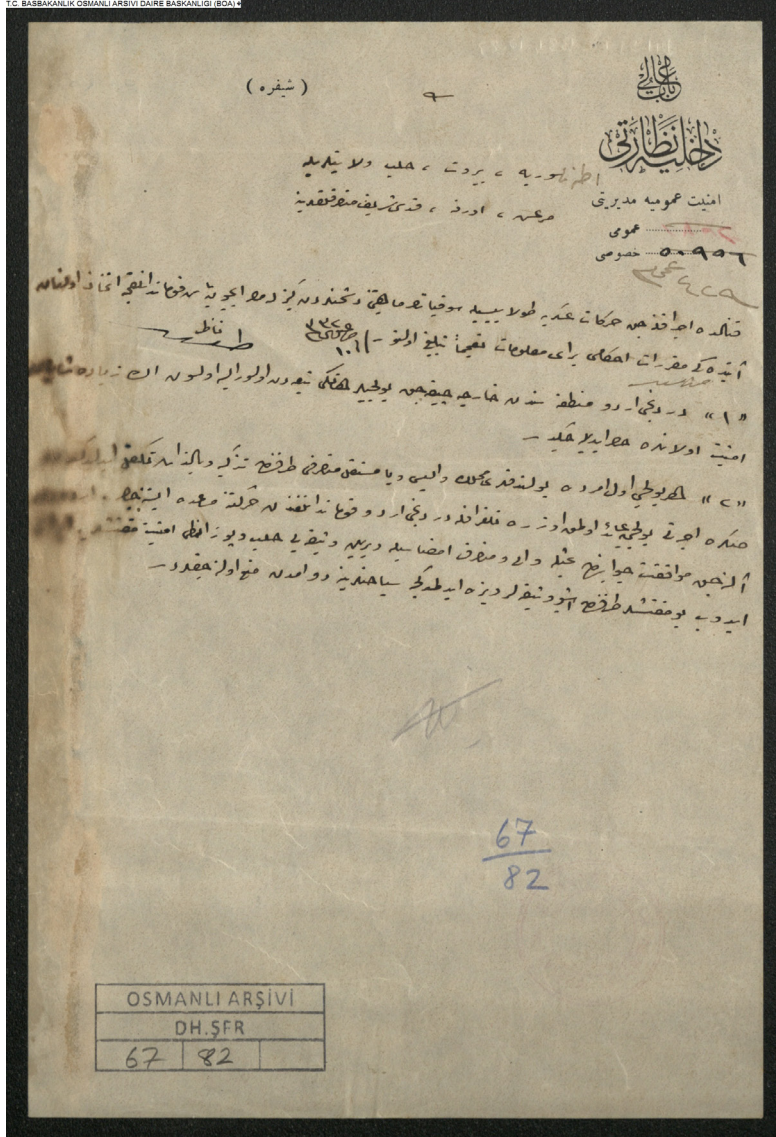

Ek 1: Ali Fuad Erden (Sol başta), Trakya Manevralarında Mustafa Kemal Atatürk ile (1936).

DH.ŞFR.00049.00270.001

Ek 2: BOA., DH.ŞRF., 49/270, 28 Ra. 1333. Süveyş Kanalı Harekâtının sonuçları hakkında Reuters, Bulgar Ajans ve İngiliz resmi tebliğine dair Londra merkezli haberlerin Hariciye Nezareti tarafından 4. Ordu Kumandanı ve Bahriye Nazırı Cemal Paşa'ya çekilen cevabî telgrafla bildirilmesi.

DH.ŞFR.00067.00082.001

Ek 3: BOA., DH. ŞRF., 67/82, 23 L.1334. Süveyş Kanal Harekatı sırasında yapılacak sevkiyatın mahiyetini İngilizlerden gizlemek için alınması gereken tedbirler hakkında Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti'nden Adana, Suriye, Beyrut, Halep vilayetleriyle Maraş, Urfa ve Kudüs mutasarrıflıklarına çekilen telgraf.

MEKKE'DEN ANADOLU'YA BİR ÖMÜR, BİR SUBAY: ALİ DURMUŞ ÖZAKINCI

A LIFETIME FROM MECCA TO ANATOLIA, AN OFFICER:
ALİ DURMUŞ ÖZAKINCI

Resul YAVUZ*

Öz

1903 yılında Şam Harp Okulundan mezun olduktan hemen sonra Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Osmanlı Ordusu içerisinde önemli askeri kademelerde görev alan Ali Durmuş Bey, başta Yemen İsyanı olmak üzere Hicaz, Suriye, Akabe bölgelerinde yaklaşık 15 yıl boyunca devletin bekası için mücadele etmiştir. Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce Akabe ve Hicaz'da birçok kritik görevlerde bulunmuş, Osmanlı Ordusu'nun komuta kademesindeki pek çok kişiden taltifname almıştır.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Hicaz-Suriye hattı başta olmak üzere birçok bölgede görev almış, istihbarat dairesinde İngiliz casus Lawrance'nin takip edilmesinde görevlendirilmişti. Suriye Cephesi'nde Eylül 1918'de esir edildiğinde, Arap asıllı olmasına binaen kendisine Faysal Hükümeti tarafından teklif edilen, Suriye Arap Devleti'nde görev almayı reddederek Anadolu'ya kaçmış ve Mustafa Kemal önderliğindeki Milli Mücadele'nin her safhasında bulunmuştur. Zaferden sonra bizzat Mustafa Kemal tarafından önerilen "Özakıncı" soyadını alan Ali Durmuş Bey, yaş haddinden emekli edildiği 1944 yılına kadar Anadolu ve Trakya'da çeşitli askeri kademelerde görev almış ve kendi ifadesiyle görevi süresince hiçbir zaman "uyarı ve cezaya" maruz kalmamıştır.

Bir imparatorluğun çöküşünden, yeni bir ulus devletinin doğuş sürecinin, sancılı her aşamasına tanıklık eden Ali Durmuş Bey, yaşadığı müddetçe birtakım kaygılardan dolayı, aile fertlerinden hiçbirine anılarından tek kelime bile bahsetmemiştir. İlk kez torunu Serdar Özakıncı'nın dedesinden kalan yüzlerce belgeyi gün ışığına çıkarmaya karar vermesiyle, bu tarihi şahsiyetin yaptıkları, görevi süresince yaşadığı her şey, gün ışığına çıkarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Şam, Akabe, Lawrance, Suriye, Kuvva-i Takibiye, İstihbarat.*

Abstract

Ali Durmuş Bey who served in different military and administrative positions until the end of 1st World War after the graduation from Damascus Military Academy in 1903, was in charge of quashing Yemen rebellion and also served in Akabe, Hejaz, Yemen and Syria for almost 15 years. Before the 1st World War, he had many critical positions in Akabe and Hejaz, and received gratifications from many people at different positions in Ottoman Army.

He was assigned in not only Hejaz-Syria line but also in different regions; he was also appointed as an officer in intelligence division to track the English spy Lawrence. When he was captured on 1st September 1918 in Syria front, he refused the offer from Faysal Government to have assignment in Syria Arabian Government which was offered as he was Arabic originated and he escaped to Anatolia and had roles in every phase of National Struggle that was under the leadership of Mustafa Kemal. Ali Durmuş Bey who was given the surname of Ozakıncı by Atatürk after the victory, served in Anatolia and Thrace until he was retired in 1914 and with his own words he had never had any "warning or punishment" during his service.

Ali Durmuş Bey who witnessed the painful process of the collapse of an empire, the rising of a new national government, never mentioned his memories to his family members because of some

*Dr. Resul Yavuz, Milli Eğitim Bakanlığı, resulyavuz@hotmail.com.

anxieties. For the first time, when his grandson, Serdar Ozakıncı decided to disclose hundreds of documents that were belong to his grandfather, the success of this historical character and the things he lived have been tried to be revealed.

Keywords: *Damascus, Yemen, Akabe, Lawrance, Syria, Intelligence*

GİRİŞ

19. yüzyılın son çeyreği, altı yüz seneden fazla ayakta durmayı başarabilen Osmanlı Devleti'nin çöküşünü hızlandıran olayların yaşandığı bir dönemdi. Devletin çöküşünü durdurabilmek için gerek askeri gerekse sivil ve bürokratik alanda birçok yenilikler denenmiş, rejim değişikliği ile meşruti yönetime geçilmiş, devletin siyasi erkânı uluslararası platformda diplomatik mecralarda devletin bütünlüğünü korumayı ilke edinen politik manevralarla imparatorluğun ömrünü uzatmak istemişlerdi. Ancak bütün bu çabalara rağmen imparatorluk, 20. yüzyıla yorgun ve toprakları her an parçalanma tehlikesiyle ufulanmış olarak giriyordu.

İmparatorluk topraklarının en ücra köşelerinde yaşanan bütün bu badireleri, üzüntüleri, devletin vefalı evlatları iliklerine kadar hissetmişti. İmparatorluk sınırları içerisinde dünyaya gelen bu kuşaklar, büyük çalkantılarla dolu bu süreçte bir imparatorluğun çöküşüne, o çöküşün küllerinden yeni bir devletin doğuşuna şahitlik etmişlerdi. Bu yönüyle onlar, bir anlamda bütün bu sancılı sürecin sorumluluğunu omuzlarında taşımışlardı. Büyük yokluklar içerisinde, devletin kısıtlı imkânlarıyla açtığı okullardan mezun olup savaş meydanlarında uğruna canını feda edeceklerine dair yemin ettikleri Osmanlı Devleti'nin çöküşünü önlemek için mücadele verdiler. Savaştan savaşa, cepheden cepheye koştular. Bütün imkânsızlıklara rağmen usanmadılar, yılmadılar. Okullarından mezun olduktan sonra nerede bir isyan, kargaşa ve savaş var ise orada görev aldılar.

1879 yılında, Mekke'de¹ dünyaya gelen Ali Durmuş (Özakıncı) Bey de bu şekilde Osmanlı Ordusu içerisinde görev almış subaylardan birisiydi. Lakin Ali Durmuş Bey, bölgede göreve başladığında Osmanlı Devleti, başta Ortadoğu olmak üzere, topraklarının birçok bölgesinde var oluş mücadelesi içerisine girmişti. Özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren, Ortadoğu üzerinde iyice yoğunlaşan emperyalist devletlerin çıkar hesapları bu dönemlerde iktidarda olan Osmanlı Hükümetleri'nin her koşulda teyakkuzda olmalarına neden oluyordu. Aslında Osmanlı Devleti'nin egemen olduğu Ortadoğu topraklarına, sanayileşme atağı içerisindeki Avrupalı devletlerin ilgileri, sadece bu yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkmamıştı. İngiltere, artan hammadde ihtiyacını karşılamak için Hindistan'a yönelmiş ve Ortadoğu'ya olan ilgisini artırmıştır. Bu durumla birlikte başta Yemen olmak üzere 17. yüzyılın başlarından itibaren İngiliz ticari şirketleri bölgede boy göstermeye başlamıştır².

1869 yılında Süveyş Kanalı'nın hummalı ve uzun soluklu projelendirme çalışmalarından sonra açılması, bölgenin bir daha geri dönülemeyecek şekilde siyasi, askeri ve ticari değişiklikler getirdiği bir sonuçla devinim içerisine girmesine neden olmuştu. Her şeyden önce kanalın açılması ile başta İngiltere ve Fransa olmak üzere birçok Avrupa ülkesinin Mısır'a yönelik, zaten var olan, ilgililerinin eskiyle kıyaslanamayacak oranda

1 Genelkuruma bağlı askeri kayıtlardan doğum yeri ve tarihi bu şekilde gösterilse de emekli olduktan sonra milletvekili olarak seçilmek için aday olarak listede yer almak amacıyla Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğine yazdığı bir dilekçede doğum tarihini 1884 olarak gösterirken, aslen Erzurumlu olduğunu ifade etmiştir. Her iki bilgi için de bkz. ADÖ Özel Arşivi Belge No: 1, 2.

2 Yahya Yeşilyurt, Medeniyetler Beşiği Kadim bir Osmanlı Ülkesi Yemen, Babıali Kültür Yay., İstanbul, 2011, ss. 78-85.

artmasına vesile olmuşken; sonuçlarının da yine Ortadoğu ve Mısır üzerinde negatif tesirler yaratmasına kapı aralamıştı. Öyle ki kanalın açılması Osmanlı Devleti'nin varlığını doğrudan etkileyebilecek gelişmelere yol açacaktı³. Bu, doğal olarak geniş bir perspektiften bakıldığında, zamanla tüm bölgenin karışık bir denkleme kaosa sürüklenmesine neden olurken; hâkimiyet mücadelesinde Ali Durmuş Bey gibi gencecik subay ve erlerin Osmanlı aidiyet duygusu ile bölgenin elden çıkmaması için verilen mücadelede yer almasına yol açmıştı. Neticede Ali Durmuş Bey ve akranları 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarındaki büyük buhranlı süreci yaşayarak gözlerinin önünde Ortadoğu'nun Osmanlı Devleti'nin elinde çıkışına şahit olacaktı.

1.1904 Yemen İsyanı

Osmanlı Devleti'nin egemenliğine giren Yemen, jeo-politik konumu yönünden Avrupalı devletlerin emperyalist hedeflerinden birisi durumuna gelmişti. Fransa, İtalya ve özellikle İngiltere Yemen'e göz koymuş; bu gayelerine ulaşmak için de Yemen'e gönderdikleri casus ve misyonerler vasıtasıyla Arap halkını, Türkler ve Türk yönetimine karşı kışkırtmışlardı⁴. Dolayısıyla böyle bir ortam içerisinde de okulundan yeni mezun olmuş olan Ali Durmuş Bey, ilk görevini alarak Yemen'de ortaya çıkan isyanı bastırmak için bölgeye gönderilecekti. Nitekim 1903 yılında Şam Harp Okulu'ndan mezun olduktan sonra aynı yıl Ali Durmuş Bey, "Mülazım-i Sani" unvanı ile gönüllü olarak Hicaz bölgesinde faaliyet gösteren 63. Alay'da görev almış⁵, bu süre zarfında da Yemen'de ayaklanmaların yaşanmaya başlamasıyla birlikte, 1903 yılının sonuna doğru gönüllü olarak Yemen Askeri Harekâtında görevlendirilmişti. Yemen'de bu sıralarda büyük bir kargaşa hâkimdi.

Yemen, Osmanlı Devleti için, sadece bu yıllarda değil, 17. yüzyılın ortalarından itibaren sorun olmaya başlamıştı. Arabistan Yarımadası'nın güneyinde yer alan Yemen; stratejik, jeopolitik ve ticarî bakımdan büyük bir ehemmiyet taşımakla birlikte, Kızıldeniz'e geçişin kontrol altına alınmasında önemli bir mevki durumundaydı⁶. İngiltere için Hindistan'a ulaşmada en kısa yol, Akdeniz üzerinden küçük bir kara bağlantısı ile Kızıldeniz'e varan deniz yolundan geçmekteydi. 1820'li yıllarda bu işleyiş yoğun bir şekilde görülmele birlikte, 1830 yılından itibaren buharlı gemilerin kullanılması ile bu rota daha da canlanmıştı. 1828 yılında Moha'da İngilizler tarafından ilk yerleşim yeri kurulmuştur⁷. İngiltere'nin 1839'da Aden'i işgal etmesi ile birlikte Yemen'de, Osmanlı Devleti aleyhine isyan girişimleri, iyice kontrol edilemez hale gelmiş durumdaydı⁸.

1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılması ile bölgeye İngilizlerin yanında Fransızlar ve İtalyanların da ilgisinin artması, Yemen'deki aşiret reislerinin türlü entrikalarla Osmanlı hâkimiyetine başkaldırmalarına neden oluyordu. Bu tarihten sonra bölge, Avrupalı devletlerin daha çok ilgisini çekmesiyle birlikte, Osmanlı Hükümeti'nin bölgede hâkimiyet mücadelesi daha yoğun bir şekilde kendisini gösterecekti⁹. Öyle ki 1904 yılında ortaya çıkan İmam Yahya İsyanı'na kadar Yemen'de 1889, 1891 ve 1895 tarihlerinde de isyan girişimi gerçekleştirilmişti. Osmanlı Devleti bu isyanları bir şekilde bastırır da isyanların

3 Başta Mısır olmak üzere İngiltere'nin Ortadoğu üzerindeki artan ilgisi ve bu ilginin tarihi perspektifte nasıl bir dönüşüme neden olduğu hakkında geniş bilgi için bkz. Durmuş Akalın, Süveyş Kanalı Açılışı ve Osmanlı Devleti'ne Etkisi, Yeditepe Yay., İstanbul, 2015, s. 449.

4 İhsan Süreyya Sırma, Osmanlı Devleti'nin Yıkılışında Yemen İsyancıları, Düşünce Yay., İstanbul, 1980, s. 196.

5 ADÖ Özel Arşivi Belge No: 3.

6 Cengiz Çakaloğlu, "1903 İsyanı'nın Bastırılmasında Mersin Redif Taburu", Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, Cilt. III, S. 8, Mayıs, 2016, s. 115; Yeşilyurt, a.g.e., s. 82.

7 Yeşilyurt, a.g.e., s. 87.

8 Yeşilyurt, a.g.e., s. 87.

9 Akalın, a.g.e., s. 451.

devam ettiği bu dönemlerde Yemen'e tam olarak hâkim olamamış bir vaziyetteydi¹⁰.

Zeydi İmamı Yahya'nın, Osmanlı halifesini tanımadığını ilan etmesiyle İngilizler, Yemen sahillerinde bulundurdıkları casuslar vasıtasıyla rahatlıkla İmam Yahya'nın Osmanlı Hükümeti aleyhine iş görebilmesine ve faaliyete geçebilmesine neden olmuşlardı¹¹.

II. Abdülhamit, kendi döneminde iyice alevlenen Yemen İsyanları ile baş edebilmek için bölgeye sürekli olarak dirayetli valiler göndermesine rağmen Yemen'de hâkimiyet bir türlü tam olarak tesis edilemiyordu. Nitekim bu dönemde Hüseyin Hilmi Paşa'nın başarısız yönetiminden sonra, 1904'te ortaya çıkan isyanını bastırmak için Tevfik Paşa vali olarak gönderilmiş;¹² ancak Tevfik Paşa'nın da yönetimdeki ciddi aksaklıklarından dolayı o da bölgeye hâkim olamamıştı¹³. İsyancılar, San'a-Hudeyde yolunu kesmişler ve San'a-Menaha arasındaki telgraf hatlarını da tahrip etmişlerdi¹⁴. Buradaki birliklerin yetersiz kalması sonucu ve böyle bir ortam içerisinde Ali Durmuş Bey, harp okulundan mezun olmaz, derhal Hicaz Bölgesi'nden Yemen'e İmam Yahya liderliğindeki isyanı bastırmak için gönderilen kuvvetler içerisinde genç bir teğmen olarak yer almıştı. İsyan, Osmanlı Ordusu'nun derhal bölgeye etkin bir şekilde kuvvet kaydırmasına rağmen büyüdü ve başta San'a olmak üzere birçok bölgeyi etkisi altına aldı. İsyancıların kısa sürede bölge halkından da destek alması neticesinde Osmanlı Ordusu, buradaki isyanı bastırmada başarılı olmadı. Dahası isyancılar, Osmanlı Ordusu içerisinde disiplin bozukluğu, yönetimdeki aksamalar ve açlık gibi nedenlerle ordu karargâhına birçok kez saldırı düzenlediler. İsyanın iyice büyüyüp alevlenmesi üzerine, Hicaz'dan Yemen'e takviye kuvvet kaydırılmasına rağmen, isyancılar San'a'ya hâkim olmayı başarmışlar ve Osmanlı Ordusu'ndan birçok askeri esir etmişlerdi. Başta ordunun komuta kademesindeki bozukluklar, açlık ve isyancıların bölge halkının da desteğini almalarıyla 1904'te, İmam Yahya İsyanı olarak da bilinen, Yemen İsyanı'nda Osmanlı Ordusu başarısız olmuştu¹⁵. Bunun üzerine Yemen'de Osmanlı Devleti'nin temsilcileri bir araya gelip İmam Yahya ile görüşme kararı alarak bir heyet oluşturdular. Oluşturulan heyetin, İmam Yahya ile görüşmesi neticesinde bir yıllığına yapılan ateşkes ile San'a'dan hiçbir askeri malzeme alınmadan Osmanlı askerlerinin San'a'yı tahliyesi kararlaştırıldı. Bu durum üzerine Osmanlı Devleti, Yemen valisini görevden almış ve yerine daha önceki isyanlara karşı başarılı operasyonlar yapan Ahmet Feyzi Paşa'yı görevlendirse de yapılan askeri harekâtlarda yine tam olarak başarı sağlanamamıştı¹⁶. Bu isyan, Osmanlı Hükümeti'nin bölgeye egemen olmasının artık ne kadar zor olduğunu gözler önüne sermişti. Bu durumu, 1904'te Yemen'de vali olarak görevlendirilen Mehmet Tevfik (Biren)

10 Hasan Muhiddin Paşa, Ah O Yemen 1904 İsyanı, Haz. Cahit Kayra, Tarihçi Kitapevi, İstanbul, 2011, s. 15: Aslında Osmanlı Devleti'nin Yemen'de hâkimiyet tesis etme mücadelesi ve bunun beraberinde getirdiği başkaldırıları 16. yüzyılın ortalarına kadar gitmektedir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Yeşilyurt, a.g.e., ss. 90-106.

11 Süleyman Kani İrtem, Osmanlı Devleti'nin Mısır Yemen Hicaz Meselesi, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yay., İstanbul, 1999, s. 141.

12 İrtem, a.g.e., s. 146.

13 Hasan Muhiddin Paşa, a.g.e., ss. 65-66.

14 Yeşilyurt, a.g.e., s. 96.

15 1904'teki Yemen İsyanı'nda ordu içerisindeki aksamalar, yanlış emirler ve hareket düzensizlikleri neticesinde gelen başarısızlıklarla ilgili olarak Yemen'de görev yapan Osmanlı Ordusu'nda subay olarak görev yapan Hasan Muhittin Paşa'nın başarısızlığın nedenleri ile ilgili olarak hazırladığı rapor için bkz. Hasan Muhiddin Paşa, a.g.e., ss. 28-72; Ayrıca gerek 1904 Harekatı ve gerekse Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Yemen'deki durumu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Rüştü Paşa, Ah O Yemen'dir, Haz. Faruk Yılmaz, Berikan Yay., Ankara, 2004.

16 Yeşilyurt, , s. 99.

Bey şu şekilde izah ediyordu: "...Böyle korkunç bir memlekette, orduya ait küçük kuvvetler dağınık bir halde muayyen yerlerde bulundurulmakta, vilayet merkezinin civarında tamamen mütemerrid kabilelerle meskün olmasına rağmen ordu, eski silahlarla tamamen bakımsız ve intizamsız bir halde bulunmakta idi. Bu da yetmezmiş gibi imamın bir de cihat ilanı ile imamlık şartlarını tamamlamaya azmetmesi ve bizim içinde bulunduğumuz zor vaziyeti görerek büyük bir cüretle isyan hareketine girişmesi, bu vahim meselenin İstanbul'un tavsiyelerine göre kuru nasihatlerle halledilebilmesinin ne derece boş bir hayal olduğu ve nasihat gibi tedbirlerin ancak gücümüzü göstermeye muktedir bulunduğumuzu bilfiil ispat etmek şartıyla, müessir olabileceğini tahakkuk ediyordu..."¹⁷

Tevfik Bey'in de ifade ettiği gibi Osmanlı Devleti'nin Yemen'deki hâkimiyeti, tabiri caizse, pamuk ipliğine bağlı bir görünüm arz ediyordu. Çünkü Osmanlı Hükümeti, bu isyanların sebep olduğu bir ortamda, Yemen'deki aşiretleri kendi yanına çekmeyi başaramamıştı¹⁸. Öyle ki 1907 yılına gelindiğinde de Osmanlı Devleti, Yemen'de bir başka isyan ile karşılaşmıştı. Bu seferki isyan, Yemen'in kuzey kesimlerindeki Asir'de, Muhammet İdrisi adında bir şeyhin önderliğinde ortaya çıkmıştı¹⁹.

1904 yılı Yemen Hareketi sırasında, belgelerinde kısa bilgiler vermeyi tercih eden Ali Durmuş Bey, ilk savaş yarasını burada almış ve bir süre hastanede tedavi edilmişti. Tedaviden sonra, isyanı bastırmak için gönderilen kuvvetler içerisinde yeniden yer alan Ali Durmuş Bey, genç bir mülazım-ı evvel rütbesiyle Menaha mevkisinden San'a'ya kadar gerçekleştirilen harekâta "...Harbe iştirak ederek hamiyet ve sadakat ve ubudiyetin itlakına sezavar olan şecaat ve cesareti..." ile daha görevinin ilk yıllarında komuta kademesinden büyük takdir görmüştü²⁰.

Ali Durmuş Bey, 1907 yılında Yemen'de yeniden isyan alevlendiğinde bölgeden ayrılmış, Hicaz'da yeni bir göreve getirilmişti. Hicaz Bölgesi'nin olası bir işgalinde savunma maksadıyla bölgeye asker sevkiyatını hızlı bir şekilde yapabilmek için devletin kısıtlı imkânları dâhilinde büyük umutlar bağlanan, Hicaz Demiryolu Hattı'nın uzatılması hükümetin en öncelikli projelerinden biriydi. Bu vesile ile 1907 yılında Ali Durmuş Bey, Süvari Yüzbaşısı unvanı ile Medine-i Münevvere Taburunda görev aldı²¹. Burada bulunduğu süre zarfında yapımına

17 Mehmet Tevfik Biren, II. Abdülhamit, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları, C.I, Haz. F. Rezan Hürmen, Arba Yay., İstanbul, 1993, s. 320.

18 Yeşilyurt, a.g.e., s. 98.

19 Yeşilyurt, a.g.e., s. 100.

20 Ali Durmuş Bey, iki yıl görev yaptığı Yemen'de Osmanlı Ordusu'nun en zor zamanlardaki durumlarına şahit olmuş ve asilerden San'a'nın kurtarılmasında büyük fedakârlıklar göstermişti. Onun bu harekâta gerçekleştirdiği başarıları, bağlı bulunduğu On Dördüncü Fırka Komutanlığı ve aynı zamanda Divan-ı Harp Reisi tarafından büyük takdir toplamış ve bu durum kendisine şu şekilde bildirilmişti: Bkz. Ek- 10: "Hicaz Fırka-ı Askeriyesine mensup Altmış Üçüncü Alay'ın Dördüncü Taburunun Dördüncü Bölük Mülazım-ı Sanisi Ali Durmuş Efendi, Hicaz'dan Yemen'e gelirken yaverlik ve katiplik etmek üzere mukime almış olduğundan Hadide ile San'a güzergahı üzerinde kain menaha mevki-i askeriyesinden San'a'ya kadar icra kılınan hareket-i askeriyeye şekavet olan ahalinin tard ve tendilleri (kovma ve cezalandırmaları) hususunda sevk olunan kıtaatı askeriyeye ile birlikte harbe iştirak ederek hamiyet ve sadakat ve umudiyeti nitlakına sezavar olan şecaat ve cesareti bil-fiil ibraz ve izhar etmiş ve saye-i satvetvâle-i Cenab-ı Hilafet Penah-ı azimide Yedinci Ordu'yu Humayunun merkezi San'a'ya kemal-i Muvaffakiyetle girildikten sonra hattı muhasaranın ref'ine kadar San'a'da müteferrik hizmetlerde istirham kılınarak ibrazı asarı sadakat, hüsnü hizmet ve faaliyetinden bahisle müteaddit defalar telif ve tesir-i arz ve inha kılınmış olduğundan bittecrübe anlaşıldığına ve ra'yul-ayn.....(okunamadı) Mülazım muma-ileyhin ahval ve hareketinden halen ve atiyentaattufat (muhabbet gösterme).....(okunamadı) hürmetle işbu memuriyetname Mülazım muma-ileyhin (adı geçenin) yedine (eline) bittahim (mühürlenerek) ita kılındı. 28 Nisan 1322 (1906). Ba irade-i seniyye-i Cenab-ı Hilafet Penahi Hadide Teşekkül Divan-ı Harp Reisi ve on dördüncü Fırka-ı Hümayun Kumandan Vekili Ferik (Mühür)"

21 Kendi hal tercümesini içeren bir yazıda İstanbul'da bulunan 1. Ordu Erkan-ı Harbiyesine verdiği bir laiha üzerine imtihan edilerek yüzbaşı rütbesine terfi ettirilmiştir. Bkz. Ek- 4; BOA, İDUİT, D. 76/16.

büyük bir hızla devam edilen Hicaz Demiryolu Hattı'nın denetlenmesi ile meşgul oldu²².

Ali Durmuş Bey, 1910 yılında Osmanlı Jandarma Teşkilatına geçerek Medine-i Münevvere taburuna bağlı Suriye Alayı'nda Hecin Süvari Bölük Komutanlığına tayin edildi²³. Bu başarılı çalışmalarından ötürü kendisine, Medine-i Münevvere Jandarma Komutanı tarafından gönderilen bir takdirnamede şu ifadelere yer veriliyordu: *"Alay Komutanlığından nam Behiyelerine vurud eden bir kit'a Takdirname leffen tevdi kılındı. Vazifenin namus demek olduğunu takdir ile ibraz-ı mesai ve isbat-ı ehliyet ve sadakat edenlerin daima mazharı takdir olunacağı ve dareyinde (Dünya ve ahirette) naili feyz ve sadakat ve mazhari-tevfikati Cenab-ı Rabbi Mennan olacağı beyanıyla hadematı meşkurenizi takdir ve tebrik eylerim efendim."*²⁴

Ali Durmuş Bey, Jandarma Teşkilatına geçtikten sonra 1911 yılında Tiran-Senafir Adası'nın işgal hareketinde görev aldı. Akabe Körfezi girişinde yer alan adalarda güvenliği sağlamak amacıyla inşa edilecek olan karakolların yer keşiflerinin gerçekleştirilmesi ve buralarda bir miktar jandarma konuşlandırılması amacıyla kendisine bağlı bir grup askerle bu bölgede bir süre kaldı. Ayrıca bu görevlendirmede Arap bedevi aşiretlerinden oluşturulan jandarma birliklerinin tedibine dair bir amaç da bulunmaktaydı. Çünkü Ali Durmuş Bey'in de aktardığına göre bedevilerden oluşturulan Arap Jandarma Alayları sık sık otoritesizlikleriyle ve merkezi hükümetinin emrini dinlememekle gündeme gelmekteydiler. Aslında bu görevlendirme, Akabe Körfezi'nde güvenliği sağlamakla birlikte bölgeden istihbaratın sağlıklı ve zamanında yapılması noktasında çok büyük önem taşımaktaydı²⁵.

Kendi ifadesiyle Birinci Dünya Savaşı'na kadar Yemen, Hicaz ve Suriye arasındaki bölgelerde gerek asilerle mücadele ederek güvenliği sağlamada, gerekse demiryolu hattının korunmasında etkin bir şekilde görev aldı. Nitekim bu dönemde Osmanlı Devleti'nin, Ortadoğu'da hükümet otoritesini tanımak istemeyen birçok Arap kabilesi bulunmaktaydı. Osmanlı Hükümeti, bu tür kargaşa çıkaran aşiretlere nişan ve hediyeler vermek suretiyle onların devlete bağlılıklarını sağlamaya çalışırken²⁶, Ali Durmuş Bey'in de bulunduğu özel Jandarma Birlikleri, asilerle mücadele ederek bedevilerden ilk defa vergi alınmasında ve bedevi gençlerinin jandarma olarak kaydedilmesinde başarılı oldu. Ali Durmuş Bey, bu çalışmaları neticesinde Üçüncü Mecidi Nişanı Madalyası ile taltif edilerek binbaşılığa terfi ettirildi²⁷.

2. Şerif Hüseyin'in İsyanı ve Ali Durmuş Bey'in Tutumu

Arap topraklarına Batının ilgisi ve yayılması daha önce de belirtildiği gibi Birinci Dünya Savaşı başlamadan evvel ortaya çıkmıştı. 19. yüzyılın ilk yarısında ticaret ve ulaşım ağı ile Batı dünyası, Ortadoğu'ya yönelmeye başlamıştı. Öyle ki 1839'dan itibaren İran Körfezi ve Arabistan'ın güneyinde İngilizler ciddi bir güç haline gelmişlerdi. İngiliz yönetimi bu süreç içerisinde kendi çıkarlarından dolayı uzun bir süre Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığı ve korunması üzerinde bir politika geliştirmişti²⁸. Ancak değişen politik çıkarlar paralelinde 19. yüzyılın sonlarına doğru İngiltere bu politikasından vazgeçmek suretiyle, Osmanlı'nın başta Ortadoğu olmak üzere, egemenliği altındaki alanlarda etkisini ortadan kaldırmaya

22 BOA, İDUİT, D. 76/16.

23 ADÖ Özel Arşivi Belge No: 3.

24 ADÖ Özel Arşivi Belge No: 4.

25 ADÖ Özel Arşivi Belge No: 5.

26 Ömer Osman Umar, Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye 1908-1938, AAM Yay., Ankara, 2004, s. 287.

27 ADÖ Özel Arşivi Belge No:2; Torunu Serdar Özakıncı ile yapılan röportaj, 05. 05. 2016; BOA,İ.TAL.D.330/68.

28 Akalın, a.g.e., s. 349.

yönelik bir faaliyet içerisine girmişti. Bu, doğal olarak bölgede bütün dengelerin değişmesi ve Osmanlı Yönetimi'nin Ortadoğu üzerindeki her türlü saldırıya karşı uyanık olmasını zorunlu kılmaya başlamıştı²⁹. Dolayısıyla Ortadoğu dünyası böyle bir siyasi atmosferde Dünya Savaşı'nı karşılamıştı.

Birinci Dünya Savaşı başladığında Ali Durmuş Bey, Hicaz Bölgesi'nde genel asayişin sağlanması ile meşguldü. Savaş başladığında bir süre aynı görevine devam eden Ali Durmuş Bey, İstanbul'dan gönderilen özel bir emirle Akabe Havalisi Komutanlığı'na tayin edildi³⁰. Kendisine gönderilen emirde *"Kuvvet gelinceye kadar Akabe civarının komutanı olduğu, erzakin gönderileceği..."* yazılarak *"... din ve namus zamanında..."* görevinde muvaffakiyetler dileniyordu. Ali Durmuş Bey, gönderilen bu emirle savaş başladığında kuvveti olmayan Akabe ve civarını, asi Bedevi ve İngilizlerin saldırılarına karşı koruması isteniyordu³¹. Daha savaşın başında büyük korkulardan biri İngilizlerin Kızıldeniz üzerinden bölgeyi abluka altında tutarak bölgeye iaşe temin edilme işini sekteye uğratmalarıydı. Çünkü özellikle Süveyş Kanalı'nın açılması ve Mısır'a İngilizlerin yerleşmesi ile birlikte Kızıldeniz etrafındaki stratejik sahillerde İngiliz etkisi iyice kendisini belli etmeye başlamıştı³². Dolayısıyla Ali Durmuş Bey'in Akabe'de bulunduğu sıralarda İngilizlerin karaya asker çıkarma durumu ile ani bir baskın yapma tehlikesi de her geçen gün artmaktaydı. Bu tehlike, Osmanlı Kuvvetleri'nin Medine'de bulunan komutanlığı tarafından o derece dikkate alınmış bir vaziyettedi ki Ali Durmuş Bey'e gönderilen bir yazıda bu hususa dikkat çekilerek düşmanın karaya ayak basmasına hiçbir şekilde müsaade edilmemesi isteniyordu³³. Artık geceli gündüzlü olarak Akabe Körfezi, Jandarma İstihbarat Komutanı Ali Durmuş Bey ve ekibinin gözetimindeydi. Nitekim kısa sürede Ali Durmuş Bey, yeni atandığı bu görevi sırasında büyük yararlılıklar gösterdiğinden kendisine daha savaşın ilk yılında Akabe Müfrezesi Komutanlığı ve Kaymakamlığı tarafından *"Akabe Jandarma Kumandanı Yüzbaşı Durmuş Bey'e"* hitaben gönderilen bir yazıda *"Takdirname"* ile ödüllendirilmesine karar verilmişti³⁴.

Savaşın başlaması ile birlikte İngiliz casuslarının Ortadoğu'da etkinliklerinin artmaya başlaması Ali Durmuş Bey ve bağlı bulunduğu Jandarma istihbarat dairesinin de onlarla daha etkin bir şekilde mücadele etmesi anlamına geliyordu. Öyle ki tam da bu dönemde başta Lawrence olmak üzere Gettrude Bell gibi pek çok kişi bölgede etkin bir şekilde faaliyetlerde bulunarak Arapları Osmanlı Hükümeti'ne karşı olası bir isyan hareketine teşvik etmeye başladılar³⁵. Zaten 19. yüzyılın son çeyreğinde Mısır'ı kendisine üs edinen İngiliz yönetimi bölgedeki gelişmeleri yakinen takip ederken, Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması

29 Muhammed Tandoğan, Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti (1800-1922), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2013, s. 113.

30 ADÖ Özel Arşivi Belge No: 3.

31 ADÖ Özel Arşivi Belge No: 6.

32 Akalın, a.g.e., s. 355.

33 Bizzat Akabe Jandarma Komutanı Ali Durmuş Bey'e gönderilen acele bir yazıda bu husus şu ifadelerle talep ediliyordu. *"Akabe'de Jandarmalarımız Namusu Askeriye ve milliyemizi düşmanların son fedakârlıkla tasdik ettirmedikçe ve son nefer son cebhanesini sarf ve rütbe-i şehadeti ihraz etmedikçe düşmanın bir neferinin mukaddes toprağımıza ayak bastırmamaları düşmana esir olmak ve silah teslim etmenin en büyük şenaa ve hıyanet olduğu hakkındaki o emirleri daima zabıttta bulundurulması azm ve metanetinize ve efradın şecaat ve sadakatine eminim velev az olsa da namuskâr bir kıt'a karşısında düşmanın karaya asker çıkarması kolay bir iş değildir. Fedakâr efradımızla düşmanın bir neferi karaya ayak basamayacak ve Osmanlı Jandarması'nın kuvva-i maneviyesini anlayacak ve ciddiyetini öğrenecektir. Cümlemenizi selam kat'i ziyan son derece azm fedakârı tevecçüh ederim."* ADÖ Özel Arşivi Belge No: 7.

34 ADÖ Özel Arşivi Belge No: 12.

35 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Mim Kemal Öke, (Komisyon), Kutsal Topraklarda Casuslar Savaşı, İrfan Yay., İstanbul, 1995, ss. 105-174.

ile birlikte etki alanını daha da genişletme uğraşı içerisine girmişti³⁶. Şüphesiz, Lawrance ve diğer İngiliz subaylarının bu faaliyetleri Ali Durmuş Bey ve ekibi tarafından yakından takip edilmekteydi³⁷. Daha Arap İsyanı ortaya çıkmaya başlamadan Lawrance, arkeolog olarak Arabistan topraklarında dolaşmaktaydı. Feridun Kandemir'in ifadeleriyle Bab-ı Ali Hükümeti'nin onu sınır dışı edecek bir durumu da yoktu. Ancak başında Ali Durmuş Bey'in de dâhil olduğu istihbarat birimleri onu her yerde takip etmekteydi. Öyle ki Lawrance'nin Akabe'de olduğu haber alındığında, Ali Durmuş Bey ve Akabe kaymakamı onun çadırına bir gece vakti tebdili kıyafetle baskın yaptılar. Bu baskın sırasında Ali Durmuş Bey, bedevi kıyafetleri giymişti ve neredeyse beline kadar sakallı bir vaziyetteydi. Görüşmede Ali Durmuş Bey, Lawrance'den Akabe topraklarını derhal terk etmesini isteyerek, ona bir günlük süre verdi. Ertesi gün yanında Akabe Kaymakamı ile birlikte Ali Durmuş Bey, Lawrance'yi takip ederek ona yine aynı bölgede bir baskın daha yaptılar. İkinci baskında Ali Durmuş Bey, Lawrance'nin çadırını incelerken Osmanlı'nın Arap topraklarının paylaşımı ile ilgili bazı haritalar olduğunu gördü. Durmuş Bey, bu haritaları sınırından paramparça ederek Lawrance'ye oldukça sert davrandı ve onu Akabe'den kovdu³⁸. Ancak Lawrance sonraki dönemde çalışmalarına bütün hızıyla devam ederek 1916 Mayıs'ında Şerif Hüseyin'in Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmesine vesile olmuştu. Bu, beklendiği gibi Hicaz'daki Osmanlı Kuvvetleri'nin yetersizliğine rağmen, bölgenin daha da savunulamayacak hale gelmesi demektir. Esasında bu tarihten sonra, özellikle 1917 yılı, yukarıda bahsedildiği gibi bölgedeki Osmanlı Kuvvetleri'nin geleceği için son derece önemli bir yıldır. Her şeyden önce Şerif Hüseyin ve oğullarının isyanı bölgedeki bütün dengeleri alt üst etmişti.

Osmanlı Orduları, başta demir yolu hattı olmak üzere, Hicaz'ın güvenliğini sağlamada oldukça zor bir döneme girmiş bulunuyordu. Şerif Hüseyin ve adamları artık her yerde Osmanlı Ordugâhları'na baskınlar düzenleyerek, ulaşımı sekteye uğratmak amacıyla demiryollarına ve trenlere sabotajlar düzenliyorlardı. Hicaz'daki Osmanlı İstihbaratı ve Jandarma Birlikleri, bu tür sabotaj ve baskınların önünü alabilmek için çok yoğun bir çaba içerisinde bulunmalarına rağmen, bu tür olayların önünü alamıyorlardı. Dahası her geçen gün Hicaz ve bölgesindeki birçok aşiretin de asiler tarafına geçtiği haber alınıyordu. Her ne kadar bölgede Suriye Valisi ve 4. Ordu Komutanı olarak görev yapan Cemal Paşa, aşiretleri devlet tarafında tutmak için gayret sarfetse de bu konuda başarılı olamıyordu. Şerif Hüseyin, isyan fikrini son ana kadar saklamış görünüyordu. Öyle ki savaş başladığında Osmanlı Hükümeti, Şerif Hüseyin'i cihada davet edici mektuplar gönderdiğinde Şerif, bütün kalbi sadakatiyle cihadı tasdik ettiğini bildirmiş; ancak İngilizlerin Kızıldeniz'e hâkim olmasından dolayı bölgenin bombardıman edileceği endişesiyle cihadı aleni teyit etmemişti. Şerif Hüseyin, 1916 yılı ortalarına kadar Osmanlı Hükümeti'nin bütün isteklerini kabul eder gözükerek, I. Kanal Harekâtı'na destek vermiş, oğullarını ve Hicaz'daki kabilelerden gelen birlikleri Osmanlı Ordusu'na göndermişti. Şerif Hüseyin uzun süre bu tavrını sürdürerek, Bab-ı Ali'nin gönderdiği bütün taleplere coşku dolu ifadelerle bağlılık bildiriyordu³⁹.

4 Mart 1916'da Enver ve Cemal Paşa'nın Medine'ye gelerek Şerif Hüseyin'i, çeşitli hediye ve imtiyaz madalyaları sunarak ziyaret etmeleri, Şerif Hüseyin'in memnuniyetine sebebiyet vermişti. Ancak bütün bu sahte bağlılık bildirilerinin olduğu bu dönemde, aynı anda Şerif Hüseyin İngilizlerle iletişimini en üst düzeyde sürdürmekteydi. Cemal ve Enver Paşalar'ın II. Kanal Harekâtı'na destek sağlamak için Hicaz'da buldukları sıralarda, Şerif

36 Akalın, a.g.e., s. 426

37 ADÖ Özel Arşivi Belge No: 2.

38 "Feridun Kandemir Anlatıyor Durmuş Efendi İblisi Çölden Nasıl Kovdu?" 29 Nisan 1963.

39 Mustafa Bostancı, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Hicaz'da Hâkimiyet Mücadelesi", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Akademik Bakış Dergisi, C. 7, S. 14, Yaz, Ankara, 2014, s. 4.

Hüseyin Mcmohan'a beşinci mektubunu göndermekteydi. Şerif Hüseyin, bu mektupta Türk Ordusu'nun bölgedeki stratejisini, kuvvet yapısını, savaş ve harekât planını, eksiklikleri, zayıf kısımları ve kendisinin isyan yönetimine dair detaylarını paylaşılmaktaydı⁴⁰.

Şerif Hüseyin ile Mcmohan arasındaki mektuplaşmalar büyük bir gizlilikle devam ederken oğlu Faysal, Türk Ordusu'nun bölgedeki hareketine destek olmak amacıyla Cemal Paşa'nın Şam'daki karargâhında bulunuyordu. Faysal, bu konumundan faydalanarak buradan elde ettiği bütün bilgileri babasına aktarıyordu. Bir nevi Emir Faysal casusluk faaliyetlerinde bulunarak Türk cephe hattındaki bütün stratejik bilgileri babasına raporluyordu⁴¹. Nitekim bütün bu Mcmohan-Şerif Hüseyin mektuplaşmalarından sonra, 10 Mart 1916'de son şeklini alan Şerif Hüseyin-İngiliz Antlaşması'yla, İngilizler Şerif Hüseyin'e Ortadoğu'da kurulacak Büyük Arap Devleti'nin liderliğini vaat ederek, onu Osmanlı Hükümeti'ne karşı isyana teşvik etmişlerdi. Bunun karşılığında İngilizler, ilk etapta Şerif Hüseyin'e 773 bin Sterlin tutarında mali destek sağlamışlardı. Osmanlı Ordusu'na, bu antlaşma ile, böylece Hicaz'da yeni bir cephe daha açılmış bulunuyordu ki bu durum, bölgenin her yönüyle savunulması dâhil lojistik destek ve ulaşım, haberleşme imkânlarının Osmanlı aleyhine dönmesi anlamına geliyordu⁴².

Şerif Hüseyin ile İngiltere arasında isyan girişimine yönelik ilk temas daha savaş başlamadan Şubat 1914'te Şerif Hüseyin'in oğlu Abdullah'ın Kahire'de Lord Kitchener ile görüşmesiyle gerçekleşmişti. Abdullah bu sıralarda Osmanlı Mebusan Meclisi'nde, mebus olarak bulunuyordu⁴³. Şerif Hüseyin ile İngiltere arasındaki temaslar şubat ayı içerisinde Ali isimli bir habercinin Kahire'den yola çıkarak, Mekke'de, Şerif Hüseyin'in evinde Şerif ile gerçekleştirilen iki görüşmeyle devam etti. Ardından Abdullah, Nisan 1914'te Kahire'de Romald Storrs ile gerçekleştirdiği bir diğer görüşmede İngiltere'den taleplerini daha net bir şekilde dile getirmişti⁴⁴. Bu görüşmeler yaşanırken Necd Emiri Vahhabi İbn Suud ise çok önceden İngiltere ile temas gerçekleştirmişti ve bölgede İngiliz çıkarları doğrultusunda etkin bir şekilde çalışıyordu. Osmanlı Devleti cihat ilan ettiğinde Şerif Hüseyin gibi İbn Suud'tan da cihada destek talep etmişti⁴⁵. Ancak bu girişim ve taleplere rağmen her iki kabile reisi de aleni destek vermekten çekinerek, bölgede yaşanan gelişmeler doğrultusunda

40 İsmail Köse, *İngiliz Arşiv Belgelerinde Hicaz İsyanı*, Selis Yay., İstanbul, 2014, s. 138.

41 A.g.e., s. 142.

42 Bostancı, a.g.m., s. 7; Neticede 1914 yılı başlarından 1916 yılı ortalarına kadar devam eden Şerif Hüseyin ve diğer Arap Kabileleri'nin birbirlerinden habersiz bir şekilde İngiltere ile haberleşmesinden Osmanlı İstihbaratı, aleni bulgulara ve kanıtlara rağmen zamanında haberdar olamamıştı. Dahası Osmanlı İstihbaratı, bu iletişimden haberdar olamamakla birlikte Osmanlı Ordusu içerisindeki bazı subayların Şerif Hüseyin'in isyan etmekte olduğu yönündeki bazı haberleri Osmanlı karargâhına iletmeleri "*Şerif Hüseyin ile Osmanlı Devleti'nin arasını açmaya yönelik bir girişim olduğu*" gerekçesiyle bu tür haberleri yayanların divan-ı harpte yargılanması bile gerçekleşmişti. Nitekim bu istihbarat zafiyeti Osmanlı Hükümeti ve Ordusu'nun bölgedeki gelişmeleri çok iyi okuyamamasından dolayı, bu durum Osmanlı Devleti'ne çok pahalıya mal olacaktı. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Köse, a.g.e., ss. 163-180; Enver ve Cemal Paşalar Mekke'ye gerçekleştirdikleri bu ziyarette heyet, kentte giriş kapısının dışındaki açık dümdüz ovada, tozlu havada talim yapan ve atların üzerinde cirit oynayan askeri seyrederken, Enver Paşa, Faysal'a dönerek "*Tüm bunlar Cihad'a katılacak olan gönüllü askerler mi?*" diye sorunca Faysal, evet, diye karşılık verdi. Ziyarette Faysal, Arap kabile reislerini birer birer Enver ve Cemal Paşa ile tanıştırdı. Müzhec Kabilesi'nin Reisi Şerif Ali İbn El-Hüseyin Faysal'ın kulağına eğilerek "*Efendim, bunları şimdi öldürelim mi?*" diye fıslıdayınca Faysal: "*Hayır şimdi olmaz; onlar şimdilik bizim misafirlerimiz.*" şeklinde cevap vermişti. Faruk Yılmaz, **General Allenby'nin Hatıratı**, Arap İllerimizin Elimizden Çıkış Öyküsü, Berikan Yay., Ankara, 2003, s. 31.

43 Görüşme ile ilgili detayları İngiltere Dışişleri Bakanlığına aktaran Kitchener, Abdullah'ın kendisinden Bab-ı Ali'nin babasını Hicaz Emirliği görevinden azletmeye teşebbüs etmesi durumunda İngiltere'nin girişimlerde bulunarak bunu engellemeyeceğini sorduğunu, ifade etti. Ayrıca Kitchener, Abdullah'ın eğer Bab-ı Ali böyle bir adım atarsa, Hicaz'daki kabilelerin Şerif için savaşacaklarına değinerek, durum böyle bir hal alır ise İngiltere'nin kendilerine yardım edeceğini umduğunu da aktardığını, dile getirecekti. Köse, a.g.e., s. 62.

44 Köse, a.g.e., s. 69.

45 A.g.e., s. 72.

İngiltere ile ilişkilerini kendilerinin çıkarları doğrultusunda kullanmaya çalışacaklardı. 1916 yılında Osmanlı İstihbaratı, gerek Şerif'in ve gerekse İbn Suud'un İngiltere ile temaslarının boyutlarını öğrendiğinde ise İngiltere her iki kabile reisi ile çıkarları doğrultusunda antlaşmalar imzalamış ve onların Osmanlı Hükümeti'ne isyan bayrağı çekmelerine vesile olmuştu.

Şerif Hüseyin'in isyan hareketi gerçekleştiğinde Hicaz'da 22. Osmanlı Fırkası'na bağlı 128.,129. ve 130'uncu bölükler bulunuyordu⁴⁶. Bu bölükler içerisinde Ali Durmuş Bey'in görev aldığı kıt'a da vardı⁴⁷. Ayrıca 21. Asir Fırkası'nda da biri Kunfuza'da diğeri Leyis'te olmak üzere iki bölük bulunmaktaydı. Hicaz'da bulunan Osmanlı neferlerinin sayısı 12 bin civarındaydı. Bunlardan 4 bini Fahrettin Paşa komutasında Medine'de, 3.500 nefer de yazın Taif'te ikamet eden Vali Galip Bey'in komutası altındaydı. Mekke'de 1200 nefer ise Derviş Bey'in komutası altında, Cidde'de ise 2600 Osmanlı neferi bulunuyordu. Ayrıca Yenbu'nun ve tren yolu istasyonlarının muhafızları mevcuttu⁴⁸. Dolayısıyla isyan hareketi başlayıp her yerlere saldırılar düzenlendiğinde Osmanlı Ordusu, mevcut durumu ile bu saldırılara karşı koymada oldukça zorlanıyordu. Ali Durmuş Bey'in de ifade ettiği gibi Osmanlı Ordusu içerisinde var olan Arap subay ve erlerinin de bu durumdan istifade ederek birtakım ihanetler içerisine girebilecekleri endişesi vardı. Nitekim bu endişeler sonraki süreçte gerçeğe dönüşecekti. Osmanlı Ordusu'na rehberlik yapan bazı Arap kabilelerinin ihanet ederek Türk birliklerini yanlış yollara sevk etmek süratıyla İngilizlerin veya asi Arapların ellerine esir düşmelerine neden olacaktı.

Ali Durmuş Bey'in, isyanın gerçekleşmesinden sonra Hicaz'da bir yandan asayişini temin etmek suretiyle çalışmaları diğer taraftan sürdürdüğü istihbarat faaliyetleri Osmanlı Kuvvetleri'nin bölgedeki hareket kabiliyetine ivme katıyordu. Ali Durmuş Bey, Arap asıllıydı ve elde ettiği birçok istihbarat bilgilerini üstleri ile paylaşıyordu. Daha önce de bahsedildiği gibi kendisinin Bedevilerin içerisinde sürekli olarak bulunması, onların hareketlerini ve sadakat derecelerini biliyor olması, Osmanlı Kuvvetleri'nin ani baskınlara karşı teyakkuz durumuna geçmelerine imkân tanıyordu. Bu noktadan bakıldığında Ali Durmuş Bey, aslında kilit bir mevki işgal ediyordu. Bahriye Nazırı ve aynı zamanda Suriye Valisi olarak görev yapan Cemal Paşa'nın, 9 Mayıs 1917'de Ali Durmuş Bey'in bu konumunu takdirle karşılayarak kendisine şu mektubu göndermesi, onun bu görevinin ne kadar önemli olduğunu gözler önüne sermekteydi:

"Aziz Kahraman Durmuş Efendi,

*Seni bütün ruhumla ve vatan hissiyle tebci ederim. Allah bin defa senden razı olsun. Senin ferdî kahramanlıkların tarihe girecek kadar büyüktür. Benim hisse-i mubahatım çoktur. Çünkü sen ordu namına hareket ederken diğer taraftan vilayet asayişini de te'min ettin. İnşallah ankarib'de (yakın zamanda) nail-i mükâfat olacaksın. Sırf Urbana (Çöl Araplarına) balçık mecburiyetinde bulunduğun ziyafet ve buna mümasil fedakârlıklar için size altın yirmi beş lira evrak-ı nakdiye gönderiyorum. İndel-icab (gerektiğinde) daha da göndereceğim."*⁴⁹

Arap İsyanı iyice alevlendiğinde, Şerif Hüseyin ve adamları Osmanlı Ordusu'nda görevli Arap asıllı subaylara gizlice haberler göndererek, onları kendi yanına çekmek için tehdit ediyordu. Nitekim Şerif Hüseyin ve adamlarının bu tehditlerine Ali Durmuş Bey de maruz

46 Bostancı, a.g.m., s. 8.

47 ADÖ Özel Arşivi Belge No: 12.

48 Bostancı, a.g.m., s. 9.

49 ADÖ Özel Arşivi Belge No: 9.

kalmıştı. Kendisinin Arap asıllı olması ve akrabası Şeybizade Hasan Efendi'nin Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Mekke Mebusu olarak bulunması, onu başta Şerif Hüseyin olmak üzere, asilerin gözünde bir an önce ele geçirilmesi gereken kişiler sıralamasında ön sıralara yerleştirmişti. Ayrıca Ali Durmuş Bey, 1915 yılından itibaren Osmanlı Hükümeti'nden gelen seferberlik emrinin uygulanması noktasında Bedeviler'den asker ve jandarma kaydı yapması Şerif Hüseyin'in oldukça tepkisini çekmişti. Osmanlı Hükümeti, kutsal olduğu gerekçesiyle 1915 yılına kadar Hicaz Bölgesi'nde seferberlik emrini uygulamamıştı. Ancak Çanakkale Savaşları sonrasında oluşan ağır kayıplar doğrultusunda asker sayısı azalınca askere alma kanununun Hicaz'da da uygulanması istenmiş⁵⁰ ve bu kanun doğrultusunda Ali Durmuş Bey, Bedeviler'e işlem yapmaya başlamıştı. Bu durum doğal olarak Bedeviler arasında büyük tepkiye neden olmuştu.

Ali Durmuş Bey, Şam Harp Okulu'ndan mezun olduğu günden beri Yemen, Hicaz ve Suriye Bölgelerinde görev yapmış, bölge eşrafı tarafından da yakinen tanınmıştı. Dolayısıyla ailesinde mebus olarak birisinin de bulunması, onu ve ailesini Hicaz coğrafyasında son derece önemli bir pozisyona sokmuştu. Şerif Hüseyin'in isyanı ile birlikte Hicaz'da Arap asıllı Osmanlı Hükümeti'ne sadık subayların güvenliğinin iyice tehlikeye düşmesi, Ali Durmuş Bey'i çok rahatsız etmiş olacak ki Osmanlı Ordu Komutanlığı'na yazdığı bir mektupta bu hususa açıkça değinerek ailesinin Akabe'den alınarak İstanbul'a naklettilmesi için izin talep edecekti. Ali Durmuş Bey, mektubunda savaşın ilanından beri 44 ay boyunca çöllerde kaldığını, bu durumun kendi sağlığını çok kötü etkilediğini ifade ederek, bu süre boyunca Şerif Hüseyin ve asilere karşı takındığı tavırlardan ve onlara karşı faaliyette bulunmasından dolayı asilerin aleni düşmanı olduğuna dikkat çekiyordu. Kendisinin ve mebus olarak görev yapan, aynı zamanda akrabası olan Şeybizade Hasan Efendi'nin hükümete olan sadakatinden bahsederek, artık düşman bir ülkenin topraklarında görev yapar halde olduklarından hükümet lehine birtakım cereyanlardan hali kalmadığına da değiniyordu. Ali Durmuş Bey, mektubunda bu tehlikeye binaen amcazadesi Şeybizade Hasan ve kendi ailesinin güvenlik için İstanbul'a naklettilmesini talep ederek, bu konuda hükümetten kendilerine yardımcı olunmasını istirham etmekteydi⁵¹. Ali Durmuş Bey'in ailesini böylesine tehlikeli gördüğü bu ortamdan kurtarmak için yazdığı bu mektuba, Nezaretten yalnızca ailesinin parasız sevki noktasında izin çıkmış; fakat kendisinin bölgeden ayrılmasına müsaade verilmemiştir⁵².

Ali Durmuş Bey, son derece hassas bir dönemde ailesini İstanbul'a naklettiği halde yine de birçok akrabası Akabe ve Mekke'de bulunuyordu⁵³. Daha sonraları kendisi bu durumu çok fazla dert etmemiş olacak ki Şerif Hüseyin ve adamlarının isyan girişimlerine karşı devlete sadık bedevi Araplarla birlikte çok daha etkin bir mücadelenin içerisine girilmesi için Bahriye Nazırı Cemal Paşa'dan bizzat yardım talep edecekti. Cemal Paşa onu daha önceki çalışmalarından dolayı tanıyordu ve yukarıda da belirttiği gibi ona samimi itiraflarla dolu bir tebrik mektubu göndermişti. Belki de bu samimi diyaloga bağlı olarak Ali Durmuş Bey, 1918 yılının başında Şerif ve oğullarının isyanı ile baş edebilmek için Cemal Paşa'ya, sadık Bedevilerin yazmış olduğu bir mektubu ulaştırıyordu. Mektupta kendilerine

50 Köse, a.g.e., s. 73.

51 Ali Durmuş Bey, mektubunda amcazadesi ve kendi ailesi olmak üzere toplam nüfusun on sekiz kişiden ve altı ton ev eşyasıyla parasız bir şekilde İstanbul'a sevkini talep etmekteydi. ADÖ Özel Arşivi Belge No: 8.

52 ADÖ Özel Arşivi Belge No: 8; Neticede ailesi bu talep doğrultusunda İstanbul'a intikal ettirilmesine rağmen Ali Durmuş Bey'in babası dâhil, diğer yakın akrabaları Mekke'de ve Akabe'de kalmıştır. Ali Durmuş Bey, Anadolu'ya geçtikten sonra özellikle Milli Mücadele zafere ulaştıktan sonra, akrabaları ile mektuplaşmayı sürdürerek onlardan haber almaya devam etmişti. Torunu Serdar Özakıncı ile Röportaj: 30.01.2017.

53 Ali Durmuş Bey, Anadolu'ya geçtikten yıllar sonra akrabalarıyla mektuplaşmayı sürdürmüş ve oradan kalan taşınmaz mülkleri hakkında bilgi almıştı.

gelen bilgi doğrultusunda Almanya ve Avusturya Orduları'nın İtalya Cephesi'ndeki başarıları ve Çarlık Rusya'sında gerçekleşen ihtilalin, kendilerini ne kadar memnun ettiği bilgisi paylaşılarak yakın bir gelecekte şerefli bir sulhun gerçekleştirilmesine olan inancın tam olduğu vurgulanıyordu. Bedeviler, mektupta bu bilgi ve temennileri paylaştıktan sonra asilerin bölgede yapmış oldukları yıkıcı faaliyetlerden de bahsederek, bu asilerin, Arap topraklarını taksim etmek niyetinde olduklarına değiniyorlardı. Dolayısıyla bunlara karşı kahraman ve sadık Bedeviler olarak seyirci kalmak istemedikleri dile getirilerek, özellikle Hicaz Bedevilerinden Huveytat Belga ve Beni Sahr urbanlarının yaptıkları ihanetlere seyirci kalmak istemediklerinden kendilerine silah ve cephane gönderilmesi için Cemal Paşa'dan destek istiyorlardı. Ayrıca mektubunda sadık Bedevi aşiretlerine kendilerinin Şam'da bulunduğu vakit hükümet tarafından silah ve cephane sözü verildiğini hatırlatarak, isyan başlangıcında Hicaz hattının muhafaza edilmesi görevi verildiğini ancak "...urban arasında birtakım yalan şayialardan dolayı..." hükümete sadık urbanların çöle doğru çekilerek "...işlerin karma karışık..." duruma geldiği ifade ediliyordu⁵⁴.

Mektupta yazıldığı tarih olarak Ocak 1918 kaydı düşülmüştü. Bu tarih bölgede birçok belirsizliklerin devam etmekle birlikte Şerif Hüseyin ve adamlarının Osmanlı Devleti'ne karşı isyanlarının iyice ayyuka çıktığı bir döneme denk geliyordu. Osmanlı Ordusu'nun özellikle Akabe'nin kaybedilmesi ile birlikte Kızıldeniz ile bağlantısı kesilmiş bir halde Suriye Cephesi'ni tutma uğraşı içerisine girmişti. Dahası mektubun muhatabı olan Cemal Paşa, Suriye'de kudretli bir konumda değildi. Çünkü bizzat Enver Paşa'nın gelişi ile 24 Haziran 1917'de Halep'te gerçekleştirilen bir toplantıdan sonra Suriye ve Filistin Cephesi'nde komuta kademesinde bazı değişikliklerin yapılması gündeme gelmişti. Neticede bu toplantının da etkisi ile 15 Temmuz 1917'de Suriye Cephesi'nde Yıldırım Orduları Grubu kurularak grup komutanlığına Alman General Falkenhayn'ın getirilmesine karar verilmişti. Bu değişiklik Suriye Cephesi'nde bazı ordu komutanlıklarının lağvedilmesi anlamına geliyordu. Bu durum Cemal Paşa'yı hiç memnun etmese de...⁵⁵ Fakat Cemal Paşa, Suriye ve Garbi Arabistan Umumi Komutanlığı görevini sürdürmekle birlikte, Bahriye Nazırı olarak da görevinin başındaydı. Ali Durmuş Bey'in aracılığı ile bazı aşiret reislerinin, Cemal Paşa'dan mektupla yardım istemeleri, bölgede asilere karşı hala bir şeyler yapılabileceği umudunun taşındığını göstermekteydi.

Akabe'nin Asi Bedevilerin Eline Geçmesi

Savaşın başından beri Akabe havalisi, beklendiği gibi, stratejik bir öneme sahip olmasından dolayı geceli gündüzlü devam eden yoğun bir mücadeleye sahne oluyordu. Bu durum burada görev yapan askeri personelin yorgun düşmesine sebep olduğundan ordu komutanlığı, bazı hallerde bu derece zor koşullar altında görev yapan personelin tebdil-i hava edilerek dinlendirilmesi yoluna gidebiliyordu. Nitekim 1916 yılının sonlarına doğru Akabe havalisinde yoğun bir şekilde görev yapan üst düzey personelin Beyrut Jandarma Mıntika Müfettişliği tarafından bir süreliğine değiştirilmesi sağlanmış; ancak Ali Durmuş Bey'in görev yerinde kalması uygun görülmüştü⁵⁶. Şüphesiz bu duruma neden olan en büyük etken kendisinin Arap asıllı olmasından dolayı bölgeyi çok iyi tanınması ve Bedevi aşiretlerle çok iyi diyalog sürdüremesiydi. Müfettişliğin bu kararındaki isabet, savaşın devam eden yıllarında ortaya çıkacak ve Ali Durmuş Bey, Akabe'de bulunduğu süre zarfında birçok kritik mevkide görev almaya devam edecekti. Bu arada Bab-ı Ali Hükümeti, bir yandan savaş devam ederken diğer taraftan olası bir durumda Hicaz'ın

54 ADÖ Özel Arşivi Belge No: 16.

55 Umar, a.g.e., s. 274.

56 ADÖ Özel Arşivi Belge No: 13.

tahiye edilip edilmeme konusunu tartışmaya açmış bulunuyordu. Öyle ki Şerif Hüseyin'in isyan etmesi ve isyanın kısa sürede Hicaz Bölgesine yayılması, Hicaz'daki kuvvetlerin yetersizliğini ortaya koymuştu. Ali Durmuş Bey'in de başında bulunduğu kuvvetlerin, isyanın yayılmasını engellemek, Medine'yi korumak ve Medine-Şam Demiryolu'nu kontrol altında tutmak gibi çok önemli görevleri vardı. Tahliyenin başlamasıyla birlikte, çevredeki kabileler ayaklanabilir ve Arap İsyanı daha geniş bir alana yayılabilirdi⁵⁷. Bütün bu hesaplar içerisinde Osmanlı Hükümeti, Hicaz ile ilgili nihai kararını verene kadar, Medine'nin de dâhil olduğu Hicaz Kuvvetleri Komutanlığı sürekli teyakkuz bir halde gelişmeleri takip ederken; diğer yandan da güvenliği sağlama faaliyetlerini sürdürmeye çalışıyordu. Ali Durmuş Bey, Akabe Bölgesi başta olmak üzere, bölgede güvenliği sağlama çalışmaları sırasında, en çok Bedevi Arapların saldırılarına maruz kalıyor ve sık sık Osmanlı Ordusu'nun ikmal yolları ile irtibatının kesilmemesi için çok yoğun bir mücadele veriyordu.

Akabe Limanı ve çevresi, İtilaf Güçlerinin Suriye'deki işgalin devamlı kılınması noktasında büyük bir ehemmiyet arz etmekteydi. Akabe'nin stratejik konumundan dolayı buraya sahip olan bir kuvvet, El-Ariş ya da Süveyş Kanalı'nı tehdit edebilirdi. Asi Bedevi Arapların ise Akabe'ye, cephelerini genişletmek ve İngilizlerle bağlantı kurmak açısından ihtiyaçları vardı. Akabe Körfezi, Kızıldeniz'de Türk Ordusu'nun elinde kalan tek liman olduğu için, Osmanlı Devleti açısından çok büyük bir önemi vardı. Burada görev yapan kuvvetler de bunun farkındaydılar⁵⁸. İngilizlerin yardımlarıyla Asi Bedevi Araplar, Akabe'yi ele geçirmek için 9 Mayıs 1917'de beş yüz elli kişilik bir kuvvetle saldırıya geçtiler. Bu sırada Akabe'yi Ali Durmuş Bey'in de bağlı bulunduğu Jandarma Komutanlığı dâhil, ancak üç yüz kişiden oluşan bir kuvvet savunuyordu. Savaşın başından beri Akabe her an bir saldırı ile karşı karşıyaydı⁵⁹. Saldırı zaten bölgede çok az sayıda olan Osmanlı Kuvvetleri'nin durumunu iyice zora soktu. Burada gerçekleşen şiddetli çarpışmalarda Ali Durmuş Bey bacağından yaralanmış ve askeri hastanede yirmi yedi gün boyunca tedavi edilmişti⁶⁰. Böylece Ali Durmuş Bey, biri Yemen'de olmak üzere, görevi sırasında ikinci kez yara almış oluyordu.

Akabe Osmanlı Kuvvetleri'nin gayretli çarpışmalarına rağmen kısa sürede asilerin eline geçmişti. Böylece, Kızıldeniz ile tek liman bağlantısı da kesilmiş oldu. Ali Durmuş Bey, Akabe'de günler süren çarpışmalarda göstermiş olduğu üstün başarı ve fedakârlıktan dolayı Liman Van Sanders tarafından Temmuz 1917 tarihinde Alman Kralı adına ikinci dereceden Demirhaç Nişanı ile taltif edilecekti⁶¹. Bu nişan, bizzat Erkan-ı Harbiye Reisi imzası ile Şam'da bulunan Sekizinci Ordu Komutanlığı vasıtasıyla Eylül 1917'de Ali Durmuş Bey'e ulaştırıldı⁶². Fakat Akabe artık Osmanlı Kuvvetleri'nin elinde değildi. Bu durum, Osmanlı Orduları için Suriye Cephesi'nde sonun başlangıcı demektir.

İngilizler ve Araplar, Akabe'yi aldıktan sonra kısa sürede bu bölgenin, Suriye'ye isyanı yaymak ile görevli Faysal tarafından bir üs haline getirilmesini sağladılar. Akabe Körfezi'nin

57 Yüksel Nizamoğlu, "1917 yılında Hicaz Cephesi; Arap İsyanının yayılması ve Medine'nin Tahliyesi Programı", Bilig, Yaz, S. 66, Ankara, s. 123.

58 Umar, a.g.e., s. 267.

59 Umar, a.g.e., s. 268.

60 ADÖ Özel Arşivi Belge No: 11.

61 ADÖ Özel Arşivi Belge No: 14; Ali Durmuş Bey'e 2. Dereceden Demirhaç nişanı beratının verildiği tarihte İstanbul'da Suriye Cephesi'ni son derece yakından ilgilendirecek bir komuta değişikliğine gidilecekti. Buna göre Suriye'de bazı ordu grupları lağvedilerek Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığının kurulmasına, oluşturulan bu ordu komutanlığının yönetiminin de Alman General Falkenhayn'a verilmesine karar veriliyordu. Umar, a.g.e., s. 274.

62 ADÖ Özel Arşivi Belge No: 15.

de kontrol altına alınması ile Asi Araplar daha rahat bir şekilde İngiliz askeri kaynaklarından faydalanma imkânı bulmaya başladılar. Bundan sonra Faysal, İngiliz Generali Allenby'nin emrinde olmak üzere yanındaki Arap Kuvvetleriyle Akabe'de toplanıp Filistin'de savaşan İngiliz askerlerinin sağ kanadını korumakla görevlendirilmişti⁶³.

Suriye'nin Tahliyesi ve Ali Durmuş Bey'in Esir Düşmesi

Akabe'nin düşmesi, Suriye–Filistin Cephesi'nde Osmanlı Devleti için sona giden geniş çaplı bir çekilmenin bir nevi başlangıcı sayılabilir. Çünkü Osmanlı Ordu Karargâhı Suriye ve Filistin'deki kuvvetleri tek bir çatı altında Yıldırım Orduları Komutanlığı'nda birleştirse de adeta toparlanmaya zaman kalmadan General Allenby komutasındaki İngiliz Ordusu, Faysal komutasındaki Arap Ordusu ile koordineli olarak 19 Eylül 1918'de Nablus'un güneyinden Osmanlı Ordusu'nun savunduğu mevzilere büyük bir taarruz hareketi başlattılar. Nablus Meydan Muharebesi olarak geçen bu savaşta Osmanlı Orduları büyük bir zayıf vermiş, Batı Şeria'da etkili bir savunma hattı tesis edemedi ordu birlikleri Şeria Nehri doğusuna geçerek Suriye'yi savunma gayreti içerisine girmişti⁶⁴. İngilizler, hızlı bir şekilde çekilen Türk Kuvvetlerini takip ederek 25 Eylül'de Amman'ı bir taarruz sonucunda zapt ettiler. Bu çekiliş esnasında Osmanlı Ordusu'na İngiliz Hava Kuvvetleri ve Asi Bedevi Araplar tarafından saldırılar düzenlenmektedir. 25 Eylül'de İngilizler, Hayfa'yı işgal ettiler⁶⁵. Osmanlı Yıldırım Orduları geri çekilmeye devam ederken, sıklıkla Asi Bedevilerin saldırılarına da maruz kalmaya başladı. Öyle ki 29 Eylül'de 48. Tümen Mesmiye'ye ulaştığında, 8. Kolordu komutanı ile karargâh subayları Dürzilerin saldırısına uğrayarak komutan yaralanmış ve kurmay başkan vekili ile bir kısım personel şehit olmuştu⁶⁶. Mareşal Liman Von Sanders, Yıldırım Orduları Karargâhı'nı 25 Eylül'de Halep'e naklederek buradan ordunun savunma hattını kontrol ediyordu. Bu arada Mersinli Cemal Paşa komutasındaki 4. Ordu savaşa devam edemeyecek düzeyde ağır bir zayıf vermişti. Bu durum cephenin tamamen çökme tehlikesini ortaya çıkardı. 7. Ordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa, 8. Ordu Komutanı Cevat Paşa ve 4. Ordu Komutanı Mersinli Cemal Paşa 25-26 Eylül gecesi Dera'da buluşarak, burada bir savunma hattı oluşturmaya karar verdiler. Bu sırada Mareşal Liman Paşa, 8. Ordu Komutanı Cevat Paşa ve 22. Kolordu Komutanı Albay Refet Bey'e artık ihtiyaç duyulmadığını belirterek, bu komutanların İstanbul'a geri dönmelerini istedi⁶⁷. Aslında bu, bozguna uğramış birliklerin çekilirken cephenin küçültülmesi anlamına geliyordu. Bu arada General Allenby, emrindeki birliklerle Şam'ı ele geçirmek için son hazırlıkları yapıyordu. Allenby, Dera'yı İngiliz 4. Süvari Tugayı'nın desteğindeki Faysal komutasındaki Arap Ordusu'na devrederek Şam'a yöneldi. Bu sırada Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığı'ndan verilen emirde 7. Ordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa'nın çekilen kuvvetlerin başında kalacağı, Mersinli Cemal Paşa emrinde bulunan ve Ali Durmuş Bey'in de görev aldığı 4. Ordu'nun Şam'da savunma hazırlıkları yapılacağı bildirildi⁶⁸. Ali Durmuş Bey, Akabe'nin düşmesinden sonra 4. Ordu'da istihbarat şubesinde görevlendirilmişti. Bu sırada 4. Ordu, gelen emirle Şam'da savunma hazırlıkları yaparken, şehirde büyük bir güvensizlik ortaya çıkmaya başladı. Şerif Hüseyin'in adamları, Şam'da halkı isyana teşvik ederek, Osmanlı Ordusu'nun ikmal yollarına saldırılar düzenliyorlardı. Bu sırada Şam'a çekilme sırasında dağılmış birliklere mensup veya birliklerinden ayrı düşüp arkadan gelen Türk askerleri Asi Bedevilerin ellerine

63 Umar, a.g.e., s. 268.

64 Cemal Kemal, "Osmanlı'nın Filistin Cephesi'ndeki Son Muharebesi", Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S. 45, Bahar 2010, s. 41.

65 Umar, a.g.e., s. 314.

66 A.g.e., s. 315.

67 Kemal, a.g.m., s. 42; Liman Von Sanders, Türkiye'de Beş Yıl, Çev. Eşref Bengi Özbilen, Türkiye İş Bankası Yay., 2010, s. 395.

68 Sander, a.g.e., s. 395.

düşüp esir ediliyor veya öldürülüyorlardı⁶⁹. Şam'a bir şekilde ulaşip savunma hattı kurmaya çalışan birlikler, bütün yokluğa rağmen mücadelelerini sürdürüyorlardı. Ancak koşullar son derece elverişsizdi. Bu geri çekilmeyi anılarında anlatan Binbaşı Vecihi Bey, bu durumu şu şekilde izah etmekteydi:

*"...Bizim ordu kolbaşıyla bulunduğu Ezraa istasyonu takiben Şam'a 60 kilometre uzaktaydı. Birlikler Hicaz Demiryolunu takip ediyorlardı. Havran Yaylası, düz fakat ekser yerler taşlık idi. Bilhassa demiryolu istikameti, suhuletle, emniyetle yürümeğe mani idi. Bahusus efradımız bir haftadır, Fasilasız, devam eden yürüyüşlerle yorgun, bir çorba bile içmemişlerdi. Bütün gayretini sarf etse birliklerimiz ancak bir günde, 20 kilometre yürüyebilirdi. Bu duruma göre biz ancak Şam'a üç gün sonra ulaşabilecektik. Bahusus, biz havran yaylasından geçerken, köylülerin taarruzuna maruz kaldığımız için yürüyüşümüz hayli sekteye uğruyordu. Diğer taraftan İngiliz uçakları da tacizden geri kalmıyorlardı. Eğer bu telgraf doğru ise İngilizlerin bizden evvel Şam'a gideceklerini kabul etmek icab ediyordu."*⁷⁰

Osmanlı Ordusu Şam'a doğru çekilmeye devam ederken, İngiliz ve Arap Kuvvetleri Şam'ı savunmak için alınmak istenen tedbirleri engelliyorlardı⁷¹. Özellikle Şam'da Faysal'a bağlı kuvvetler, Osmanlı Ordusu'nun cephe gerisi hatlarına saldırılar düzenliyorlardı. Neticede Osmanlı Kuvvetleri ve idarecileri Şam'ı savunma fırsatı bulamadan 30 Eylül'de, öğle saatlerinde şehri boşaltarak Halep yönünde intikale başlamışlardı. Arap ve İngiliz Orduları 1 Ekim'de Şam'ı ele geçirdiler. Şam'ın elden çıkması halkın ve ordunun moralinin bozulmasına neden olmuştu. Bunun üzerine Padişah VI. Mehmet Vahdettin bir bildiri yayımlayarak ordunun moralini düzeltmek istemişti⁷².

Öğleden sonra Şam'ı terk edenler dışında şehirde kalanlardan hemen herkes esaretten kurtulamamıştı. Aynı gün Şam'ın kuzeye uzanan iki kolundan biri olan Rive Boğazı işgal edilmiş, Duma yolu tutulmuştu. Artoz ve Kisve taraflarında cereyan eden muharebelerden kurtulup da Şam'a gidenler şehir içinde Nebek yolunu takip edenler Duma yakınlarında esir düşmüşlerdi. 30 Eylül akşamı Kisve'ye ulaşabilen 4. Orduya mensup 48. Tümen, bu köyde düşmana tesadüf edince doğrudan çöl tarafına saparak bütün geceyi yollarda geçirmişti. Birlikler ertesi gün sabaha karşı Şam'a girmek istediği halde şehrin düşman tarafından işgal edildiğini anlayınca Duma istikametine girmiş, nihayet onlar da bütün çabalara rağmen 53. Tümen'in akıbetine uğrayıp esir edilmişlerdi⁷³. 48. Tümen'in geri çekilmesi sırasında Ali Durmuş Bey de bu birlikteydi. Tümenler, bölge halkının desteğini almak umuduyla Arap kılavuzların eşliğinde gizli geçitlerden güvenli yerlere geri çekileceklerini zannediyorlardı. Lakin Bedevi kılavuzlar kendilerinin rehberliğinde geri çekilen bu birlikleri İngilizlerin tuzağına düşürüp esir olmalarına neden olmuşlardı. Böylece Ali Durmuş Bey de Şam yakınlarında Asi Bedevilerin oyunlarıyla bu şekilde esir düşmüştü⁷⁴.

Şam'da kalan birliklerle asi Araplar arasında devam eden şehir muharebelerinde Osmanlı Ordusu yine de direnmeye çalışıyordu. Ne var ki düzensizlik ve başıbozukluk ordunun bütün dengelerini alt üst etmişti⁷⁵. Elde kalan birliklerle Halep'e oradan da

69 Sander, a.g.e., s. 396.

70 Murat Çulcu (Haz.), Erkan-ı Harb Binbaşı Vecihi Bey'in Anıları Filistin Ricati, Arba Yay., İstanbul, 1993, s. 72.

71 Umar, a.g.e., s. 316.

72 Kemal, a.g.m., s. 49.

73 Çulcu, a.g.e., s. 92.

74 ADÖ Özel Arşivi Belge No: 14.

75 Şam'da sokak muharebeleri sırasında Türk Ordusu'nun yaşadığı sıkıntıları ve bu kargaşa anında Arap krallığının

İskenderun'a doğru çekilerek İngiliz Ordularının Anadolu'ya girmemesi için savunma tertibatı oluşturmaya çalışılacaktı. Bu tertibatın oluşturulmasında önce 7. Ordu Komutanı daha sonra ise Yıldırım Orduları Komutanı olarak görev yapan Mustafa Kemal Paşa'nın büyük katkısı olmuştur⁷⁶.

Ali Durmuş Bey'in, Bedevilere esir düşmesi ile onun için esaret hayatı da böylece başlamış oluyordu. Kendisi diğer Türk ve Arap asıllı Osmanlı esirleriyle birlikte Şam'da Faysal'ın kontrolünde olan bir bölgede tutuluyordu. Kendisinin Arap olması ve yıllarca gerek Yemen'de, Hicaz'da ve gerekse Akabe'de, istihbarat birimleri dâhil, ordunun birçok kademesinde görev yapmış olması, kendisini diğer esirlere nazaran ayrıcalıklı bir konuma yerleştirmişti. Nitekim bu durum kısa sürede Faysal ve adamları tarafından fark edilmiş ve Ali Durmuş Bey'e, Şam'da kurulmuş olan Faysal Hükümeti'nde görev alması teklif edilmişti. Ancak Ali Durmuş Bey, bu teklifi "...Bir Osmanlı subayı olması..." nedeniyle reddetmişti⁷⁷. Ali Durmuş Bey, bu andan itibaren, bu kez can güvenliği tehlikesi yaşamaya başlayınca bir yolunu bulup esaretten kurtularak Haziran 1919 yılının ortalarında Anadolu'ya kaçmıştır⁷⁸.

Anadolu'da İstiklal Mücadelesi ve Ali Durmuş Bey

Yıldırım Ordularının Şam ve Halep'ten hızlı bir şekilde Anadolu'ya çekildiği sıralarda Limmi Adası'nın Mondros Limanı'nda İtilaf Devletleri adına İngiltere ile Osmanlı Hükümeti arasında ateşkes görüşmeleri devam ediyordu. Görüşmeler neticesinde 30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkes Antlaşması imza edilerek Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'ndan

---

kurulduğuna dair bildirgenin nasıl okunduğunu ordu içerisinde görev alan Alman subay Hans Guhr şu şekilde anlatmaktaydı: *"İngiliz uçakları tekrar göründüler ve bize ateş açtılar. Şoför heyecandan yolu şaşırı. 800 metre arkamızdan İngiliz süvarilerinin geldiklerini görebiliyordu. Bu yüzden bir meyva bahçesinin içinden yaya olarak şehre doğru koştuk. Orada çok yakından üstümüze ateş edildi. Muhtemelen meyve çalmak istediğimizi zanneden bahçe sahibiydi. Kavurucu sıcak bizi iyice yorgun düşürmüştü ve aşırı susuzluktan ötürü azap çekiyordu. Biraz gittikten sonra mataralarını pis bir su birikintisinden doldurmak üzere olan üç askere rastladık. Maalesef biz de bu iğrenç, sarı sudan içtik; ama hiç olmazsa suydü ve soğuktu. Bu üç asker ardımızı emniyete aldı. Ve kısa sürede Baremde istasyonunun önündeki boş alana ulaştık. Burada şiddetli bir sokak muharebesi yapılıyor, birçok pencereden ateş ediliyor, sokağa taşlar ve kalaslar atılıyor. Çılgınlık atan kadınlar düzn damların üstünde dikilmiş ve koşuşturmakta olan askerlerin üstüne kızgın yağ döküyorlardı. Sokaklarda biteviye kurşunlar uçuşuyordu. Alman menzil binasına kadar tabanca elde binaların gölgesine sığınıp dikkatle gittik. Ordu komutanlığında yaver olan Binbaşı Rietzsch tam o sırada binadan çıkmıştı. Ve birkaç Alman subayı ile birlikte bir otomobile binmek üzereydi. Neredeyse ayakta duramayacak halde bizler de onlara katıldık ve önünde büyük bir kalabalığın katıldığı belediye binasına kadar süratle gittik. Şahane koşumlu bir kır ata binmi, zengin işlemeli bir elbise giymiş olan bir şeyh yüksek sesle bir bilgeyi okuyor; arkasında bayramlıklarını giymiş birçok Arap'ın oturduğu, çelenklerle süslenmiş bir araba duruyordu. Onlardan biri elinde büyük bir bayrak tutuyordu. Bütün bu olup bitenlerin ne manaya geldiğini kargaşada önce anlayamadık, ancak sonradan yeni Arabistan krallığının ilan edildiğini duyduk..."* Hans Guhur, Anadolu'dan Filistin'e Türklerle Omur Omuza, Çev. Eşref Özbilen, Türkiye İş bankası Yay., İstanbul, 2007, s. 220.

76 Umar, a.g.e., s. 316.

77 Ali Durmuş Bey'in gelini Fitnat Özakını ile röportaj; Şerif Hüseyin esir aldığı Osmanlı Ordusundaki özellikle Arap askerleri kurulacak olan Arap ordusunda görev verileceği gerekçesiyle öldürmeyeceğini duyurmuştu. Köse, a.g.e., s. 190; Ali Durmuş Bey, anılarında son Şam muharebelerinde Türk ordusu ricat ederken ordunun çekilme hatlarını kesme niyetinden bulunan bedeviler üzerine birliği ile gittiğini buna dair fedakarlıklar hakkında Erkan-ı Harp Miralay ve Şam kumandanı Behçet Bey'i, 4. Ordu komutanı Mersinli Cemal Paşa'yı, Yıldırım Orduları komutanı Liman Von Sanders Paşa'yı, 20. Ordu Komutanı Ali Fuat Paşa'yı ve Miralay Mustafa İsmet Bey'i kaynak olarak göstermektedir.

78 Ali Durmuş Bey, yıllarca bu kaçış hikayesinin detaylarını ailesi dahil kimselerle paylaşmamıştır. Arap asıllı olması nedeniyle Asi bedevilerin elinden kaçarak kurtulduğu için kaçış öyküsü gizli tutulmuş olabilir. Nitekim Ali Durmuş Bey'in, gelini ve torunu Serdar Bey'in ifadesiyle Asi Araplar ailesine zarar verir gerekçesiyle değil kaçış hikayesi, elde tuttuğu onlarca belge, mektup ve yazılı anılarında sandıktan gün ışığına çıkartılıp okunmasına, olayların bilinmesine dahil yaşadığı müddetçe müsaade etmemişti. İlk defa torunu Serdar Bey'in bir Osmanlı askeri olan dedesinin yaptıklarının bilinmesini istemesi ile elimizdeki belgeler gün ışığına çıkartılarak okuyucu ile paylaşılmıştır.

yenik ayrılacaktı⁷⁹. Ancak Ateşkes Antlaşması olmasına rağmen İtilaf Devletlerinin, ilerlemelerine devam ederek, Anadolu'da birçok şehir ve kasabayı işgal etmeye başlamaları ile Anadolu'da bu işgallere karşı çetin bir direniş başlamıştı. Kuvva-i Milliye Birliklerinin Anadolu'nun işgal gören yerinde ortaya çıkması ile direniş tüm yurda yayılmış, Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçmesi ile birlikte de bu direniş örgütlü bir hal alarak "*Türk Milli Mücadelesi*" adını almıştır⁸⁰.

1919 yılı ortalarında Anadolu'da milli direniş, örgütlü bir hal almaya başladığında Ali Durmuş Bey, esir olarak tutulduğu Şam'dan Arap Hükümeti'nde görev alması yönünde kendisine yapılan bütün teklifleri reddederek Anadolu'ya geçmiş ve Anadolu'da alevlenen İstiklal Mücadelesi'ne dâhil olmuştu⁸¹.

Ali Durmuş Bey, Anadolu'ya geçtiğinde Anadolu, bir varoluş mücadelesi vermekteydi. Ülke bir taraftan işgaller ile mücadele ederken, diğer taraftan Anadolu'da ortaya çıkan Milli Mücadele aleyhtarı ayaklanmalarla çalkalanıyordu. Ali Durmuş Bey, böyle bir hal içerisinde ilk olarak Çankırı ve Kırşehir Jandarma Alay Komutanı olarak çetelere karşı Kuvva-i Takibiye Birliklerinde görev aldı. Bu yıllarda Bolu, Kastamonu ve Ankara'da cephe gerisi güvenliğinin sağlanmasında ve TBMM'ye karşı ortaya çıkan ayaklanmanın bastırılmasında etkin görevlerde bulundu. Kendi ifadesiyle "*İstiklal Muharebesi'nde evvelinden sonuna kadar...*" bulundu. Görevi sırasında dört beş vilayetin asayişini temin etmesinden dolayı valilerden, İstiklal Mahkemeleri'nden ve çeşitli Jandarma Umum Komutanlıkları'ndan defalarca takdir ve taltife mazhar oldu⁸². Milli Mücadele sırasında göstermiş olduğu yararlılıklardan dolayı TBMM tarafından 1926 yılında İstiklal Madalyası ile onurlandırıldı⁸³.

Ali Durmuş Bey, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde vatansever bir subay olarak görevine büyük bir azim ve fedakârlıkla devam ederek, 1925'ten 1928'e kadar Ankara'da, 1928'den 1930'a kadar Yozgat Jandarma Komutanlıkları'nda görev yaptı. 1930 yılında emekliliğe ayrılmasına rağmen, bir süre sonra tekrar göreve dönerek yaş haddini dolduracağı 1944 yılına kadar görevini sürdürdü. Emekli olduktan sonra Cumhuriyet Halk Partisi listesinden milletvekili olmak amacıyla CHP Genel Sekreterliği'ne bir mektup yazarak talepte bulundu⁸⁴. Fakat torunu Serdar Bey'in ifadelerine göre bir süre sonra bu isteğinden vazgeçti.

Ali Durmuş Bey, yaşadığı müddetçe vatan ve millete sadık birisi olarak kalmış ancak bir imparatorluğun çöküşüne şahit olması, o imparatorluğun küllerinden yeni bir devletin doğuşu sırasındaki bütün sancılı süreçlerde en etkin bir şekilde görev almasına rağmen; yaşadıklarını birkaç not, röportaj ve mektup hariç sıralı bir anı olarak kaleme almamıştır. Emekli olduktan sonra Ankara'ya yerleşerek sade bir hayat yaşamaya başlamış, bu süre zarfında başta Kazım Karabekir, Refik Koraltan gibi birçok asker ve siyasi ile bağlantısını sürdürmüştü. Gelininin ifadelerine göre emekliliğinde birçok siyasi şahsiyet, TBMM oturumlarından ayrıldığında Ali Durmuş Bey'in evinin bahçesine uğrayarak, yorgunluk atma imkânı bulurlardı. Ali Durmuş Bey, Milli Mücadele'den sonra görevine devam ettiği sıralarda Akabe ve Mekke'de yakın akrabaları ile mektuplaşmayı sürdürmüştü, doğup büyüdüğü topraklardan bu şekilde haberdar olmuştu. Ancak vefat ettiği 1957 yılına kadar

79 Mustafa Albayrak, Milli Mücadele Döneminde Batı Anadolu Kongreleri 17 Mart 1919-2 Ağustos 1919), AAM yay., Ankara, 1998, s. 44.

80 Resul Yavuz, Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan Sevr Barış Antlaşması'na Giden Süreçte Türk Diplomasisi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılapları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2016, s. 224.

81 ADÖ Özel Arşivi Belge No: 17.

82 ADÖ Özel Arşivi Belge No: 17.

83 ADÖ Özel Arşivi Belge No: 18.

84 ADÖ Özel Arşivi Belge No: 17.

Arap topraklarını ziyaret etmemiş, ev içerisinde de eski anıları akla getirecek konuşmalara izin vermemiştir⁸⁵.

KAYNAKÇA

A.ARVIŞ BELGELERİ

- ADÖ, Özel Arşivi Belge No: 1.
- ADÖ, Özel Arşivi Belge No: 2.
- ADÖ, Özel Arşivi Belge No: 3.
- ADÖ, Özel Arşivi Belge No: 4.
- ADÖ, Özel Arşivi Belge No: 5.
- ADÖ, Özel Arşivi Belge No: 6.
- ADÖ, Özel Arşivi Belge No: 7.
- ADÖ, Özel Arşivi Belge No: 8.
- ADÖ, Özel Arşivi Belge No: 9.
- ADÖ, Özel Arşivi Belge No: 10.
- ADÖ, Özel Arşivi Belge No: 11.
- ADÖ, Özel Arşivi Belge No: 12.
- ADÖ, Özel Arşivi Belge No: 13.
- ADÖ, Özel Arşivi Belge No: 14.
- ADÖ, Özel Arşivi Belge No: 15.
- ADÖ, Özel Arşivi Belge No: 16.
- ADÖ, Özel Arşivi Belge No: 17.
- ADÖ, Özel Arşivi Belge No: 18.
- BOA, İDUİT, D. 76/16.
- BOA, İ.TAL.D.330/68.

B. SÜRELİ YAYINLAR

1- Gazeteler

29 Nisan Tercüman 1963

C. KİTAP VE MAKALELER

- AKALIN, Durmuş, Süveyş Kanalı Açılışı ve Osmanlı Devleti'ne Etkisi, Yeditepe Yay., İstanbul, 2015.
- BİREN, Mehmet Tevfik, II. Abdülhamit, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları, C.I, Haz. F. Rezan Hürmen, Arba Yay., İstanbul, 1993.
- ÇULCU, Murat (Haz.), Erkan-ı Harb Binbaşısı Vecihi Bey'in Anıları Filistin Ricatı, Arba Yay., İstanbul, 1993.
- KAYRA, Cahit (Haz.), Hasan Muhiddin Paşa,Ah O Yemen 1904 İsyanı, Tarihçi Kitapevi, İstanbul, 2011.
- KÖSE, İngiliz Arşiv Belgelerinde Hicaz İsyanı, Selis Yay., İstanbul, 2014.

⁸⁵ Torunu Serdar Özakıncı'nın ifadelerine göre Ali Durmuş Bey kaçarak Anadolu'ya geldiği için, aile üyelerine bir zarar gelir endişesini yıllarca taşımış ve Arabistan'da bıraktığı akrabalarıyla mektuplaşmasına rağmen onları ziyaret etmemiş, orada bıraktığı mülklerden herhangi bir hak talebinde bulunmamıştır. Torunu Serdar Özakıncı ile röportaj: 30.01.2017.

- GUHR, Hans, Anadolu'dan Filistin'e Türklerle Omur Omuza, Çev. Eşref özbilen, Türkiye İş bankası Yay., İstanbul, 2007.
- İRTEM, Süleyman Kani, Osmanlı Devleti'nin Mısır Yemen Hicaz Meselesi, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yay., İstanbul, 1999.
- ÖKE, Mim Kemal, (Komisyon), Kutsal Topraklarda Casuslar Savaşı, İrfan Yay., İstanbul, 1995.
- SANDERS, Liman Von, Türkiye'de Beş Yıl, Çev. Eşref Bengi Özbilen, Türkiye İş Bankası Yay., 2010.
- SIRMA, İhsan Süreyya, Osmanlı Devleti'nin Yıkılışında Yemen İsyancıları, Düşünce Yay., İstanbul, 1980.
- UMAR, Ömer Osman, Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye 1908-1938, AAM Yay., Ankara, 2004.
- TANDOĞAN, Muhammed, Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti (1800-1922), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2013.
- YEŞİLYURT, Yahya, Medeniyetler Beşiği Kadim bir Osmanlı Ülkesi Yemen, Babiali Kültür Yay., İstanbul, 2011.
- YILMAZ, Faruk, General Allenby'nin Hatıratı, Arap İllerimizin Elimizden Çıkış Öyküsü, Berikan Yay., Ankara, 2003.
- .....,Rüştü Paşa,Ah o Yemen'dir, Berikan Yay., Ankara, 2004.

C. 1. MAKALELER

- BOSTANCI, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Hicaz'da Hâkimiyet Mücadelesi", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Akademik Bakış Dergisi, C. 7, S. 14, Yaz, Ankara, 2014.
- ÇAKALOĞLU, Cengiz, "1903 İsyanının Bastırılmasında Mersin Redif Taburu", Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, Cilt. III, S.8, Mayıs, 2016.
- KEMAL, Cemal, "Osmanlı'nın Filistin Cephesi'ndeki Son Muharebesi", Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S. 45, Bahar 2010.
- NİZAMOĞLU, Yüksel, "1917 Yılında Hicaz Cephesi; Arap İsyanının Yayılması ve Medine'nin Tahliyesi Programı", Bilig, Yaz, S. 66, Ankara.

D. 1. YÜKSEK LİSANS VE DOKTORA TEZLERİ

- YAVUZ, Resul, Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan Sevr Barış Antlaşması'na Giden Süreçte Türk Diplomasisi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılapları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2016.

1929 DÜNYA EKONOMİK BUNALIMI VE İZMİR'DE GÜNDELİK YAŞAM

1929 WORLD ECONOMIC CRISIS AND DAILY LIFE IN IZMIR

Derya GENÇ ACAR**

Öz

Kurtuluş Savaşı'nın bitimi ve Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte başlayan yıllar yeni rejimin kuruluşunu izleyen dönemi ifade etmektedir. Bu süreçte Türkiye Cumhuriyeti, varlığını bütün dünyaya ispat etmek ve Batılı uygarlığının bir parçası olabilmek için birçok devrimsel dönüşümü hayata geçirmeye başlamıştır. Çağdaşlaşma temelinde sürdürülen bu dönüşüm bir taraftan çeşitli yasal düzenlemeler diğer taraftan toplumsal hayatın akışının Batılı anlamda düzenlenmeye çalışılmasıyla geniş bir yelpazede yürütülmüştür. Bu gelişmeler aynı zamanda ülke insanının gündelik yaşamının geleneksel dönemden farklı olarak şekillendirilmesi anlamına gelmektedir. 1929 yılında yaşanan Dünya Ekonomik Bunalım ise bütün dünyayı olduğu gibi Türkiye'yi de kısa sürede etkisi altına almıştır. İşyerleri kapanarak iflas etmiş, zaten tarıma dayalı ekonomide ihracat azalmış, tarım ürünlerinin değeri düşmüştür. Uzun yıllar etkisi devam eden ekonomik kriz yeni kurulan rejimin önündeki en büyük engellerden biri olmuştur.

Anadolu'nun batıya açılan en uç liman kentlerinden biri olan İzmir, tarihsel gelişim süreci içinde ekonomi ve ticari yönüyle ön plana çıkmış, aynı zamanda farklı kültürlerle ev sahipliği yapmış, kozmopolit bir kenttir. İzmir hem Birinci Dünya Savaşı sonrası uğradığı işgalden hem de işgale son vermek için başlatılan Kurtuluş Savaşı sonrası yaşadığı tahribattan dolayı son derece hırpalanmış bir kent olarak karşımıza çıkmaktadır. Kentte yaşanan bu felaket manzarasına ek olarak demografik, ekonomik ve toplumsal yapı farklılaşmış, bu farklılık kentin her alanında kendini hissettirmiştir. Böylece Cumhuriyet'in ilanıyla başlayan bu dönem yaşanan köklü siyasal, sosyal ve ekonomik değişimlerle birlikte kentin her anlamda yeniden şekillendirildiği bir süreci başlatmıştır. Cumhuriyet'in simgesel kenti olan İzmir gündelik hayatın her alanını rejimin öngördüğü çerçevede dönüştürmeye çalışırken 1929 yılında yaşanan Ekonomik Bunalım bu dönüşüme bambaşka bir boyut katmıştır. Bu çalışmamızda kentin 1929 Ekonomik Bunalım sonrası değişen yaşam koşulları ve gündelik hayatı aktarılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Türkiye, İzmir, gündelik yaşam, ekonomik kriz.*

Abstract

The term followed by the establishment of the new regime is expressed by the years starting with the end of the War of Independence and Proclamation of the Republic. In this period, the Republic of Turkey has begun to realize many revolutionary changes in order to prove its existence to whole world and be a part of Western civilization. This continuing change under basis of modernization has been carried out wide range with various legal arrangements on the one hand and attempts to organize the social life fluency in Western sense on the other hand. This progress also means the styling of daily life of country people different from the traditional period. Experienced in 1929, the World Economic Crisis had affected the Turkey in short time like whole world. The businesses had shut down and bankrupted, the export had reduced in the agricultural based economy, and the value of the agricultural products had reduced. One of the biggest drawbacks to the newly established regime was the economic crisis which had effects for long years.

One of the most lead port towns of the Anatolia opening to the west, İzmir stands out in terms of economic and trade within the historical progress; it also hosts different cultures, and it is cosmopolite city. İzmir is the city which had been damaged because of the occupation after the World War I and after the War of Independence begun to end the occupation. In addition to this disaster view

*Adnan Menderes Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi. drygncacar@hotmail.com

experienced in the city, the demographic, economic and social structure had differentiated, and this difference had shown itself in every field of the city. Thus, this period starting with the Proclamation of the Republic had started the period restoring the city in every sense together with the established political, social and economic changes. The symbolic town of the Republic, İzmir has been tried to change the each moment of daily life within the framework of the regime, the Economic Crisis which had been experienced in 1929 had added different dimension to this change. This study includes the daily life and the life conditions which have been changed after 1929 Economic Crisis.

Keywords: Turkey, İzmir, daily life, economic crisis.

Giriş

Kurtuluş Savaşı'nın bitimi ve Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte başlayan yıllar yeni rejimin kuruluşunu izleyen dönemi ifade etmektedir. Bu süreç Türkiye Cumhuriyeti'nin bütün dünyaya varlığını ispat ettiği ve çağdaş uygarlıklar seviyesine çıkabilmek için birçok devrimsel dönüşümü hayata geçirdiği dönemi kapsamaktadır. Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle başlatılan devrimsel süreçte çağdaşlaşma ve Batılılaşma köyden kente, aileden, eğitime, spora ve sağlığa uzanan geniş bir yelpazede toplumsal hayatın her alanında hedeflenen yegâne amaç olmuştur. Böylece bir taraftan çeşitli yasal düzenlemeler gündeme gelirken (Kıyafet kanunu, medeni kanun, saat, ölçü ve takvimlerdeki değişiklikler gibi) diğer taraftan toplumsal hayatın akışı Batılı anlamda düzenlenmeye çalışılmıştır. Bu gelişmeler aynı zamanda ülke insanının gündelik yaşamının geleneksel dönemden farklı olarak şekillendirilmesi anlamına gelmektedir.

1929 yılına gelindiğinde bütün dünyada yaşanan ekonomik bunalımı Türkiye'yi de kısa sürede etkisi altına almıştır. İşyerleri kapanarak iflas etmiş, zaten tarıma dayalı ekonomide ihracat azalmış, tarım ürünlerinin değeri düşmüştür. Bu zor ekonomik koşullar karşısında devlet zararı en aza indirebilmek için çeşitli tedbirler almıştır. Uzun yıllar etkisi devam eden ekonomik kriz yeni kurulan rejimin önündeki en büyük engellerden biri olmuştur. Fakat her şeye rağmen Türkiye gündelik yaşamın her alanını kapsayan devrimleri bir bir uygulamaya koymuş, bu krizden ekonomik olarak güçlenmiş ve Batılı yaşam tarzını toplumsal kitlelere (en azından kentlerde) benimsetmiş bir şekilde çıkmıştır.

Anadolu'nun en önemli liman kentlerinden biri olan İzmir, tarihsel gelişim süreci içinde ekonomi ve ticari yönüyle ön plana çıkmış, aynı zamanda farklı kültürlerle ev sahipliği yapmış, kozmopolit bir kenttir. Sanayi Devrimi ile önemli bir ivme kazanan kent, yabancı sermayenin başta ticaret ve ekonomi olmak üzere; ulaşım, haberleşme ve enerji alanlarında yaptıkları yatırımlarla yükselişini devam ettirmiştir. Bu yatırımlar bir taraftan kenti "*Küçük Paris*" haline getirirken diğer taraftan sömürgeleşme sürecini hızlandırmıştır¹. İzmir Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında hem uğradığı işgal hem de bu işgale son vermek için başlatılan Kurtuluş Savaşı sonrası büyük bir tahribat yaşamıştır. Kentte yaşanan bu felaket manzarasına ek olarak demografik, ekonomik ve toplumsal yapı farklılaşmış, bu farklılık kentin her alanında kendini hissettirmiştir. Böylece bu dönem, Cumhuriyet'in ilanı ile yaşanan köklü değişimlerle birlikte kentin her anlamda yeniden şekillendirildiği bir dönem olmuştur². 1920'li yıllarda başlayan bu çalışmalar 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı'yla sekteye uğrasa da İzmir'in 1930'lu yıllardaki değişimi devam etmiştir.

1.1 1929 Ekonomik Bunalımı ve Türkiye Ekonomisi

Kurtuluş Savaşı'nın zaferle bitmesiyle kurulan yeni rejim, siyasi bağımsızlığını ilan etmişti. M. Kemal başta olmak üzere Cumhuriyetçi kadro, siyasi bağımsızlığın

1 İzmir kenti ve tarihi gelişimi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Tuncer Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi*, Akademi Kitabevi, İzmir, 2001; Çınar Atay, *Tarih İçinde İzmir*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, İzmir, 1978.

2 Bkz., Erkan Serçe, Fikret Yılmaz, Sabri Yetkin, *Küllerinden Doğan Şehir*, İBB Kültür Yayınları, İzmir, 2003; Yaşar Aksoy, *Bir Kent Bir İnsan İzmir'in Son Yüzyılı*, S. Ferit Eczacıbaşı'nın Yaşamı ve Anıları, Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986.

ekonomik bağımsızlıkla desteklenmediği sürece askeri başarının bir hiç olduğunu (eski sömürü düzeninin devam edeceğini) çok iyi biliyordu. Bu aşamada Cumhuriyet yönetimi Osmanlı’dan devraldığı sömürü düzenini, ekonomik bağımsızlığa çevirmek için kolları sıvamış, fakat var olan sistemin her yönüyle içinden çıkılması çok zor bir alan olması yapılmak istenenlerin önünde büyük engeller oluşturuyordu. Sürecin öncelikli zorluğunu ekonominin temel dayanağı olan insan gücü niteliğinin ve niceliğinin değişmesi oluşturmuyordu. Toplam nüfusun azalması, etnik yapının değişmesi ve kentleşme olgusunun çok geri olması Türkiye ekonomisini olumsuz etkileyen etkenlerin başında geliyordu. Kalan Müslüman nüfusun durumu ise hiç de iç açıcı değildi. Halk son derece fakir ve ancak %10’u okuma yazma biliyordu. Sağlık hizmetlerinin yetersizliği, yaygın cahillik ve fakirlik nedeniyle sıtma, trahom, frengi, tifüs, tüberküloz gibi salgın hastalıklar büyük ölçüde işgücü ve refah kaybına yol açmaktaydı. Diğer yandan 1920’lerin başında Türkiye’nin birçok bölgesinde üretim hâlâ tarih öncesinden kalma teknikler, araç ve gereçlerle yapılmaktaydı. Sanayiye gelince, Birinci Dünya Savaşı’na kadar birtakım yeni imalat sanayi işletmeleri kurulmuşsa da, Türkiye’nin 1923 sınırları esas alındığında, yerli fabrika üretiminin yurtiçi tüketimi karşılama oranı pamuklu kumaşlarda %10, yünlü kumaşlarda %40, ipekli kumaşlarda %5, sabunda %20, buğday ununda %60’dı³.

Kuruluşu izleyen yıllarda rejimin genel iktisadi hedefi savaş öncesi üretim düzeyinin yakalanması ve eski pazarların yeniden kazanılmasıydı. Böylece var olan çok yönlü sorunları aşmak ve ekonomiye yön vermek üzere İzmir İktisat Kongresi toplanmıştı. Türkiye İktisat Kongresi’nin İzmir’de toplanması tabii ki bir tesadüf değildi; tarihin her döneminde ticari potansiyeliyle Batı kapitalizminin en yoğun yaşandığı yer olması bir yana; işgal ve savaşın tüm yıkımını yaşamış, büyük yangın ve mübadele sonucu iktisadi bakımdan çökmüş İzmir, Kurtuluş Savaşı’nın adeta bir sembolü olmuştu. Şimdi bu sembol, iktisadi kurtuluşun, kozmopolit ve yabancı sömürüye endeksli ekonomik yapıdan ulusal ekonomiye geçişin de bir sembolü haline gelecekti⁴.

Kongreyi adım adım izleyenlerden biri olan Süleyman Ferit (Eczacıbaşı) Bey, kongrenin kendisinde bıraktığı derin izleri, *“Bir zeytin tanesini ancak üç lokmada yiyebilme yoksulluğunu yaşayan bir halk artık ulusal ekonomisini kendi gücüyle yaratacaktı,”*⁵ sözleriyle anlatıyordu. Nitekim yeni devletin ekonomi siyasetini belirlemek üzere toplanan İzmir İktisat Kongresi, Misak-ı İktisadi’yi kabul etmişti. Misak-ı İktisadi esasları içinde çiftçi, tüccar, sanayi ve işçi grubuna yönelik birtakım genel ilkeler belirlenmişti⁶. Böylece devlet özel kesimi yatırım yapmaya özendirmek ve desteklemek üzere önemli bir rol oynamaya ve yabancıların elinde olan yatırımların devletleştirilmesi için çalışmalar başlatmıştı. Geniş bir yelpazede süren bu işlerde temel iktisadi politika enflasyonsuz ve pek az dış borçla, yani büyük ölçüde kendi kaynaklarımıza dayandırılmasıydı⁷.

Devlet ekonomik canlanmayı sağlamak ve aynı zamanda bağımlılıktan kurtulmak için birtakım çalışmalar başlatmış ve 1929 yılına son derece umutlu girmişti. Ekonomik yükselişin beklendiği bu yıl tarım üretiminde artış beklenmekteydi. Böylece ihracatın artacağı ve ithalatın azalacağı düşünülüyordu. Ayrıca Lozan Anlaşması’nın gümrük tarifeleriyle getirdiği yükümlülüklerin kalkması artık Türkiye’nin kendi gümrük oranlarını

3 Kemal Arı, “Cumhuriyet ve Ekonomik Kazanımları”, İzmir Atatürk Organize Sanayi Bölgesi Dergisi, Sayı:60, Ekim 2010, s. 13

4 Erkan Serçe, “İzmir İktisat Kongresi”, İzmir İktisat Kongresi, İBB Kültür Yayınları, İzmir, 2001, s.1.

5 Aksoy, a.g.e., s.199.

6 Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: İnan, a.g.e., s.s. 10-36; Yaşar Aksoy, *Kalpaklı Kalkınma*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 1998, s.45-61; Filiz Çolak, *II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e İzmir Şehrinde Üretim ve Dış Ticaret (1908-1923)*, İBB Kültür Yayınları, İzmir, 2013, s.s. 220-225; Yüksel Ülken, “İzmir İktisat Kongresi ve Ekonomide Yön Arayışları”, *Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı ve İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu (1885-1985)*, İzmir Ticaret Odası, İzmir, 1985, s.s. 179-181.

7 Sina Akşin, *Türkiye’nin Yakın Tarihi*, Kırılmaç Yayınları, Ankara, 2004, s.s. 203-205.

belirleyebileceği anlamına geliyordu⁸. Ancak 1929 yılında yaşanan ekonomik bunalım bütün dengeleri altüst etti. 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı, kapitalist düzeninin kalbi durumunda olan Wall Street Borsası'nın çöküşüyle patlak verdi. 1920'li yılların sonuna doğru ülkedeki toplam arz, piyasadaki talebin çok önündeydi ve şirketlerin ellerindeki stoklar aşırı ölçüde büyümüştü. Stoklar eritilemeyince şirketler borsadaki hisselerini satarak borçlarını karşılamayı ve döndürmeyi düşündüler. Bu yoğun satış borsadaki paniğin ateşleyicisi oldu. Hisse senetleri hızla değer yitirdi, iflaslar birbirini izledi. İşyerleri kapandı, işsizlik büyüdü. İşsizler ve onların aileleri sefaletin kucacağına düştüler. ABD, tarihinin en büyük bunalımını yaşıyordu. Kapitalist ekonomi düşünürlerinin "üretilen her mal kendi talebini yaratır" kuramı işlememişti⁹. Kriz bütün dünyada işsizliği, sefaleti beraberinde getirdi. Ayakta kalan ve üretimini artıran daha da ötesi işsizlik sorunu olmayan tek ülke SSCB olmuştu. Bu da planlı kalkınma modelini yeniden dünya ekonomisinin gündemine getirdi.

Türkiye bu buhranı en ağır yaşayan ülkelerden biri oldu. Osmanlı borçlarının ödeme yılı olması bir yana, temel ekonomik girdisi tarıma dayanan ülkenin ihracatı düşmekle kalmadı, ihraç edilen ürünlerin fiyatı da hızla düşüşe geçti¹⁰. Ekim 1929 yılında yürürlüğe giren gümrük tarifeleri ile dış ticaret yeniden şekillendirildi. Sermayenin yurtdışına akışını önlemek üzere ithalat kısıldı ve ticari faaliyetler çekici olmaktan çıktı. Bütün bunlar yetmezmiş gibi dünyada siyasi çalkantıların bir türlü durmaması devleti askeri harcamaya mecbur kıldı. Dönemin getirdiği şartlar nedeniyle ticari yaşamda haksız kazanç ve vurgunculuk arttı. Devlet bu tür uygulamaların önüne geçmek üzere, 1930 yılında iç pazarlarda ve dış ülkelere karışık ve hileli mal satanların para ve hapis cezalarına çarptırılmaları hakkında bir kanun çıkarttı. Ticarete hilenin önlenmesi ve ihracatın denetlenmesini ifade eden bu kanun ile ürünlerimizin uluslararası standartlara uygun bir şekilde üretilmesi ve pazarlanması hedeflendi. Türkiye Cumhuriyeti, ilk dış kredisini de hemen krizin ertesinde 15 Haziran 1930'da "*Kibrit İstikrazı*" adı ile bir Amerikan firmasından aldı¹¹. Türkiye'nin içinde bulunduğu bu ekonomik çıkmaz toplumsal kitleler üzerinde büyük bir çöküntü yarattı. Bu süreçte alternatif bir parti olarak ortaya çıkan Serbest Fırka'nın geniş kitleler tarafından kısa sürede benimsenmesi ve İzmir'de yaşanan olaylar iktidar partisi CHF'yi yeni çözümler üretmeye sevk etti. Buhranın etkilerini bizzat yerinde görmek isteyen Mustafa Kemal, bu hoşnutsuzluğun nedenlerini araştırmak ve halktan dinlemek amacıyla bir yurt gezisine çıktı¹².

Ekonomik ve siyasi olarak iklim değişikliği yaşanan bu yeni dönemde iktisadi alanların bütünüyle piyasa güçlerine bırakılmasının hem ekonomik bunalımın bir sebebi hem de ülkenin gelişmesine katkı yapmadığını gören Cumhuriyet yöneticileri, çözümlerini devletin değişik müdahale biçimlerinde aramaktaydı. Bu müdahale biçimlerinden bazılarını sanayi alanında, demiryolu ve deniz ulaşımının bir kesiminde doğrudan devlet yatırımcılığı ve işletmeciliği oluşturduğu gibi, tarım ürünleri ihracatında kooperatifleşme, dış ticarete kontenjan ve takas sistemine gidilmesi, bankacılık kesiminde Merkez Bankası'nın kurulması diğer planlanan esaslardı¹³. 1929-1932 yılları arasındaki arayış döneminde, Türkiye'de liberal iktisadi politika terk ediliyor ve devletin ekonomi üzerindeki müdahaleci eğilimleri ağırlık kazanıyordu. Ancak, özel girişime duyulan yakınlıkta bir soğuma olmamıştı. Arayış döneminin sonunda, 1932 yılında, "*devletçilik*" dönemi başlamış sayılmaktaydı¹⁴. Amaç,

8 Alev Gözcü, *1929 Dünya Ekonomik Buhranı ve Türkiye*, Libra Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 159.

9 Tefvîk Çavdar, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi (1900-1960)*, İmge Yayınları, Ankara, 2003, s. 227.

10 Ayrıntılı bilgi için bkz., İlhan Tekeli, "Türkiye'de Devletçi İktisat Politikasına Geçişin Ekonomik Nedenleri: Devletçilik Deneiminin Ege Bölgesinde Çeşitlenmesi", *Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı ve İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu (1885-1985)*, İzmir Ticaret Odası, İzmir, 1985, s. 193.

11 Feriâl Örs, "Büyük Dünya Buhranı ve Yeni Ekonomi Politikaları", *19. Yüzyıldan 21. Yüzyıla İzmir Ticaret Odası Tarihi*, İzmir Ticaret Odası Yayınları, İzmir, 2002, s.s. 114, 118.

12 Yahya Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002, s. 240.

13 Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Gözcü, *a.g.e.*, s.s. 364-404.

14 Cemil Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 30.

devletin ekonomiye etkin müdahalesi ve uygun iktisat politikaları ile milli kapitalizm ve milli bir burjuva sınıfı yaratabilmeyi. Bu dönemde liberal ekonomi anlayışı hiçbir zaman terk edilmeksizin, ancak bazı düzenlemelere tabi tutularak, devletin ekonomik alanda, ama özellikle de sanayi alanındaki müdahalesi genişleyecek; özel girişimin desteklenmesi sürecekti. Bu genişleme, hiçbir zaman özel girişime karşı olmayacak; devlet, sanayi yatırımlarında bulunurken bu alanda bir çatışma yaratmamaya özen gösterecekti¹⁵.

1930’lu yılların başında, ithal tüketim mallarının önünün kesilmesi, ikameyi yaratmış sanayinin de hemen kurulamaması sonucu etkin bir “*yerli malı kullan*” kampanyası başlatıldı. 1934 yılında I. Beş Yıllık Sanayi Planı uygulamaya sokuldu böylece devlet girişimci olarak ekonomide aktif bir biçimde yer almaya başladı. Nitekim 1930-1939 döneminde devletçi politikaların en belirleyici yönü, tarım dışındaki üretken alanlarda devletin asli yatırımcı ve üretici unsur olarak ortaya çıkmasıydı. Devletin demir ve (şilepçilik hariç) denizyollarında, millileştirmelerden sonra belediye hizmetlerinde ve enerjide egemenliği bu dönemde kesinleşti.

1930-1939 yılları, Türkiye’nin sanayileşme doğrultusunda ilk ciddi adımlarını attığı yıllar olarak nitelendirilmelidir. Sanayinin sabit fiyatlarla yıllık büyüme hızlarının ortalaması %10,3’tü. Gerçekten de sanayi kesimi, Cumhuriyet tarihinin bundan sonraki hiçbir döneminde, 1930-1939 yıllarının ortalama büyüme hızına ulaşamayacaktı. 1929 yılında cari fiyatlarla milli hasılanın %9,9’unu oluşturan sanayi kesiminin payı 1939’da %18,3’e çıkmıştı. Metalürji, özellikle demir-çelik, kâğıt ve kimya sanayi kollarında ilk modern tesisler bu yıllarda kuruldu; inşaat malzemesi ve çimento üretiminde büyük sıçramalar gerçekleştirildi. Makine ve teçhizat yatırımlarındaki ortalama yıllık artış hızı %10 dolaylarındaydı¹⁶.

Bu arada, 1936 yılında, “İkinci Beş Yıllık Sanayi Programı” da hazırlandı, fakat özellikle kaynak sağlanmasındaki zorluklardan dolayı uygulamaya konulamadı. 1938 yılında sanayileşme için bir başka dört yıllık program kabul edildi. 1939 yılında önemli ölçüde değiştirilen bu program da, gerek İkinci Dünya Savaşı’nın zor ekonomik koşullarından, gerekse sorunlara düzenli ve geniş kapsamlı bir biçimde yaklaşamamasından dolayı, pek başarılı olamadı. Bütün bu gelişmeler sonunda, 1939 yılında, dokuma, maden, kimya, çimento ve şeker işletmeleri ya tamamlandı ya da kurulmaya başlandı¹⁷. Sonuç olarak ulus devletin ve ulusal ekonominin temellerinin atıldığı, 1929-1939 yılları arasında, Türkiye önemli çapta ekonomik gelişmeyi, arka planda yurtiçinde de yaşanan çok sayıda siyasal, toplumsal badireye rağmen gerçekleştirilebildi. Büyük Ekonomik Bunalım ve İkinci Dünya Savaşı yılları dışında kişi başına yıllık ortalama gelir artışının %9-10 kadar olması, uygulanan ekonomi politikalarının başarısını göstermektedir. İkinci Dünya Savaşı yıllarının tarımda ve sanayide yarattığı yıkım, siyasal düzlemde etki yaratmaktan da geri kalmadı. Düşen nüfus artış hızına rağmen, kişi başına gelir artışının duraklaması, çok partili düzene geçilmesiyle 1950’de CHP’nin iktidarı kaybedip yerini DP’ye bırakmasıyla sonuçlandı¹⁸.

1.2. İzmir’in Kurtuluşu Sonrası Genel Durum

İzmir, 9 Eylül 1922 tarihinde Yunan işgalinden kurtulmuş ve bağımsız Türkiye’nin simgesi olmuştur. Bu süreçte ortaya çıkan 1922 yangını İzmir’in en zengin semtlerini ortadan kaldırıp harabeye dönüştürmüş aynı zamanda çok kültürlülük mirasını da adeta kül edip silmişti. Nitekim bu yangınla birlikte şehrin 4/3’lük kısmına denk gelen Frenk ve Rum mahallelerinin büyük bir bölümü, Ermeni Mahallesi’nin tamamını kapsayan; fabrikalardan atölyelere, işyeri ve mağazalara, okullardan hastanelere kadar yaklaşık

15 Koçak, a.g.e., s. 31; Tezel, a.g.e., s. 245.

16 Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi, (1908-2002)*, İmge Kitabevi, Ankara, 2004, s.s. 70-71.

17 Emre Kongar, *21. Yüzyılda Türkiye*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005, s. 353.

18 Kazgan, a.g.e., s.s. 73-74.

20-25 bin bina birkaç gün içinde tamamen yok olmuştu¹⁹. Zaten bugün Anafartalar Caddesi'nin çevrelediği eski iş merkezinin dar ve girift sokaklarıyla Kültür Park'a kadar uzanan yerde inşa edilen geniş caddeler ve yeni binaların çelişkisi 1922 yangınının belgesi görünümündedir²⁰. Bir başka açıdan bakıldığında da durumun vahameti daha açık ortaya çıkmaktadır. Öyle ki, 1939'da İzmir şehrinin imar planı hazırlanırken, muhafazası gereken cami, mescit, han, hamam, sebil, burç ve mahzenler gibi abidenin sayısı sadece 36 olarak belirlenmişti²¹.

Yangının dumanı henüz tüterken şehirde başlayan imar tartışmaları konuyu kent gündeminden hiç düşürmemişti. Başta Anadolu Gazetesi olmak üzere İzmir basını, belediyeyi yangın alanlarıyla ilgili herhangi bir girişimde bulunmaması nedeniyle şiddetle eleştirmişti. Oysa bu dönem belediye için hayli zor bir süreçti. Belediye sandığı tamtakır denecek kadar parasız, idaresiz ve teşkilatsızdı. Belediye, gelirleriyle ancak şehrin aydınlatma, temizlik ve pek acil ihtiyaçları karşılanabiliyordu²². Üstelik belediyeden bir an önce temizlemesini bekledikleri yangın alanının çok büyük olması ve kısmen bataklık haline gelmesi, kolay kolay altından kalkılabilecek bir iş değildi. Bu alan şehri baştanbaşa bir harabe haline getirdiği gibi, asayişsizliğe de neden olmuştu. Yangının diğer boyutunu mesken sorunu oluşturuyordu. Yanan evler korkunç bir mesken buhranı ortaya çıkarmış, bu da hayat pahalılığına neden olmuştu²³. Mübadillerin gelmesi işleri daha da zorlaştırmış, mevcut nüfusun ihtiyacına cevap veremeyen İzmir, şimdi gelen mübadillerin iskân edilme zorunluluğuyla karşı karşıya kalmıştı. Başlangıçta giden Rumlardan kalma evlerin (emval-i metruke) gelen mübadillere yeteceği düşüncesi hâkimken, daha sonra bu işin hiç de kolay olmadığı anlaşılmıştı. Rumluların büyük ölçüde şehri terk etmesiyle, geride bıraktıkları mülkler büyük bir sorunu da beraberinde getirmişti²⁴. Dolayısıyla kurtuluştan sonra göreve gelen İzmir Belediyesi parasız olması bir yana şehri güvenliksiz, pis, karanlık, taşlık ve dikenlik bir saha halinde bulmuştu. Yapılacak çok iş vardı²⁵.

Kurtuluş sonrasında İzmir'in ekonomik durumu da hiç iç açıcı bir manzara arz etmiyordu. İşgal döneminin sonunda, İzmir'deki genel ekonomik görüntünün, üç önemli ana etkenin zorlamasıyla biçimlendiği anlaşılmaktadır. Bu üç ana etkenden birincisi, savaşın bitiminde İzmir'in karşılaştığı büyük yangından gördüğü zarar ve ortaya çıkan büyük yıkıntı; ikincisi, ekonomide pek etkin iki ayrı kitleyi oluşturan Rumlular'ın ve aynı ölçüde olmamakla birlikte Ermeni nüfusun yöreyi ve dolayısıyla İzmir'i terk etmeleri ve dolayısıyla başta ticaret sektörü olmak üzere, tarım, küçük imalat ve hizmet sektöründe beliren ekonomik boşluk; üçüncüsü de, Anadolu'nun İzmir dışında yıkıma uğramış pek çok yerinden, savaşın zararını görmüş felaketzede kitlelerin büyük gruplar halinde yöreyi terk eden etnik gruplardan artakalan terkedilmiş mallardan bir pay kapmak, bir eve, bir bağa ya da tarlaya yerleşmek, hiç olmazsa, bir iş bulup çalışmak için İzmir'e ve çevresine doğru yoğun biçimde göçleridir. Bu üç ana etkeni tamamlayan ama üretimi azaltmaya değil, artırmaya dönük niteliği bulunan dördüncü etken de, mübadele yoluyla Türkiye'ye getirilen Yunanistanlı bir kısım Müslüman göçmenden, 32.000 kişiye yakın bir grubun, İzmir'e yerleştirilmesidir. Belli başlı bu dört etken, Kurtuluş Savaşı'nın bitiminde, İzmir'in ekonomik yapısı üzerinde etkileri olan ve ekonominin yeniden biçimlenmesinde, olumlu-olumsuz yönde rol oynayan olgulardır²⁶.

19 Aksoy, a.g.e., s.s. 187-188; "Gâvür İzmir'den Ne Kaldı", İzmir Life, S. 25, Eylül, 2003, s.s. 42-43.

20 Mübeccel Kiray, Örgütlemeyen Kent, Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, Ankara, 1972, s.s. 95-96.

21 İzmir Şehri İmar Planı Raporu, İzmir, 1939, s.s. 6-7.

22 M. Kamil Dursun, İzmir Hatıraları, Akademi Kitabevi, İzmir, 1994, s. 136; Fazıl Baskın, *Eski ve Yeni Devirlerde İzmir Belediyesi*, Marifet Matbaası, İzmir, 1941, s.7.

23 Baran, a.g.e., s. 50; Baskın, a.g.e., s.7.

24 İzmir emval-i metrukesi ve doğurduğu sonuçlar için Bkz.: Kemal Arı, "1923 Türk-Rum Mübadele Anlaşması Sonrasında İzmir'de Enval-i Metruke ve Mübadil Göçmenler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S. 18, C. VI, Temmuz, 1990, s.s. 627-657.

25 Baskın, a.g.e., s. 7.

26 Kemal Arı, "Türk Kurtuluş Savaşı'nın Bitiminde İzmir'in Genel Ekonomik Durumu", ÇTTAD, C: 1, S: 3, 1993, s.

Birbirinin içine girmiş bütün bu sorunlar İzmir’de uzun bir süre hedeflenen modern Batılı bir yaşam tarzının kurulmasını engellemiş, kentlinin sıradan ihtiyaçlarının uzun yıllar çözülmesi imkânsız sorunlara dönüşmesine neden olmuştu. Bütün bu olumsuzluklar bir yana yeni bir dönemin başlamasında olumlu denebilecek taraflar da yok değildi. Örneğin en azından son elli yıl boyunca dillendirilen ve Meşrutiyet dönemi yöneticilerinin önerine temel bir hedef olarak koydukları “modern” şehrin bir imar planı çerçevesinde yeniden inşasının kapıları açılmıştı²⁷. 1925 yılında yürürlüğe giren ancak uygulanamayan İzmir imar planı ancak Behçet (Uz) Bey’in belediye başkanlığına gelmesiyle mümkün olabilmişti. Bu planın onaylanmasıyla birlikte İzmir, genç Cumhuriyet’in planlı kalkınmadaki ilk örneğini gerçekleştirme şansını elde etmişti. Diğer yandan sağlık, eğitim ve ulaşım alanında başlayan bir takım çalışmalarla kentlinin gündelik hayatı yeni rejimin hedefleri doğrultusunda düzenlenmeye başlamıştır.

1.3. 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı ve İzmir’de Gündelik Yaşam

Dünya Ekonomik Bunalımı, Ege’yi ve özellikle Türkiye’nin ithalat ve ihracat şehri olan İzmir’i büyük ölçüde etkiledi. Buhran, iç piyasaya üretim yapan küçük üreticileri derinden sarsmış, krizin pençesinde yok olma noktasına getirdi. Buhranın ilk etkileri Ege bölgesinin temel ürünleri üzüm, incir, pamuk ve tütün üzerinde görüldü. Pazarlar daralıp da fiyatlar hızla düşüşe geçince, ihracat yapılamaz hale geldi. Bunun yanı sıra ihracata dayalı tarım fiyatlarının düşmesi ihracatçı tüccarların da büyük ölçüde etkilenmesine neden oldu. 1923 yılından itibaren hızlı bir gelişme gösteren Ege bölgesi ihracatı, kriz etkilerinin yoğun olarak etkisini gösterdiği 1930 yılından başlayarak düşüşe geçti. 1929 yılında 51 ton olan üzüm rekoltesi, 1930 yılında 35 bin tona düştü. İhraç edilen üzüm miktarı da 44.422.288 liradan 38.500.652 liraya geriledi. İncir ihracatı, 1931 yılında 24 bin ton, 5,2 milyon liraya; 1932 yılında 23.400 ton, 3,5 milyon liraya, incir fiyatları 1929 yılına göre, 1932 yılında yarı yarıya düştü. Bu düşük fiyatlar 1933, 1935, 1936 yılında da devam etti. Buhrandan etkilenen ürünlerden biri de pamuktu. 1929 yılında 7 milyon kilo olan pamuk rekoltesi, 1930 yılında 6 milyon kiloya düştü. Dış ticarete yaşanan kriz, 1932 yılından itibaren aşılmaya başlandı, rekolte ve ihracat miktarlarında yükselişler oldu. Örneğin 1931 yılında 26 bin ton olan üzüm rekoltesi 65 bin tona, 24.987 ton olan ihracat miktarı 48.900 tona yükseldi. Ancak düşük fiyatlar nedeniyle aynı oranda gelir elde edilemedi, 1931’de 9,2 milyon lira olan ihracat bedeli 1932’de ancak 10 milyon liraya yükselebildi²⁸. Ayrıca bu yıllarda olumsuz hava koşullarının yarattığı ortam, üzüm üreticilerini daha da zor durumda bıraktı. Müskirat İdaresi’nin vergiyi düşürmesi ve 3 kuruş prim vermesi de işe yaramadı. Çünkü bu dönemde dışarıda şarap 12 kuruş iken ülkemizdeki fiyatı 22-23 kuruşturdu. Bu ise ihracatı imkânsız hale getirmekteydi. 1929 yılında Amerika ve İngiltere’nin Türk incirine ağır gümrük vergisi koyması üretici için bir başka darbe oldu. Bu yıllarda incir için durum pek farklı değildi. Yunan ve İtalyan üreticilerle rekabet etme şansı kalmaması nedeniyle de büyük miktarlarda incir üreticinin elinde kaldı²⁹.

Ticaretteki çöküntünün diğer bir boyutunu oluşturan bankalar da zor günler geçirmekteydi. İzmir’de bulunan Alman bankasında başlayıp kısa zamanda diğer bankalara da sıçrayan kargaşa durumu, İzmir ekonomisi piyasalarını durma noktasına getirdi. Müşterilerin telaşa kapılıp yatırımlarını çekmeleri sonucu, bankalar finans piyasalarına güvence olarak gösterdikleri para rezervlerinin büyük bir bölümünü kaybettiler³⁰. Bankalardan geriye çektikleri yatırımlarını kendi imkânlarıyla saklama

31.

27 Serçe ve diğerleri, *Küllerinden...*, s.s. 61-62.

28 Ferîâl Örs, “Buhranın Ege ve İzmir’e Yansımaları”, *19. Yüzyıldan 21. Yüzyıla İzmir Ticaret Odası Tarihi*, İzmir Ticaret Odası Yayınları, İzmir, 2002, s.129.

29 Nuri Poyrazoğlu, “1929 Dünya Ekonomik Bunalımının İzmir’de Görülen Etkileri”, *DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, İzmir, 2008, s.s. 40, 42.

30 Bunun bir örneği Deutsche Orient Bank’ın mali krize girdiğinin duyulması İzmir’de mevduatı bulunan müşterileri paniğe sokmuş, paralarını geri alamayacağını düşünen müşteriler harekete geçirmiş bankanın İzmir

yoluna giden müşteriler, kriz ortamının yarattığı belirsizlikle, alışveriş yapmaktan kaçınıyorlardı. İzmir piyasalarındaki durgunluk tüm meslek gruplarında hissediliyordu. Özellikle nakit döngüsü ile işlerini yürüten tüccarlar, bu durgunluktan en çok etkilenen grup oldu. Borçlarını ödemek için satış yapmak zorunda olan tüccarlar, İzmir piyasasında umdukları satışları yapamadılar. Tüccarlar günü gelen borçlarını ödemek için bankalara başvurduysalar da bankalardan da olumlu yanıt alamadılar. Bu durum, birçok tüccarın borcunu ödeyememesine ve bunun sonucunda da iflas etmesine neden oldu³¹.

İzmir’de o günlerde yaşanan ekonomik buhran açlık ve yoksulluğu katmerlendirerek artırırken, halkın gelecek umudunu söndürdü; bu da ruh sağlığını ciddi bir biçimde tehdit eder hale geldi. Gündelik hayatta her geçen gün daha fazla duyulmaya başlayan bu iflaslar nedeniyle, intihara giden acı olaylar yaşanmaya başladı. Bu durum kimi zaman borcunu ödeyemeyen tüccarların kimi zaman da açlık gibi en temel insani ihtiyacını gideremeyen kişilerin çıkış yolu oldu. Vadesi gelen borçların ödenememesi, tarım kesiminde yaşanan büyük bunalım; pek çok yerde görüldüğü gibi, beslenemeyen köylülerin ot yemek durumuna kadar düştüğü büyük yoksullaşma bu dönemin en belirgin özelliklerindedir³². Nitekim Yeni Asır’ın Değirmendere köylerini dolaşarak yayınladığı yazı dizisi kamuoyunda bomba etkisi yaptı. Gazete, halkın turp otu yiyerek açlığa çare bulduğunu ve çoğunun göç ettiğini iddia etti³³. Köylerdeki bu sıkıntılar bir yana kent içinde dilencilerin artması vatandaşlar arasında sıkıntı yaratmaktaydı. Her ne kadar toplanıp götürülseler de özellikle cuma günü Hisar veya Şadırvanalı Camii kenarlarında birçoğuna tesadüf edilmekteydi. Vatandaşlar arasında sıkıntı yaratan bu durum için isabetli tedbirler alınması gerektiğini söyleyen gazete gerçek ihtiyaç sahiplerini ayırarak bu türlü kolay kazanç peşinde koşan insanlara karşı daha sıkı tedbirlerin alınması gerektiğinden bahsetmekteydi³⁴.

Halkın alım gücünün azalması seyyar satıcıların artmasına neden oldu. Seyyar satıcılar kira ve vergi masrafları olmadığı için bakkallara ve manavlara göre daha ucuz mal sattıklarından halkın büyük bir kısmı çarşı pazar yerine seyyar satıcıları tercih etmekteydiler. Seyyar satıcılar arasında da herhangi bir fiyat belirli değildi. Bir mal satıcıdan satıcıya semtten semte göre değişiklik gösterebiliyordu³⁵. Diğer yandan ekonomik bunalım nedeniyle ortaya çıkan bazı yeni vergi türleri Türkiye geneli tüm vatandaşlar için ağır bir yük oluşturdular. Getirilen yeni vergilerle beraber kentli köylüden 15 kat fazla vergi ödemekteydi. Üstelik kentte yaşayan bütün kesimler bu vergileri orantılı bir şekilde paylaşmış, yükün neredeyse tamamı memur ve işçilerin sırtına yükleniyordu³⁶. Özellikle diğer vergilere ek olarak getirilen “*buhran vergisi*” İzmir kamuoyunda büyük tartışmalara neden oldu. Nitekim buhran vergisinin uygulamaya konulmasıyla birlikte örneğin dört-beş nüfuslu ailesini geçindirmek zorunda olan bir memurun eline geçen 50 liralık aylığı vergi kesintilerinden sonra 39.16 liraya düşüyordu ki bu memurun kazancının %21’lik kısmına yakınının vergi olarak alınması demektir³⁷. İzmir kamuoyunu uzun süre meşgul eden bu

şubesinde paralarını geri almak isteyen müşterilerce uzun kuyruklar oluşmuştur. İlk etapta %20’sini vereceğini açıklayan banka krizin etkisi azaldıkça bu oranı %30-%40’lara çıkarmış bu da müşterilerin gittikçe daha fazla güvenmesine ve uzun kuyrukların azalmasına neden olmuştur. Fakat ilerleyen zamanda halkın marka olan ilgisinin azalmasıyla bankaya yatırımlar durma noktasına gelmiştir. Bkz.: Erdal İnce, “1929 Dünya Ekonomik Buhranının Almanya’daki Etkisi ve Bu Etkinin İzmir Finans Piyasasına Yansımaları ‘Deutsche Orient Bank’”, ÇTTAD, S. 16-17, Bahar-Güz, 2008, s.s. 301-302.

31 İnce, *a.g.m.*, s. 305.

32 Alev Gözcü, “Bir İntiharın Sosyo-Ekonomik Arka Planı: Dünya Ekonomik Bunalımının İzmir Örneğinde Gündelik Yaşama Yansımaları”, ÇTTAD, C. VI, S. 14, Bahar, 2007, s.s. 86-89.

33 *Yeni Asır*, 4, 7, 8, 9 Kanunvevel 1930

34 *Anadolu*, 6 Teşrinisani 1930; *Yeni Asır*, 7 Kânunuevel 1930.

35 *Anadolu*, 18 Mart 1930.

36 Emel Göksu, *1929 Dünya Ekonomik Buhran Yıllarında İzmir ve Suç Coğrafyası*, İBB Kültür Yayınları, İzmir, 2003, s.s. 30-31.

37 Muvazene vergisi 5.00 lira, kazanç vergisi 3.15 lira, buhran vergisi 1.19 lira, yol vergisi 0.50 lira, belediye vergileri 1.00 lira, toplam 10.84 liraydı. Bu toplamı 50 liradan çıkardığınızda 39.16 lira kalıyordu. Bkz., A. A. “Ayda 50 Lira Maaş Alan”, *Yeni Asır*, 14 Nisan 1932.

vergi adaletsizliği, çeşitli yönleriyle tartışıldı; özellikle bazı kesimlerin (tüccar, emlak sahibi, fabrika sahipleri gibi) vergi ödememesi eleştirileri hat safhaya çıkardı. Yine işçilerin işverene ödemek zorunda olduğu “baladur” vergisi kazançlarını adeta sıfırlıyordu. Baladur vergisi asayişin sağlanamadığı Osmanlı döneminde fabrika sahiplerinin işyerinin güvenliğini sağlaması için bir nevi kabadayı olarak tuttukları güvenlik elemanlarına verilen vergiydi ki bu vergi, işçilerin maaşından işverence kesilmekteydi. İşçiler gazeteye gönderdikleri mektuplar aracılığıyla güvenliğin artık devlet tarafından sağlanıyor olmasına rağmen bu verginin maaşlarından kesilmeye devam ettiğini belirttiler ve buhran vergisinden daha ağır olan “baladur” vergisinin bir an önce kaldırılmasını talep ettiler³⁸. İşçilerin sesini duyurabildikleri tek yer basındı. Bu yüzden zaman zaman isim vermeden gazetelere çalışma koşullarını anlatan ve düzeltilmesi için kamuoyuna seslendikleri şikâyet yazıları yolluyorlardı³⁹.

Ülke genelindeki olumsuz koşullara ek olarak İzmir’in kendi özel koşullarından kaynaklanan ya da belediyenin kaynak yaratmak amacıyla aldığı vergiler de vardı. Örneğin Bostanlı ve Halkapınar bataklıklarının kurutulmasında halktan beş taksitle 25 kuruştan 125 kuruş alınması duyuruluyordu. 15 yaşından küçükler ve kadınlar bu verginin dışında tutulmuş fakat uygulama kentlinin gündelik hayatını çekilmez bir hale getirdi⁴⁰. Belediyenin 1931 yılı sonunda uygulamaya koyduğu vergilerden biri de oktruva resmiydi. Belediyenin aldığı bir nevi gümrük vergisi olarak nitelendirebileceğimiz bu vergi, İzmir’e mal girişini büyük ölçüde düşürdü. Tüccarlar başka kentlere yönelmek durumunda kaldı. İzmir’de mal satan tüccarlar ise oktruva resmini bahane ederek fiyatları daha da yükseltti. Bütün bu uygulamalar da pahalılığın bir kat daha artmasına ve basında birçok kez eleştiri konusu yapılmasına neden oluyordu⁴¹. İzmir Şehir Meclisi bu şikâyetleri dikkate alarak önce önemli tenzilatlar yaptı, daha sonra da Haziran 1933 yılında oktruva resmini kaldırdı. Buna karşılık gümrük resimlerini %10 zammına dair bir kanun layihası kabul edildi⁴².

Kentin gündelik yaşamında hayatı pahalılaştıran bir diğer etken kentsel hizmetleri gören özel şirketlerdi. Bu şirketlerin kâr rasyonelleri gereği, hizmetin ekonomik olduğu yörelerde yapılması ve pahalı satılması, kentsel yaşamdaki pahalılığı artırmıştı. Mezbaha vergilerinin neden olduğu et pahalılığı, bütün deniz ve kara ulaşım, sigorta, yükleme ve boşaltma tarifeleri, kordon vergileri, oktruva resmi bunların arasında sayılabilir. Demiryolları, Vapur İdaresi limanda yükleme boşaltma faaliyetlerini koordine eden Tahmil ve Tahliye Şirketi ve Kordon Şirketi’nin yanı sıra sigorta kumpanyaları da devletin daimi kontrolü altında olmasına karşın, tarifelerin indirimiyle ilgili herhangi bir girişimde bulunulmaması, yaşamı pahalılaştıran etkenlerdi⁴³. 1930’lu yıllarda gerek merkezi hükümetin gerekse de yerel yönetimin yukarıda bahsedilen uygulamaları ve İzmir’in kendi kentsel özelliklerinden kaynaklanan sıkıntılar kent ve köyde yaşayan insanların yaşam koşullarını olumsuz yönde etkiledi ve toplumda yoksullaşmayı yaygınlaştırdığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

İzmir için buhran yıllarında yaşanan sıkıntıların katmerlenmesinde 1929 ve 1930 kışının çok zorlu geçmesine ek olarak, sel felaketleri ve depremlerin büyük etkisi oldu. Bu yılların kötü hava koşulları ile yaşanan seller hem yolları hem de tarım arazilerini mahvetti. Bu da ürün miktarının azalmasına hem köylünün, hem tüketicinin hem de tüccarın zor duruma girmesine sebep oldu. Yağışların yazın da devam etmesi özellikle ürünlerde büyük oranda

38 Şevket Bilgin, “İşçiler Günde 14 Saat İşten Şikâyet Ediyorlar”, *Yeni Asır*, 24 Eylül 1936.

39 *Yeni Asır*, 18 Eylül 1933.

40 *Hizmet*, 11 Teşrinievvel, 7 Kânunuevvel 1932; *Anadolu*, 14 İkcinceşrin 1932.

41 *Yeni Asır*, 11 Nisan 1932.

42 Selma Muslu, 1929-1940 Yılları Arasında İzmir’de Sosyal Hayat, *DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, İzmir, 1996, s. 36. Bu dönemde alınan diğer vergilerden bazıları şöyleydi: Umumi İstihlak Vergisi, Hususi İstihlak ve Eğlence Vergisi, İktisadi Buhran Vergisi, Muamele Vergisi, Hayvanlar Vergisi, Bekarlık Vergisi, Yol Vergisi, Askerlik Mükellefiyeti, Buğdayı Koruma Vergisi, Hava Kuvvetlerine Yardım Vergisi, Arazi Vergisi gibi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gözcü, *a.g.e.*, ss. 313-322.

43 Göksu, *a.g.e.*, s.s. 34-35.

zarar verdi. Üzümler sergide ıslandı, yağmurda ıslanan incirlerde kurtlanma tehlikesiyle karşı karşıya kalındı. Tütünler zarar gördü⁴⁴. Örneğin Amerika'ya gönderilen incirler ıslandıkları için ekşidiklerinden dolayı geri gönderildi⁴⁵. ıslanan üzümlerin Müskirat İdaresi tarafından satın alınması gündeme gelse de yeterli deponun olmaması, çok düşük ücret vermesi ve üzümlerde belirli özellikler araması üreticiyi tatmin etmedi⁴⁶. İzmir halkının zor günlerini Sıtkı Şükrü şöyle anlatıyordu:

“Köylü parasız. Tüccar düşünce içinde. Şehirli ıstırap çekiyor. Bereketli mahsullerimiz fena havalara kurban gitti. Bu sene memlekete giren para bizi sevindirmede. Koca kış kapımızın önünde bekliyor. Bin bir ihtiyaç içindeyiz. Geçen kış on beş açığız Yahudi'nin yazdan Yunanistan'a ve komşu memleketlere kaçırdıkları fasulye, nohut vesaire gibi gıdası yüksek mahsullerimizden de mahrum kaldık. Kış ortasında halkımızın en mühim gıdası olan fasulyenin okkası 70 kuruşa kadar çıkmıştır. Çünkü kurnaz Yahudilerin ucuz ucuz toplayıp da harice kaçırdıkları bütün bu gıdaları tekrar memleketimize getirmek zarureti hâsil olmuştu. Çok muhtemeldir ki bu kış yine aynı akıbeti uğrayarak kendi mahsullerimizi hariçten geliyormuş gibi ateş pahasına yiyeceğiz. Ve birçok fakirlerimiz de fasulyeden mahrum kalacaklardır. Ticaret odalarımızın bu mühim mesele üzerinde ne gibi tedbirler aldıklarını henüz bilemiyoruz. Fakat bildiğimiz bir şey var ki hayat pahalılığı artık tahammül edilemeyecek bir şekil almıştır”⁴⁷.

Buhran yıllarında işsizlik çok ciddi boyutlardaydı. Üç memur alınacak yere üç yüz kişi müracaat etmekteydi. Tütün işleyen işletmelerin önlerinde her gün sabahları daha güneş doğmadan iş bulabilmek için bekleyenlerin sayısı yüzleri aşmaktaydı. Günde 25 veya 50 kuruş kazanabilmek için gece yarısında uykudan kalkan, tütün mağazalarının önünde saatlerce bekleyen ve sonunda gene işe giremeyerek dönenler pek çoktu... Yine bu mağazalar önünde ekmek kavgasından doğan sabıka vakaları bile sık sık işitilmekteydi⁴⁸. Çalışan işçilerin durumu da hiç iç açıcı değildi. Bir kap sıcak çorbayı unuttukları söylenen işçiler, bu dönemde en fazla sıkıntıyı çeken kitleyi oluşturuyordu. Birçok fabrika, özellikle Türk işçilerini işten çıkararak geriye kalan işçileri de daha uzun saatlerce çalışmaya zorladı. Mevsimlik işçiler için de durum pek farklı değildi. İşçiler günlük iş saatlerinin belli olmaması ve belirli bir ücret tarifesinin belirlenmemesi gibi şikâyetlerle basında yer alsa da maalesef bu yıllar işçilerin aleyhine bir şekilde gelişti⁴⁹.

Bunalım yılları aynı zamanda başta emlak olmak üzere birçok alanda spekülasyonların hayli yoğun yaşandığı ve panik ortamında spekülâtörlerin ciddi kazançlar elde ettiği bir dönemdi. Yunan mallarının müzayedelerinde yaşanan arsa spekülasyonu sayesinde bu işi organize eden spekülâtörler, çok ciddi paralar kazanıyorlardı. Kitlık olacağı iddiasıyla buğday satmayan zahireciler ve tüccarlar 1-2 gün içerisinde hiçbir neden yokken buğday fiyatlarının yükselmesine neden oluyor, bu fırsattan yararlanan fırıncılar da yüksek fiyatla ekmek satıyorlardı. Belediyenin narh girişimi sonuç vermiyor, bazen kent ekmeksiz kalıyordu. Ekmek bulamayan halk peksimetlere saldırıyor, ortalığı bir endişe ve telaş sarıyordu. Benzer olaylar kahve ve şekerde de geçerliydi. Basın bu işte sorumlu aramanın fayda sağlamayacağını, çünkü zaten yapanın yanına kâr kaldığını belirterek, halk aleyhine kurulmuş manevralar başarılı sonuçlar verdikçe spekülâtörlerin daha da çok cesaretlendiklerini ifade ediyordu. Halkın umudu hep bir yıl sonraya ertelenedursun, pahalılık İzmir'i yaşanılacak bir kent olmaktan çıkardı. Memurlar hem mesken sorunu

44 Ahenk, 17 Ağustos 1929.

45 Hizmet, 9 Kasım 1929.

46 Anadolu, 10-13 Şubat 1930; Pakize Çoban, İzmir'de Dünya Ekonomik Bunalımı Sırasında Tüketim Kültüründe Değişmeler ve Bunalımın Fiyatlar Üzerine Etkileri, DEÜ Atatürk İnkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2008, s.s. 126-128; Feriâl Örs, “1930'lu Yıllarda İzmir Ticaretinde Yeni Oluşumlar”, 19. Yüzyıldan 21. Yüzyıla İzmir Ticaret Odası Tarihi, İzmir Ticaret Odası Yayınları, İzmir, 2002, s. 151.

47 Sıtkı Şükrü, “Bu Gidiş Fena Gidiş... Parasızlık, Pahalılık, Hepsini Bir Arada!...”, Ahenk, 14 Teşrinievvel 1929.

48 Yeni Asır, 26 Kânunusani 1936.

49 Hizmet, 22 Ağustos 1929; Ahenk, 25 Mayıs 1929; Çoban, a.g.t., s.s. 107-108.

hem de maaşlarından yapılan kesinti karşısında çok zor durumda kaldı. Ticaret Odası’nın verdiği rakamlara göre İzmir’de hayat 1914 savaşı öncesine göre:⁵⁰

- 1927 senesinde %216
- 1928 senesinde %109
- 1929 senesinde %177
- 1930 senesinde %154 arttı.

Bu durum 1932 yılında biri 1,5 diğeri 7 ve üçüncüsü 15 yaşında olan beş kişilik bir aile için 1914 yılında 956 kuruş iken, Ocak 1932’de 116 lira 83 kuruşa çıktı. Buna göre:

Tablo 36: Erzak Fiyatları

Erzak fiyatları	%1.322
Yakacak	%1.797
Giyim	%970
Ev kiralari	%1.333

(Kaynak: Göksu, a.g.e., s. 36.)

Ekonomik buhran ilerleyen yıllarda kentlinin gündelik hayatını katmerlendirerek zorlaştırmaya devam etti. Ticaret Odası’nın 1934 yılında hazırladığı rapor bu durumu gözler önüne seriyordu. Bu rapora göre 1934 yılında 5 kişilik bir ailenin geçinmesi için gerekli para 102 lira 30 kuruştur. Bir ayda gıda maddeleri için 30 lira 20 kuruş; yıkama, aydınlatma ve temizlik maddeleri için (elektrik, su, sabun, kömür vs.) 1.510 kuruş; giyecek ve ev eşyası için 25 lira; ev kirası 18 lira ve muhtelif ihtiyaçlar için (ulaşım, sağlık, sigara vs.) 12 lira, tasarruf veya sigorta için 6 lira ayrılmaktaydı. 1914 yılında bu miktar 949 kuruştur. Yani 1914 ile 1934 yılı kıyaslandığında yaşam koşulları 10 misli artış kaydederek hayat daha fazla pahalılaştırmıştı⁵¹. Öyle ki bunalım insanların sokağa çıkmasını engeller hale geldi. Gazeteler bir zamanlar saat kulesinin yanında kalabalıktan geçilmezken bunalımdan sonra yan yana iki kişi bile gürmenin mümkün olmadığından bahsediyordu⁵².

Sadece İzmir’e özgü olmayan ekonomik sorunlara bir de sosyal ve ahlaki çöküntü eklendi; dilencilik, fuhuş, karaborsa gibi yollar geçim kaynağı haline geldi, suç olayları da arttı. Artık gazete sayfalarında adı suç olayları bol bol yer alıyordu. Bu dönemde suçun yoğun olarak görüldüğü bölgelerin başında Kemeraltı gelmekteydi. Burası ticarethanelerin, mağazaların, imalathane ve küçük ölçekli fabrikaların bulunduğu ticari faaliyetlerin yoğun olduğu bir bölgeydi ve kent ekonomisinin özellikle büyük yangından sonra tek merkezi konumundaydı. Suç türleri içinde en yaygın olanları; hırsızlık, gasp, sahtecilik ve o dönemin ifadesiyle “*tavcılık*”, “*mantarcılık*”, “*manitacılık*” olarak adlandırılan dolandırıcılık ve yankesicilikti. Hırsızlık eğiliminin kent merkezini oluşturan mahallelerdeki mağaza, depo ve dükkânları hedef aldığı görülmekle birlikte, örneğin işyerlerinden iskarpin, çorap, gömlek, kumaş, fanila, sabun, tıraş bıçağı, rakı, damga pulu, şişe, kutu zeytinyağı, pirinç, tavuk vb. temel ihtiyaç maddelerinin çoğunlukta olması suça yönelen kişi ya da grupların kolay yoldan kazanç sağlama amacıyla hırsızlığa yönelmesinden çok, yoksulluk dolayısıyla kendi ihtiyaçlarını karşılamak için bu suç eylemini gerçekleştirdiklerini gösteriyordu⁵³.

1929 Ekonomik Bunalımı yalnızca ekonomik sıkıntılar anlamına gelmiyordu İzmir için. Buhrandan sonra Ege’nin hemen hemen bütün şehirleri gözlerini İzmir’den İstanbul’a çevirdiler. Çeşitli ihtiyaçlarını oradan temin etmeyi tercih ediyorlardı. Ticarete böyle

50 Göksu, a.g.e., s.s. 22, 35.

51 Anadolu, 17 Nisan 1934.

52 Çoban, a.g.t., s.s. 205-206.

53Göksu, a.g.e., s.s. 56-57.

olduğu gibi sağlık, eğitim ve entelektüel birikimini de bu yıllarda eritme noktasına geldi. Çünkü kentte doktorlar başta olmak üzere İzmir'in entelektüel ve okumuş kesimi İstanbul'a veya Ankara'ya göç etmeye başladı⁵⁴.

Her zaman olduğu gibi bu dönem de de mutlu azınlıkların varlığı inkâr edilemez bir gerçektir. Bunlar çeper yerleşimlerde, sayfiye banliyölerde tatillerini geçirirken, gece kulüpleri, barlar ve eğlence yerlerinde kolaylıkla para harcamaktaydılar. Bazı durumlarda hasat zamanında köylülerin bir yıllık emeklerini buralara gömdükleri ve sonunda bir yıl yokluk içinde yeniden didindikleri vakidir⁵⁵.

İzmir'de ekonomik buhran toplumun bütün kesimlerini farklı boyutlarıyla içine alarak yaşanırken bu kriz ortamını hafifletmek ve genel ekonomik tabloyu düzeltmek ve gündelik hayatı buhranın etkisini hafifletmek için kamuoyunda tartışmalar yapılmış ve birtakım önlemler uygulamaya konulmaya başlamıştı. Böylece hayatın her alanını saran bu bunalım çeşitli yollarla aşılmaya çalışıldı. Bu yolların başında tasarruf fikrinin ve yerli malları kullanma alışkanlığının yaygınlaştırılması ve bu amaçla da iktisat ve tasarruf cemiyetlerinin kurulması yer almaktaydı⁵⁶. 1926'da İzmirli esnaf ve tüccarlar tarafından kurulan İzmir Yerli Mallarını Koruma Cemiyeti, 1930 yılında Türkiye Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'nin İzmir Şubesi'ne dönüştürüldü. İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, 8 Eylül 1931'den itibaren her hafta salı günü Ticaret Odası'nda ve Vilayet Salonu'nda Vali Kâzım Paşa'nın huzurunda toplanarak etkili bir çalışma gerçekleştirdi. Bu çalışmalardan bazıları şunlardı⁵⁷:

Cemiyetin iyi konuşan üyeleri tarafından şehrin değişik yerlerinde konferanslar verildi. Tasarruf Haftası'nda yerli malı üreten, satan esnaf ve tüccarların geniş katılımı ile ihtifal alayı gerçekleştirildi. Okullarda iktisat, tasarruf ve yerli malları ile ilgili yarışmalar yapıldı, filmler ve tiyatro gösterileri sunuldu. Her semtte İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'ne bağlı kadın ve erkek kolları oluşturuldu. Ege Mıntıkası'nın Kadıköy ve Buldan civarında faaliyette bulunan el tezgâhları ile imal olunan kumaşlara ucuz ithal edilen Dril Japon kumaşlarının rekabeti yüzünden iç mensucat sanayinin felce uğradığını gören cemiyet yönetimi, çeşitli toplantılarında bu konuyu tartıştı, Ankara'ya bir heyet gönderdi ve kontenjan listesi ile bu sorun ülkemizi sanayi lehine çözüldü. İzmir'de mevcut kadın terzilerin yüzde otuz, erkek terzilerin de yüzde yirmi indirim yapmaları ayrıca öğrenci kıyafetlerinin de tek tip ve yerli kumaştan yapılması kararlaştırıldı. Bu karar hem ekonomik olması hem de sosyal eşitliği sağlaması bakımından dikkate değerdir. Yerli malları yapan ve satan kuruluşların adresleri tespit edilerek, Tasarruf Haftası sırasında şehre uçaklarla atılan matbular arkasına konuldu.

Yerli malı haftaları parlak törenler ve resmi açılışlarla başladı. Hafta dolayısıyla halk tasarrufa ve yerli malı kullanmaya özendirilmeye çalışılarak, yerli ürünler Reşadiye, Göztepe, Karantina, Hükümet önü, Pasaport dairesi önü, Alsancak, gibi 20 semtte kurulan pazarlarda tanıtıldı ve satıldı⁵⁸. İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası'nın 12. sayısı Yerli Malı ve Tasarruf Haftası nedeniyle iktisat ve tasarrufa ayrıldı. İzmir Valisi Kâzım Bey bu sayıda yerli malı kutlamanın, tasarrufun ve kooperatiflerin önemine değinen bir başyazı yazdı. Tasarruf Haftası boyunca evlerde ve kahvelerde kahve ve çay yerine üzüm, incir, badem ve fındık gibi yerli ürünler ikram edildi, her aile hafta içerisinde komşu vilayet ve kazalardaki dostlarına küçük paketler içinde üzüm, fındık incir gibi ürünleri hediye göndermesi düşünüldü. Sinemalarda yerli malına rağbeti teşvik ettirecek el ilanları ve

54 Şevket Bilgin, "İzmir Darlıktan Kurtulmalıdır", *Yeni Asır*, 21 Kânunusani 1936.

55 Bülent Durgun, *Erken Cumhuriyet Döneminde İzmir'de Ekonomi (1923-1938)*, İBB Kültür Yayınları, İzmir, 2012, s. 343; Gökse, *a.g.e.*, s. 41.

56 Feriâl Örs, "Buhran Yıllarında İzmir'de Ticaret ve İzmir Ticaret ve Sanayi Odası", *19. Yüzyıldan 21. Yüzyıla İzmir Ticaret Odası Tarihi*, İzmir Ticaret Odası Yayınları, İzmir, 2002, s. 145.

57 Ayrıntılı bilgi için bkz., İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, No:11-12, Teşrinisani-Kânunuevvel, 1931, s.s. 581-582.

58 *Anadolu*, 6, 13 Kânunuevvel 1932; *Yeni Asır*, 6 Kânunuevvel 1935. Ayrıca bu çalışmalara paralel olarak 100.000 sermayeli Yerli Malları Türk Limited şirketi kurulmuştu. Bkz.: Çoban, *a.g.t.*, s. 100.

filmler gösterildi. Mağazalar da baştanbaşa vitrinlerini süslendi, indirimlerle satışlarını artırma yoluna gitti⁵⁹.

1929 kriziyle birlikte devlet daha önce kısıtlı ilgilendiği bankacılık sektörüne el attı, böylece yerel bankaların kuruluşunu destekledi. İzmir Esnaf ve Ahali Bankası’nın kuruluşu bu anlamda önemliydi. Esnaf ve Ahali Bankası kente bilinçli ve tutumlu bir tüketici profiline yerleşmesi için uzun yıllar büyük mücadele verdi. Bankanın kuruluş amacı ulusal kalkınmayı sağlamak için küçük sermayeli kitleyi kalkındırabilmek ve onlara tasarruf bilincini aşılamaktı. Hükümetin isteğine paralel olarak çalışan banka, özel tasarrufu artırabilmek için aileleri hedef alarak, her ailenin tasarruf mevduatını artırmaya çalıştı. Bunun için ilk kez 1929 yılında 1.000 tane kumbara yaptırarak, köylere varıncaya kadar dağıttı ve büyük boy gazete ilanları vererek hem kumbaralarını dağıtmayı hedefledi hem de halkı tasarrufa davet etti:

“İhtiyarlıkta perişan olmamak için şimdiden Esnaf ve Ahali Bankası’ndan birer kumbara tedarik ederek tasarrufa çalışınız. Her gün arttıracacağınız 25 kuruşla gelecek nesillerin emelini kazanacaksınız. *Damla damla göl olur*”⁶⁰.

Dönemin algısına göre tasarruf, ihtiyarlıkta rahat olabilmenin, mutlu aile yaşantısının, bilinçli çocuk yetiştirmenin temeli sayılıyor bu bilincin çocukluktan itibaren verilmesi gerektiği karşılaştırmalı resimlerle destekleniyordu⁶¹.

Banka toplumun ilgisini çekmeyi başarınca beş aylık süre içinde kumbaralardan 10.000 lira tevdiat elde edildi. 1928 yılında banka 15.422 liralık aile tasarruf hesabı toplarken, bankanın özendirici çalışmaları evlere kumbara sokarak ailelere tasarruf fikrini yerleştirdi. Bu kampanyalar sonucunda 1929 yılında aile tasarruf mevduatında altı kattan fazla bir artış sağlanarak, 97.314 liraya ulaştı. Bankanın tasarruf özendirme politikaları, o dönem çalışanlarının belleğinde canlı ve güzel bir hatıra olarak özel bir yer tutar. Naci Türkmenoğlu, o günlere ilişkin gözlemlerini şöyle anlatıyor: “*Kumbara, evet o zamanlar birer kumbara verirdik. Hatırladığım kadarıyla üzerinde Atatürk ve küçük bir kız çocuğu resmi vardı. Küçük hesaplara, cari hesap açanlara, firmalara, onların çocuklarına filan bankanın kumbaralarından verirdik birer tane. Tabii anahtarları bizde, onlar kumbaraları doldururlar, getirirler, kumbara hesaplarına paralarını kaydederdik. Çok güzel bir hatıra bu, ne hoş günlerdi onlar...*”⁶²

Basının bu zorlu yılları aşmada üstüne düşeni yaptığı rahatlıkla söylenebilir. Gerek yerli malı kullanımının artırılması gerekse de tüketimin azaltılması ve bilinçli tüketici yetiştirilmesinde önemli bir misyon yüklendi. Konuyla ilgili birçok makale yazılarak özellikle kadınlara tüketimin azaltılması ve yerli ürünler kullanmaları yönünde çağrılar yapıldı: “*Eğlence ve yemek masalarında ecnebi yiyecekler isteyen züppeler, bu milletin fakrû halile istiskal eden dejenerelerden başka bir şey değildirler. Yiyecek lüks, içecek lüks ve giyecek lüks olunca iktisadiyattan bahsetmek kadar gülünç şey olamaz. Her fert istihlak işlerine bu hususta kıymet vermekle mükelleftir. Namusu milli her şeyden yüksektir. Yabancınn eşyasına verilecek para kendi malımıza verilmeli, paranın kendi muhitimiz içinde kalması temin edilmelidir. Yerli mal kullanmak ayıp değil şereftir. Türk kadını evinin ihtiyaçlarını düşünürken kendisine düşen vazifeyi ifa etmeli, lüksü atmalı yerli malı kullanmalıdır*”⁶³.

Gazetelerde özellikle hanımların tasarrufa yönlendirilmesine yönelik haberlere

59 İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, No: 12, Kânunuevvel, 1932, s. 552; *Yeni Asır*, 6 Kânunuevvel 1935; 11 ilkkânun 1937; *Anadolu*, 14, 15 Kânunuevvel 1932, 13 Kânunuevvel 1934.

60 *Anadolu*, 1 Temmuz 1930.

61 Ayrıntılı bilgi için bkz.: Sabri Yetkin, Erkan Serçe, İzmir Esnaf ve Ahali Bankası’ndan Egebank’a (1928-2000), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000. s. 72

62 Yetkin ve Serçe, *a.g.e.*, s. 71.

63 *Ahenk*, 8 Kânunuevvel 1929.

rastlanmaktaydı. Genel olarak yerli malı kullanımının yaygınlaştırılması, tüketimin en aza indirilerek gereksiz harcamalardan kaçınılması ve tasarruf edilmesi bu dönemin en belirgin propaganda konularıydı. Örneğin Cevriye İsmail, hanımlarımızın yerli mala rağbet etmelerini istemekte ve bunu şimdiki milliyetperverlik olarak kabul etmekte, Türk kadınının bu görevi yapacağından şüphesi olmadığını beyan etmekteydi⁶⁴. Zeynel Besim, gerekirse “*cebren ve kanun kuvvetiyle*” lüksün önüne geçilmesini istemektedir⁶⁵. Bu yıllarda geniş ölçekli kampanyalarla halka yerli malları tanıtıldı, yerli malı kullanımı özendirilmeye çalışıldı. Turan Muşkara yerli malları kampanyalarını şöyle anlatır:

Otuzlu senelerde “Yerli Mallar Haftası” ve “Tasarruf Haftaları” yazılmamış inkılaplardandır. Basının desteği ve öğretmenlerin telkinleriyle çocukların çekirdekten bu bilinçle yetişmesi isteniyordu. “Tasarruf Haftalarını” ve “Yerli Malı Haftalarını” halkımızın nasıl benimsediğini ne de güzel anımsıyorum. Yeni bir kuruluş olan İş Bankası tasarrufu teşvik için kumbara kampanyası başlatmıştı. Kültürlü ve aydın aileler (esnaf, memur, asker, tüccar, sanatkâr bu grubu oluştururdu) kumbaralarını başköşeye yerleştirirlerdi. Kumbaralar bazen işlemeli dantelli örtülerle de örtülerek anlamlarına değer katılırdı. İlkokulda hatırlarım: Özdiklele Çankaya, gidiyoruz bankaya, Ey kumbara, kumbara, İçi dolu çil para, Öt bakalım çin, çin, çin, Çik, çik, çik de çik, çik, çik.⁶⁶

Yine kentlinin gündelik hayatında tükettiği birçok ürünün indirimli satışları bu sayfalardan duyuruldu. Örneğin sekiz okkalık kokulu sabun 65 kuruş, kokusuz sabun ise 58 kuruş, yeşil sabun 45 kuruş olarak belirtilmekteydi⁶⁷. Bunun yanında lokanta ve eczane reklamlarına da sıklıkla rastlanmaktadır. Kemeraltı Caddesi’nde Ankara lokantası tüm yemekleri 10 kuruştan veriyordu⁶⁸. Kemal Aktaş ve Süleyman Ferit, ürünlerinin kalitesi ve ucuzluğunu her seferinde tekrarlıyordu. Kentin gündelik yaşamı içinde önemli sosyal mekânlardan birisi olan pastane reklamları da gün geçtikçe çoğaldı, özellikle kriz döneminde fiyatlarının uygunluğuyla tüketiciyi kendisine çekmeye çalıştı⁶⁹.

Düğün masrafları dönemin en önemli sorunlarından biri olduğundan ekonomik krizle çöküntü yaşayan aileler çoğu zaman bu masraflar yüzünden çocuklarını evlendirememekteydi. Dâhiliye Vekâleti bu konuda vilayete bir tamim göndermişti. Tamime göre; düğün merasimlerinde yapılan lüzumsuz ve yıkıcı birçok masrafın hâlâ devam edildiğinin görüldüğü, bu suretle de düğünlerde Meni İsrifat Kanunu’nun 1. 3. 5. ve 6. maddeleri uyarınca halkın bu özeldeki israfını tamamen önleyebilecek mahiyette hükümleri ihtiva etmekte bulunduğunu ve memleketin ekonomik durumu üzerinde etkili olan bu gibi yıkıcı ananelerin önüne geçilmesi isteniyordu. İdare amirleri ile zabıta teşkilatının bu iş üzerinde doğrudan doğruya alakadar olmaları gerektiği belirtilmekteydi⁷⁰.

Gündelik yaşamın önemli parçalarından biri olan altyapı çalışmaları belediyenin mali açıdan krize girmesiyle istenilen ölçüde karşılanamıyordu. 1930’lu yıllarda belediye mali imkânlarının yettiği ölçüde kentin başta kanalizasyon olmak üzere, elektrik, su, havagazı, ulaşım ile ilgili çalışmalara başladı. Daha önce de belirttiğimiz üzere alt yapı hizmetlerinin yabancı şirketlerce görülüyor olması hem belediye hem de kentli için büyük sorunlar doğuruyordu. Belediye tümüyle acil olan bu sorunları çözmek için öncelikle gücünün yettiği ölçüde planlı hareket etmeye çalıştı. Bunun için öncelikle kanalizasyon sorununa el atarak Hoizler Projesi’ni hazırlattı; fakat kısa zamanda bu projenin şehrin ihtiyaçlarına

64 Turan Akkoyun, “İzmir Basınına Göre Atatürk Devrinde İktisadi Gelişmeler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S: X, İzmir, 1995, s. 255.

65 Zeynel Besim, “İtiraza Cevap”, *Hizmet*, 5 Şubat 1930.

66 Turan Muşkara, İzmir ve Karşıyaka Anıları, Tükeltmat A.Ş., Yay. Haz: Ahmet Mehmetefendioğlu, İzmir, 1998, s.s. 52-53.

67 *Ahenk*, 4 Kasım 1929.

68 *Ahenk*, 12 Kasım 1929.

69 *Hizmet*, 4 Kasım 1929.

70 *Yeni Asır*, 3 Ağustos 1937.

cevap verebilecek durumda olmadığı anlaşıldı. Bu plan hem pahalı olması hem de yağmur sularını iyi hesaplayamaması yüzünden uygulanabilir bulunmadı. Daha sonra Tomis Homson Şirketi ile temasa geçilerek öncelikle Eşrefpaşa’dan Halkapınar’a kadar, daha sonra da Reşadiye’ye gidecek bir lağım tesisatı planlandı. Ancak tüm bunların yetersiz kalacağı kısa sürede anlaşıldı. Çünkü yangın yerlerinin lağım tesisatı için altı milyon, yanmayan kısımlar içinse on sekiz milyon gerekliydi ki, tüm bütçesi bir milyon civarında dolaşan İzmir Belediyesi’nin bunun altından kalkması imkânsızdı. Bütün bu olumsuzluklara rağmen kanalizasyon sorunu belediyenin gündeminden hiç düşmedi; elindeki kısıtlı bütçeyle her yıl çalışmalarını artırarak devam ettirdi⁷¹. Kentin elektrik ve havagazı gibi modern enerjilerden yararlanması 1930’lu yıllarda yaygınlık kazanmaya başladı. Havagazı daha çok evlerde ısınma ve yemek pişirmede kullanılıyordu, elektrik aydınlatma için kullanıldı. Havagazı şirketinin satın alınması tarifelerde indirimi ve evlerde daha yaygın biçimde kullanılmasını beraberinde getirdi.

İzmir’de 1930’lu yılların başında en çok kullanılan toplu ulaşım araçları tramvay ve vapurdu. Tramvay ve vapur işletmeciliği yabancı şirketlerin elinde olduğundan hem belediye hem de kentli için büyük sorunlara neden oluyordu. Göztepe tramvaylarının 1928 yılında elektriklenmesi buradaki ulaşımı hızlandırırken⁷² Kordon tramvayları 1935 yılına kadar atlı olarak devam etti⁷³. Karşıyaka tramvayları da 1939 yılında söküldü⁷⁴. Bu dönemde toplu taşımacılıkta otobüs, otomobil ve kamyonlar yeni bir teknoloji olarak yerini aldı. Başlangıçta son derece konforsuz ve düzensiz olan bu ulaşım araçları bir süre sonra belediyenin yayınladığı talimatnamelerle bir düzene sokulmaya çalışıldı. Konak Meydanı ise üç ana eksenle ulaşım hizmet eden bir geçiş alanı haline geldi. Aynı zamanda otomobil ve küçük tekerlekli araçlar yaygınlaşmaya başladı. Belediye otobüs ve otomobillerin yaygınlaşmasıyla birlikte yol yapımına daha çok pay ayırdı. Böylece kentin imar planına uygun olarak düzenli bulvarlar, caddeler ve yollar açmak; mevcut yolların kalitelerini ve kullanım uygunluklarını düzeltmek-düzenlemek başlıca çalışmalar arasında yer aldı. İzmir’in şehir içi ulaşımı belediyenin bu sektörde yerini almasıyla önemli ölçüde rahatladı. Belediyenin işletmeci olarak yerini aldığı bu ulaşım sektörü bir süre sonra ciddi bir gelir kaynağına dönüştü. Demiryolları da millileştirme politikaları çerçevesinde satın alınarak fiyat düzenlemesine gidildi.

İncelenen dönemde İzmir Belediyesi kısıtlı imkânlarına rağmen sağlık çalışmalarına büyük önem verdi. İzmir’de verem, kuduz, çiçek ve zührevi hastalıklar en çok görülen bulaşıcı hastalıkların başında geliyordu. Belediye halk sağlığına yönelik birçok uygulamayı kendi imkânlarıyla zaman içerisinde aşma yollarına girişti. Bu amaçla hasta tedavisi, dispanser hizmetleri, aşılama ve tecrit bataklikların kurutulması, sokakların temizliği gibi çok geniş bir yelpazede hizmet vermeye başladı. Behçet Uz, mesleğinin doktor olmasının getirdiği hassasiyetle, kentin yeniden yapılandırılmasını sağlık ekseninde yürüttü. 1930’lu yıllarda sağlık alanında yaşanan en önemli gelişmelerden biri geçmiş dönemde ölümlere neden olan sıtma, çiçek, verem, kuduz ve frengi gibi bulaşıcı hastalıklar konusunda yürütülen etkili mücadeleydi. İzmir Belediyesi veremle mücadele için 1931 yılında Fridman Verem aşısını fakir halka ve fabrika işçilerine uygulamaya başladı⁷⁵. Özellikle verem ve kuduz konusunda yapılan aşılama çalışmaları ve açılan tedavi merkezleri bu

71 Ayrıntılı bilgi için bkz., İzmir Şehri İmar Raporu (1939), s. 11 Say, *a.g.e.*, s.s. 75-76. Serçe, İzmirde..., s.s. 271-272. Mehmet Emin Elmacı, “Cumhuriyetin Onuncu Yılı Sonrasında İzmir’de Sağlık Sorunları ve Alınan Önlemler”, *Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi (1920-1938)*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 2009, s. 721; *Anadolu*, 8-9 Mayıs 1934; *Yeni Asır*, 6 Ağustos 1937; İzmir Belediyesi 1937 Çalışma Raporu, Ticaret Basımevi, İzmir, s.s. 23-24; İzmir Belediyesi 1938 İmar Programı ve Mali Projesi, Bilgi Basımevi, İzmir, s. 15.

72 *Anadolu*, 19 Teşrinievvel 1928; *Hizmet*, 18,19 Teşrinievvel 1928.

73 Sadık Kurt, İzmir’de Kamusal Hizmetler (1850-1950), İBB Kültür Yayınları, İzmir, 2012, s. 124; *Yeni Asır*, 19 Nisan 1935; *Anadolu*, 19 Nisan 1935 tarihli haberde “İzmirililer Müjde Atlı Tramvaylar Kalkıyor” başlığıyla verilmişti.

74 Kurt, *a.g.e.*, s.s. 62-63; Yaşar Ürük, Şu Bizim Karşıyaka, Atadost Yayınları, İzmir, 2003, s. 56.

75 *Yeni Asır*, 7 Ocak 1931.

hastalıkların büyük ölçüde azalmasına neden oldu. Frengi hastalığı konusunda hem tedavi hem bilinçlendirmeye yönelik çalışmalar yapıldı. Dönemin en önemli eksikliklerinden biri hastalıkların tedavi edilebileceği ayrı birimlerin bulunmamasıydı. Memleket Hastanesi bu anlamda bütün bölgeye hizmet veren tek hastane olarak son derece yetersiz kaldı. Bu yüzden verem, frengi ve özellikle akıl hastalarının tedavi edilmesi için yeni hastane istekleri birçok kez kamuoyunda dile getirildi⁷⁶. Bu anlamda Tepecikte bulunan Emrazı Sariye Hastanesi bahçesinde 50 yataklı bir verem pavyonunun temelini atılması son derece önemlidir⁷⁷.

Kentin sağlık koşullarını iyileştirmeye yönelik diğer bir çalışma kentliye sağlıklı suyun ulaştırılmasıydı. Bu amaçla vakıf suları kontrol altına alınarak hijyenik hale getirilmeye çalışıldı. Yine yukarı mahallelere yeni tesisat yapılması gündeme getirildi. Böylece belediye bir taraftan yeni bir depo yaptırıp su tesisatını genişletmek, diğer taraftan eski tesisatı kullanılabilir hale getirmek için çalışmalara başladı⁷⁸. Bu arada halkın su ihtiyacı çeşmelerin yaygınlaştırılmasıyla çözülmeye çalışıldı. Yapılan çalışmalar sonucu Vezir ve Osmanağa sularının hem kaynağı hem de şebekesi onarılıp yukarı mahallelere ulaştırılan temiz su miktarı artırıldı. Ayrıca şehir içindeki dağıtım şebekesi de onarılarak suyuolları demir ve kurşun borularla değiştirildi⁷⁹. İncelenen dönemde İzmir'in diğer bir su kaynağını kontrol eden İzmir Su Şirketi ile büyük sorunlar yaşandı. Bu sorunların başında su tarifelerinin yüksekliği geliyordu. İkinci olarak ise şirket anlaşma metninde olmasına rağmen yukarı mahallelere su tesisatı yapmadığı gibi sokak çeşmeleri de yapmaz olmuştu. Yukarı mahallelerin artan nüfusu karşısında zaten yetersiz olan su miktarı şirket tarafından zaman zaman yapılan kesintilerle hepten insanları çaresiz bırakıyordu⁸⁰. Ayrıca şirketin türlü hilelerle hilelerle yaptığı kesintiler ve aldığı paralar uzun zaman basını meşgul etmeye devam etti⁸¹. Şirketin üzerine düşen sorumlulukları yerine getirmemesi ve anlaşma maddelerini ihlal etmesi, şirketin satın alınmasını gündeme getirdi. 1937 yılında başlayan görüşmeler 1943 yılında şirketin satın alınmasıyla sonlandı. Karşıyaka'nın su ihtiyacı ise Yamanlar Suyu projesi ile giderilmeye çalışıldı. Yamanlar Suyu projesi tamamlandıktan sonra, 28 Ağustos 1934 günü Başbakan İsmet İnönü'nün katıldığı bir törenle açıldı⁸².

İzmir'in temizlik işleri de öncelikli konuların başında geldi. Belediyenin elindeki temizlik araçlarını artırmasıyla, şehrin temizliğine hız verildi. Kentin bütün sokakları temizlenerek buradan toplanan çöpler, sellerin getirdiği kumlar ve taşlarla diğer süprüntüler bataklıklara götürüldü. Mezarlıkların kaldırılarak yerine park ve pazar yeri yapılması kentin çağdaş bir görünüm kazanmasında ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Güzelyalı, Eşrefpaşa, Alsancak, Kemer ve Karşıyaka'da açılan pazarlar, halkın temiz ve ucuz yiyeceği kolaylıkla temin edebilmelerini sağladı. Bu dönemde İzmir'de 20 civarında park açıldı. Parklar ve çocuk oyun alanları gibi yeşil alanlar hazırlanırken, İzmir gibi sıcak bir şehirde gölgelikler oluşturmak için ağaçlandırma çalışmalarına özel önem verildi.

1900'lerin başında ışıltılı bir gece hayatına sahip İzmir 1922 yangınının Kordon ve çevresini küle döndürmesiyle sönmüş, yerini kül rengi bir kente bırakmıştı. Yangının yarattığı iskân sorunu, göç olayları ve diğer altından kalkılması çok zor sorunlarla birlikte eklenen 1929 ekonomik krizi, kentin eğlence ve sosyal hayatını tamamen çökertmiş adeta İzmir'in üzerine ölü toprağı serpmişti. İzmir'in işgal ve kurtuluştan sonra başlayan yeniden kurulma süreci sosyal hayatta da başarılması gereken bir alandı çünkü İzmirliiler yaşadığı

76 İsimsiz, "Verem Hastanesi", *Anadolu*, 28 Haziran 1935.

77 *Anadolu*, 12, 13 Nisan 1938; *Yeni Asır*, 15 İllkânun 1937, 9 Mart, 13,14 Nisan 1938.

78 *Hizmet*, 8 Şubat 1927; *Anadolu*, 5 Kasım 1930, 19 Eylül 1931; *Yeni Asır*, 31 Temmuz 1936.

79 *Yeni Asır*, 6 Mayıs 1938; İzmir Şehir Rehberi, s.134

80 Kurt, a.g.e., s. 193; *Belediye Umumi Meclisi Zabıtname Defteri*, 11.11.1934 tarihli Belediye Meclis Tutanakları. Daha sonra belediye encümeni tarafından onaylanarak çeşme yapılmasına karar verilmiştir. Bkz.: Belediye Umumi Meclisi Zabıtname Defteri 12.2.1935 tarihli Belediye Meclis Tutanakları.

81 *Yeni Asır*, 19 Ağustos 1937.

82 *Anadolu*, 29 Ağustos 1934; Ürük, Şu Bizim..., s.s. 80-81.

onca travmadan artık kurtulmak, yeniden eski canlı sosyal günlerine dönmek istiyordu. Bu anlamda eğlence mekânları büyük önem taşımaktaydı. Zaten dönemin basınının dönüşümü bu yönde olmuştu. Örneğin 1930’lu yıllara kadar “*dancing*” denen eğlence mekanları çok da gerekli görülüyor, üstelik gürültü yaptıkları ve köylülerin bütün yıl çalışarak kazandığı parayı yiyip bitirdiğinden yakınıyor⁸³; 1930’lardan sonra bu kez büyük bir istek doğduğunu ve hatta buraların azlığından şikâyet edildiği görülüyor. Hatta barlardan kadınları uzaklaştırmakla erkek köçeklerin ortaya çıktığı ve İzmir’in bir köy halini aldığı söyleniyordu⁸⁴. Yeni Asır gazetesi de bir zamanlar köylünün bütün parasını bir gece de yediğini ama en azından parası olduğunu bugün ise ortalığı 30 kuruşluk ispirotoyu çekip kırmızı fenerli evlerin kapısına dayanan kitlenin tekeline geçtiğini ifade ediyordu⁸⁵.

İzmirliiler işgal, yangın ve krizin yarattığı sıkıntıyı aşabilmek için gündelik hayatın vazgeçilmez bir parçası olan kültürel etkinlikler ve eğlence hayatının canlanmasını istiyorlardı. 1930’lu yıllarda gerek belediye ve Halkevi gerekse de özel kişilerin işlettiği birtakım mekânlar dönemin anlayışına ve modasına uygun olarak halkın eğlence ihtiyacına cevap vermeye çalışmıştı. Bu mekânlardan bazıları şöyleydi: Halkevi Gazinosu, Karşıyaka Sahil Gazinosu, Sinekli Gazinosu, Belediye Park Gazinosu, İzmir Palas, Karşıyaka Kulübü, Turkuvaz Bar, Yıldız Bar, İzmir Bar⁸⁶. Ayrıca başta Şehir Gazinosu olmak üzere Türk ocağı Aile Çay Bahçesi, Naim Palas, İzmir Palas Gaffarzade Oteli ve İsmet Bey Gazinosu Karşıyaka’da da Karşıyaka Spor Kulübü ve Sahil Gazinosu ve Osman Bey Gazinosu⁸⁷. İzmir’in eğlence hayatını renklendiren yerlerdi.

Ekonomik kriz yıllarında 1930’lu yılların İzmir’inde spor, eğlence ve kültürel açıdan en önemli mekânlardan biri 9 Eylül Panayırı’ydı. Panayır ekonomik işlevinin yanı sıra İzmir ve çevre halkı için sosyalleşme ve eğlence ortamı yaratmakta; her yıl binlerce insan panayır için İzmir’e akıyordu. 9 Eylül Panayırı’na olan ilgi 1936 yılında açılan Kültürpark’la artarak devam etti. 1936 yılında açılan Kültürpark içinde yer alan gazino ve çay bahçeleri halkın iyi vakit geçirecekleri mekânlar olarak İzmirliilerin gündelik hayatının önemli birer parçası oldular. Kültürpark özellikle fuar döneminde İzmirliilerin en önemli gezinti mekânlarındandı. İnsanlar en güzel kıyafetlerine bürünerek, bir bayram havası içinde fuarı ziyaret ederdi⁸⁸.

1930’lu yıllarda sanatsal ve kültürel etkinliklerin başında sinema ve tiyatro geliyordu. İzmir’in gündelik yaşamında çok önemli bir yere sahip olan tiyatro, her ne kadar kentin kendi temsil heyetleriyle karşılanmaya çalışıldıysa da bu heyetler uzun soluklu olamaması ve benzer oyunların defalarca sergilenmesi izleyiciyi yeterince tatmin edemedi. Kentin tiyatro ihtiyacı daha çok Halkevi Gösteri Şubesi’nin sergilediği oyunlar ile İstanbul’dan gelen Darübedayi ve ondan ayrılan sanatçıların kendi adlarıyla kurdukları toplulukların gösterileri ile karşıladı.

1929 Ekonomik gündelik yaşamın her alanına büyük darbe indirirken, zaten az olan eğlence hayatını büsbütün sönmüştüğünü söylemiştik. Böylesi bir ortamda halk daha ucuz bir eğlence yolu olarak sinemalara yöneldi. Televizyonun olmadığı bir dönemde sinema aynı zamanda halkın dünya ve Türkiye’de meydana gelen çeşitli olayları görsel olarak izledikleri mekânlardı. İzmir’in en önemli sinemaları Tayyare ve Milli Kütüphane (Elhamra) Sinemasıydı. Bu yılların sinema yaşantısına Cemil Filmer ve İpekçizade Kardeşler damgasını vurdu. Yeni yeni yerli yapımların da devlet desteğiyle çekilmeye başladığı bu yıllarda “*Aysel Bataklı Damın Kızı*” ve “*İstanbul Sokakları*” başta gelen yapıtlardı. Kriz yılları

83 Tülay Alim Baran, *Bir Kentin Yeniden Yapılanması*, Arma Yayınları, Ankara, 2004, s. 189

84 *Anadolu*, 22 Nisan 1930.

85 *Yeni Asır*, 14 Mart 1931.

86 İzmir Rehberi 1934, s.s. 20, 84.

87 Lütfü Dağtaş, *İzmir Gazinoları 1800’lerden 1970’lere*, İBB Kültür Yayınları, İzmir, 2004, s.s. 23-24; Göksu, *a.g.e.*, s. 41; *Yeni Asır*, 6 Temmuz 1932,

88 Serçe ve diğerleri, *a.g.e.*, s.s. 201, 204, 196.

aynı zamanda daha önce Avrupa'nın hâkim olduğu sinemanın Hollywood'un tekeline girdiği bir dönemdir. Bu yılların bir başka özelliği de Mısır filmlerinin sinema sektörüne girmesi ve arabesk furyanın başlangıcını temsil etmesidir. Yapımı ve oyuncularıyla Mısırlı, şarkı sözü ve sesleriyle Türk olan bu melez filmler halk arasında çok tutulmaya başladı⁸⁹. İzmir'de sinema, kentlinin gündelik hayatında yalnızca film gösteriminden ibaret değildi. Sinema, İzmirli için televizyonun olmadığı bir dönemde hem eğitim, hem eğlence hem de dünyadan haberdar oldukları mekânlardı. Dolayısıyla kimi zaman ziraatla ya da zührevi hastalıklarla ilgili bilgilendirme filmi gösterilirken kimi zaman da, örneğin Balkan Atletizm Müsabakaları⁹⁰, 9 Eylül Panayırı'nın Açılması⁹¹, Berlin Olimpiyatları⁹² ya da Ankara Kömür Sergisi⁹³ gibi güncel olaylar filmlere ek olarak gösterilmekteydi.

Komşuluk ve akraba ilişkilerinin son derece canlı olduğu bu yıllarda özellikle yaz aylarında kapı önü sohbetleri ve birlikte dinlenen radyolar ayrı bir yere sahipti. Dini ve ulusal bayramlar ile Hıdırellez gibi özel günler kentlinin gündelik yaşamını canlandırmakta, alışveriş ve tüketimi artırmakta, kentte çok hareketli günler yaşanmasına sebep olmaktaydı.

1930'lu yıllarda iç ve dış siyaset çeşitli çalkantılı evrelerden geçti. İç siyasette Serbest Fırka'nın ortaya çıkması ve özellikle İzmir'de yaşanan olaylar çok partili hayata geçme denemelerini bitirirken, 1950 yılında DP iktidarına kadar tek parti dönemini kesinleştirdi. Diğer yandan yaşanan Menemen Olayı ekonomik krizin ve dinin siyasallaşmasının boyutlarını göstermesi bakımından çok önemliydi. Türkiye bu olayla birlikte tekrar Takrir-i Sükûn Kanunu uygulamalarıyla karşı karşıya kaldı. Her ne kadar bir süre sonra kaldırılmış ve belirli bir bölgeyi kapsamış olsa da ülkede yaratılan siyasal ortamda toplumsal muhalefet sustu. Böylece daha önce var olan sorunlara ek olarak 1929 Bunalımı ve savaş yıllarında yaşanan ekonomik sıkıntılar geniş kitleleri hızla CHF'den uzaklaştırdı ve 1950 yılında DP iktidarının kurulmasıyla sonuçlandı. Bu yıllarda dış siyasette yaşananlar gündelik yaşamı aynı ölçüde etkiledi.

Sonuç

Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasıyla birlikte Yunan işgalinden kurtulan İzmir, 1922 yangını ve mübadele ile dokusu tamamen değişmiş harap bir kent görünümündedir. Bütün bu yıkıma rağmen İzmir, Cumhuriyet'in çağdaşlaşma ve kurtuluşla özdeşleştiği bir kent olarak Türkiye'nin içine girdiği hızlı dönüşümle birlikte Batılı bir kent olmanın gereklerini yavaş da olsa yerine getirmeye başlamıştır.

Liberalizmin iflas ettiği 1929 Ekonomik Bunalımı bütün olumsuzluklarını dünya geneline yayarken Türkiye ekonomisi de nasibini aldı. Savaşın yıkıcı etkisinden sonra kendini toparlamaya çalışan İzmir 1929 Ekonomik Bunalımı'yla büyük bir darbe yedi. İzmir'in ekonomik yapısı içinde tarım ve ticaret en temel sektör olarak öne çıkmaktaydı. Bu sektörlerin darbe yemesi ile birlikte yaygın işsizlik, ücretlerin düşmesi ve banka iflasları krizin belli başlı etkileri olarak karşımıza çıkmaktadır. Kentin gündelik yaşamında hayatı pahalılaştıran bir diğer etken de kentsel hizmetleri gören özel şirketlerdi. Bütün bunlarla birlikte devletin diğer vergilere ek olarak koyduğu buhran vergisi ve kentin kendi ihtiyaçları için belediye tarafından konulan vergiler gündelik yaşamı içinden çıkılması zor bir hale getirdi.

Yaşanan bu ağır tablo karşısında krizin etkisini hafifletmek ve kenti yeniden ayağa

89 Burçak Evren, "Sinemamızda, Akımlar, Modalar ve Salgınlar", *75 Yılda Değişen Yaşam Değişen İnsan Cumhuriyet Modaları*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, s.s. 129-130; *Yeni Asır*, 3 ilkkânun 1937, 20 Sonkânun 1938.

90 *Yeni Asır*, 5, 10, 11 Teşrinievvel 1935.

91 *Yeni Asır*, 4 Eylül 1935.

92 *Anadolu*, 4-9 Eylül 1936.

93 *Anadolu*, 8 Haziran 1938.

kaldırmak için birtakım çalışmalar başladı. Yerli Malı kampanyaları ve yerli malı üreten fabrikalar açmak belli başlı ekonomik faaliyetlerin temelini oluştururken; halkın temel tüketim ihtiyaçları arasında yer alan elektrik, su, havagazı, telefon gibi hizmetler 1930’lu yılların ortalarından itibaren satın alınarak yabancı şirketlerin sömürsü engellenmeye çalışıldı. Aynı zamanda yaşam koşullarının iyileştirilmesinde sağlık alanında yapılan çalışmalar son derece önemli bir yer tutmaktaydı. Bulaşıcı hastalıklarla mücadele, kanalizasyon yapımı, suların demir borular içine alınarak evlerin temiz suya kavuşturulması, çeşmeler yapılması, sağlık taramaları yoluyla yerinde tedavinin mümkün kılınması bu dönemin kayda değer çalışmalarındandı. Yine Verem Savaş ve Hilal-i Ahmer gibi cemiyetlerle yürütülen kampanyalar ve ortaklaşa çalışmalarla İzmir halkının yaşam kalitesinde belirgin bir yükseliş oldu. Belediye kentin imarıyla birlikte semt pazarları, çocuk bahçeleri ve eğlence alanları yarattı. Böylece halkın ucuz ve temiz gıda teminini sağlarken, parklar da çocukların oyun oynayabileceği, kentlinin dinlenebileceği alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yıllar çağın modern aydınlanma enerjisi sayılan elektrik kullanımının giderek yaygınlaştığı ve havagazının yerini aldığı bir süreci başlattı.

Bütün bu çalışmalarla birlikte ekonominin can damarı olan tarımın canlanması için topraksız köylüye toprak dağıtılarak üretim artırılmaya çalışıldı. Tarımda makineleşme için adımlar atıldı, çiftçiye düşük faizli kredi sağlanması yoluna gidildi. Bir taraftan makineleşme ve nüfus artışı diğer taraftan mübadele işlerinin yoluna koyulması ve modern tarım yöntemlerinin yavaş yavaş uygulanmaya başlaması tarım üretimini artırdı. Ayrıca İzmir Cumhuriyet’in ilk yıllarında ülkede yapılan karayollarından en çok pay alan iller arasında yer aldı, ildeki demiryolları onarıldı. Bu da tarımsal üretimin kısa sürede bozulmadan iç ve dış pazarlara ulaşımını kolaylaştırdı. Böylece 1930’lu yılların ortasında krizin etkisinin azalması ve üretimin artması, aynı zamanda da devlet destekli sanayi faaliyetinin hız kazanmasıyla birlikte birçok ürün İzmir’de üretilir hale geldi. Bu dönemde İzmir’de küçük sanayi işletmeleri bulunmakla birlikte Türkiye’deki büyük ölçekli sanayi kuruluşlarının önemli bir bölümü de kuruldu. İzmir ekonomisi yaşadığı büyük travmadan devletin destekleyici politikalarıyla kurtuldu, yabancıların yarattığı ekonomik boşluk uzun bir süre hissedildi fakat Türk işadamları ve firmalarca zamanla kapatılmaya çalışıldı.

1930’lu yıllarda iç ve dış siyaset çeşitli çalkantılı evrelerden geçti. İç siyasette Serbest Fırka’nın ortaya çıkması ve İzmir’de yaşanan olaylar çok partili hayata geçme denemelerini bitirirken, 1950 yılında DP iktidarına kadar tek parti dönemini keskinleştirdi. Özellikle 1930’lu yılların ikinci yarısı savaşın kent gündemine yerleştiği bir dönemdi. Sonuç olarak İzmir işgal sonrası yaşadığı göçle yalnız insan değil, büyük bir işgücü ve sermaye kaybını da yaşadı. İzmir bir taraftan aldığı dış ve iç göçler, diğer taraftan yaşanan buhranla birlikte İzmir incelenen dönemin en pahalı kentlerinden biriydi. İşsizlik, konut sıkıntısı ve tarım üretiminin yaşadığı sıkıntılar hat safhadaydı. Bütün bunlarla birlikte İzmir Fuarı’nın açılması, üretimin artması ve sanayileşmenin yavaş bir tempoda hızlanmasıyla birlikte yeniden yükselen bir kent oldu.

Kaynakça

Belediye Umumi Meclisi Zabıtname Defteri, 11.11.1934 tarihli Belediye Meclis Tutanakları.
Belediye Umumi Meclisi Zabıtname Defteri 12. 2. 1935 tarihli Belediye Meclis Tutanakları.
İzmir Belediyesi 1937 Çalışma Raporu, Ticaret Basımevi, İzmir.
İzmir Belediyesi 1938 İmar Programı ve Mali Projesi, Bilgi Basımevi, İzmir.
İzmir Rehberi 1934, Resimli Ay Matbaası, İstanbul, 1934.
İzmir Şehri İmar Raporu (1939), İzmir Belediyesi, 1939.
İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, No: 12, Kânunuevvel, 1932.
İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, No:11-12, Teşrinisani-Kânunuevvel, 1931.
Akkoyun, Turan (1995), “İzmir Basınına Göre Atatürk Devrinde İktisadi Gelişmeler”, Tarih

- İncelemeleri Dergisi, S: X, s.s. 223-262.
- Aksoy, Yaşar (1986), Bir Kent Bir İnsan İzmir'in Son Yüzyılı, S. Ferit Eczacıbaşı'nın Yaşamı ve Anıları, İstanbul: Eczacıbaşı Vakfı Yayınları.
- Akşin, Sina (2004), Türkiye'nin Yakın Tarihi, Ankara: Kırılmaç Yayınları.
- Arı, Kemal (2010), "Cumhuriyet ve Ekonomik Kazanımları", İzmir Atatürk Organize Sanayi Bölgesi Dergisi, S: 60, s.s. 10-17.
- _____ (1990), "1923 Türk-Rum Mübadele Anlaşması Sonrasında İzmir'de Enval-i Metruke ve Mübadil Göçmenler", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, S: 18, C. VI, s.s. 627-657.
- _____ (1993), "Türk Kurtuluş Savaşı'nın Bitiminde İzmir'in Genel Ekonomik Durumu", ÇTTAD, C: 1, S: 3, ss. 29-46.
- Atay, Çınar (1978), Tarih İçinde İzmir, İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını.
- Baran, Tülay Âlim (2003), Bir Kentin Yeniden Yapılanması, İstanbul: Arma Yayınları.
- Baskın, Fazıl (1941), Eski ve Yeni Devirlerde İzmir Belediyesi, İzmir: Marifet Matbaası.
- Baykara, Tuncer (2001), İzmir Şehri ve Tarihi, İzmir: Akademi Kitabevi.
- Boratav, Korkut, Türkiye İktisat Tarihi, (1908-2002) (2004), Ankara: İmge Kitabevi.
- Çavdar, Tevfik, Türkiye Ekonomisinin Tarihi (1900-1960) (2003), Ankara: İmge Yayınları.
- Çoban, Pakize (2008), İzmir'de Dünya Ekonomik Bunalımı Sırasında Tüketim Kültüründe Değişmeler ve Bunalımın Fiyatlar Üzerine Etkileri, İzmir: DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Çolak, Filiz (2013), II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İzmir Şehrinde Üretim ve Dış Ticaret (1908-1923), İzmir: İBB Kültür Yayınları.
- Dağtaş, Lütfü (2004), İzmir Gazinoları 1800'lerden 1970'lere, İzmir: İBB Kültür Yayınları.
- Durgun, Bülent (2012), Erken Cumhuriyet Döneminde İzmir'de Ekonomi (1923-1938), İzmir: İBB Kültür Yayınları.
- Dursun, M. Kamil (1994), İzmir Hatıraları, İzmir: Akademi Kitabevi.
- Elmacı, Mehmet Emin (2009), "Cumhuriyetin Onuncu Yılı Sonrasında İzmir'de Sağlık Sorunları ve Alınan Önlemler", Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi (1920-1938), İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, s.s. 717-734.
- Evren, Burçak (1999), "Sinemamızda, Akımlar, Modalar ve Salgınlar", 75 Yılda Değişen Yaşam Değişen İnsan Cumhuriyet Modaları, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, s.s. 208-209.
- Göksu, Emel (2003), 1929 Dünya Ekonomik Buhan Yıllarında İzmir ve Suç Coğrafyası, İzmir: İBB Kültür Yayınları.
- Gözcü, Alev (2013), 1929 Dünya Ekonomik Buhanı ve Türkiye, İstanbul: Libra Yayıncılık.
- _____ (2007), "Bir İntiharın Sosyo-Ekonomik Arka Planı: Dünya Ekonomik Bunalımının İzmir Örneğinde Gündelik Yaşama Yansımaları", ÇTTAD, C. VI, S: 14, Bahar, s.s. 85-101.
- İnce, Erdal (2008), "1929 Dünya Ekonomik Buhanının Almanya'daki Etkisi ve Bu Etkinin İzmir Finans Piyasasına Yansıması 'Deutsche Orient Bank'", ÇTTAD, S: 16-17, Bahar-Güz, s.s. 291-309.
- Kazgan, Gülten (2006), Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kıray, Mübaccel (1972), Örgütlemeyen Kent, Ankara: Sosyal Bilimler Derneği Yayınları.
- Koçak, Cemil (2003), Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945), C: 1, İstanbul: İletişim Yayınları.

- Kongar, Emre (2005), 21. Yüzyılda Türkiye, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kurt, Sadık, İzmir’de Kamusal Hizmetler (1850-1950) (2012), İzmir: İBB Kültür Yayınları.
- Muslu, Selma (1996), 1929-1940 Yılları Arasında İzmir’de Sosyal Hayat, İzmir: DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Muşkara, Turan (1998), İzmir ve Karşıyaka Anıları, Haz.: Ahmet Mehmetefendioğlu, İzmir: Tükelmat AŞ, Yay.
- Örs, Ferlâl (2002), “Buhran Yıllarında İzmir’de Ticaret ve İzmir Ticaret ve Sanayi Odası”, 19. Yüzyıldan 21. Yüzyıla İzmir Ticaret Odası Tarihi, İzmir: İzmir Ticaret Odası Yayınları, s.s. 132-147.
- _____ (2002), “1930’lu Yıllarda İzmir Ticaretinde Yeni Oluşumlar”, 19. Yüzyıldan 21. Yüzyıla İzmir Ticaret Odası Tarihi, İzmir: İzmir Ticaret Odası Yayınları, s.s. 148-158.
- _____ (2002), “Buhranın Ege ve İzmir’e Yansımaları”, 19. Yüzyıldan 21. Yüzyıla İzmir Ticaret Odası Tarihi, İzmir: İzmir Ticaret Odası Yayınları, s.s. 121-131.
- _____ (2002), “Büyük Dünya Buhranı ve Yeni Ekonomi Politikaları”, 19. Yüzyıldan 21. Yüzyıla İzmir Ticaret Odası Tarihi, İzmir: İzmir Ticaret Odası Yayınları, s.s. 113-119.
- Poyrazoğlu, Nuri (2008), “1929 Dünya Ekonomik Bunalımının İzmir’de Görülen Etkileri”, İzmir: DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Tekeli, İlhan (1985), “Türkiye’de Devletçi İktisat Politikasına Geçişin Ekonomik Nedenleri: Devletçilik Deneyiminin Ege Bölgesinde Çeşitlenmesi”, Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı ve İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu (1885-1985), İzmir: İzmir Ticaret Odası, s.s. 190-211.
- Ülken, Yüksel (1985), “İzmir İktisat Kongresi ve Ekonomide Yön Arayışları”, Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı ve İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu (1885-1985), İzmir: İzmir Ticaret Odası, s.s. 177-189.
- Ürük, Yaşar (2003), Şu Bizim Karşıyaka, İzmir: Atadost Yayınları.
- Yetkin, Sabri, Erkan Serçe, İzmir Esnaf ve Ahali Bankası’ndan Egebank’a (1928-2000) (2000), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Say, Memduh (1941), Hijyen Bakımından İzmir Şehri, İzmir: Bilgi Matbaası.
- Serçe, Erkan, Fikret Yılmaz, Sabri Yetkin (2003), Küllerinden Doğan Şehir, İzmir: İBB Kent Kitaplığı.
- Serçe, Erkan, İzmir’de Belediye (1868-1945) (1998), İzmir: Dokuz Eylül Yayınları.
- Serçe, Erkan (2001), İzmir İktisat Kongresi, İzmir: İBB Kültür Yayınları.
- Tezel, Yahya S. (2002), Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

MÜTAREKE DÖNEMİ TÜRKİYE’NİN ULAŞIM DURUMU

TRANSPORTATION STATUS OF TURKEY IN ARMASTICE PERIOD

Feyzullah EZER*

Öz

Osmanlı Devleti’nin kuruluş döneminden itibaren sahip olduğu kara yolu ağı XIX. yüzyıla kadar ulaşım ihtiyaçlarını karşılamaya yetmiştir. Ancak Avrupa’daki Sanayi Devrimi sonrası gelişmelerin de etkisiyle mevcut yollar ihtiyacı karşılamaz olmuştur. XIX. yüzyıldan itibaren tüm dünyada önemli ve güçlü bir ulaşım aracı olmaya başlayan demiryolu, Osmanlı topraklarında da yapılmaya başlanmıştır. Yolların ve motorlu taşıtların sayısının son derece sınırlı olduğu Osmanlı Devleti’nin son döneminde demiryolları ulaşım araçlarının tek yolu haline gelmiştir. Milli Mücadele başlangıcında yabancı şirketlerin işlettiği demiryolları da ülke ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kalmıştır. Bu sebeple Mustafa Kemal Atatürk tarafından Cumhuriyet’in ilk yıllarında ulaştırma alt yapısının geliştirilmesi bir zorunluluk olarak görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Mütareke Dönemi, Milli Mücadele, Ulaşım, Karayolu, Demiryolu.

Abstract

The road network which the Ottoman Empire had since its foundation period, had been sufficient to meet its transportation needs until nineteenth century. However, with also impact of the developments in Europe after the industrial revolution, existing roads have not been able to meet the needs. Railway started to be an important and powerful means of transportation all over the world since the nineteenth century, also started to be built in the Ottoman lands. In the last period of the Ottoman Empire, where the number of roads and motor vehicles were extremely limited, railways have become the only means of transportation. The railways operated by foreign companies have also been inadequate to meet the needs of the country at the beginning of the National Struggle. For this reason, the development of transport infrastructure in the first years of the Republic was regarded as a necessity by Mustafa Kemal Atatürk.

Keywords: Atatürk, Armistice Period, National Struggle, Road, Railway.

A. Giriş

Bir ülkede değişik ekonomik faaliyet sektörleri arasında ulaştırma sisteminin ve bu sistemin ürettiği hizmetlerin özel bir yeri vardır. Ulaştırma sistemi insanların belirli ihtiyaçlarının karşılanmasını sağladığı gibi, üretimden tüketime kadar diğer ekonomik faaliyetlerin işleyişini, bazı hallerde vücut bulmasını büyük oranda etkilemektedir.¹

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren Anadolu Selçuklu Devleti’nden teslim almış olduğu ulaştırma ağını uzunca bir süre kullanmıştır. Osmanlı Devleti’nin askerî ihtiyaçlarını karşılamak için geliştirmiş olduğu karayolu ağı yükseliş döneminde, hem askerî hem de ticarî ihtiyaçları karşılayabilmiştir. Bu yollara ilave olarak pek çok han ve kervansaray da inşa edilerek, güzergâhlarda ticaretin gelişmesi ve ahenk içinde işlemesi için her türlü kolaylık sağlanmaya çalışılmıştır. Yükseliş döneminde inşa edilen karayolu ağları Osmanlı Devleti’nin son dönemlerine kadar ulaşım ihtiyaçlarını karşılamaya yetmiştir.²

1 Filiz Çolak, “Atatürk Döneminde Türkiye Cumhuriyeti’nin Ulaşım Politikasına Genel Bir Bakış”, *Turkish Studies*, 8/2, (Winter 2013), s. 346.

2 Bülent Durgun, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Türkiye’de Karayolu Ulaşımı ve İzmir Uygulamaları”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, V/13, (2006), s. 26.

*Fırat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Elazığ; fezer@firat.edu.tr.

Sanayi Devrimi'yle birlikte Avrupa ülkelerinin çehresini değiştiren gelişmeler yaşanmıştır.³ XIX. yüzyıl Sanayi Devrimi'nin yol açtığı üretim patlaması, teknolojik gelişmeler, hızlı ulaşım araçları gibi faktörler nedeniyle, ulusların birbirleriyle ekonomik ilişkilerini üst düzeylere tırmadıkları bir süreç olmuştur.⁴ 1838 yılına kadar Osmanlı Devleti ekonomide dışa kapalı olmamakla birlikte kendine yeten, ürettiğini tüketen bir toplum düzeni oluşturmuştur.⁵ Ancak Avrupa'daki ekonomik ve teknolojik gelişmelerinde etkisiyle ortaya çıkan yeni yol yapım ve bakım ihtiyacı finans kaynakları yetersizliği nedeniyle Osmanlı Devleti tarafından yeterince karşılanamamıştır.⁶

Ulaştırma faaliyetleri arasında müstesna bir yere sahip olan demiryolları ise, uygarlık tarihinin en önemli öğelerinden biri olmuştur. Modernleşme denen olguyla insanlık, demiryolu sayesinde tanışmıştır. İlk kuruluş maliyetinin çok yüksek olması ve faaliyete geçmesi uzun zaman gerektirmesine karşın, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren demiryolu inşası için tüm dünyada büyük yatırımlar yapılmış ve beş kıtada yüz binlerce kilometre demiryolu döşenmiştir. Emperyalist ülkelerin, dünyanın geri kalmış bölgelerine demiryolu hatları döşemeleri, kendi içlerine kapalı, mütevazı ekonomilerin, büyük pazarlara bağlanarak dünya ekonomisiyle bütünleşme sürecine girmelerine neden olmuştur.⁷ Batılı devletlerin teknolojiye ve sanayilerinde yaptıkları bu atılımlar sonucu yayılma politikalarına hız kazandırdıkları bu yüzyılda, hiç kuşkusuz Osmanlı Devleti de hedef olmaktan kendini kurtaramamıştır.⁸

Tüm dünyada önemli ve güçlü bir ulaşım aracı olmaya başlayan demiryolu, Osmanlı Devleti'nin topraklarında da yapılmaya başlanmıştır. Bu devletin son dönemlerinde özellikle karayollarının az ve motorlu kara taşıtlarının sayıca son derece sınırlı olduğu dönemde demiryolu tek ulaşım aracı olmuştur. Osmanlı Devleti demiryolu yapımı ve işletilmesi konusunda kendi ihtiyaçlarından ziyade yabancıların ekonomik ve siyasi çıkarlarına uygun bir politika izlemek zorunda kalmıştır.⁹

Osmanlı toprakları üzerinde yapılması planlanan demiryolu ağı, İngiltere ve Fransa'ya nazaran kapitalist gelişmesini daha geç tamamlayan Almanya gibi ABD'nin de ilgisini çeken bir alan olmuştur. Akdeniz'i Basra Körfezi'ne bağlama çerçevesinde 1856 yılında İzmir-Aydın demiryolu imtiyazını elde eden İngiltere'nin ve 1890'lı yıllardan itibaren İzmir-Kasaba demiryolunu kontrol etmeye başlayan Fransa'nın yanı sıra İngiltere'nin sömürge yollarına sekte vurmak isteyen Almanya, 1888'den itibaren Berlin-Bağdat demiryolu projesiyle emperyalist yarışa katılmıştır.¹⁰

1. Mütareke Dönemi Karayolu Ulaşımı

Osmanlı Devleti'nin yol yapım politikaları, genellikle askerî ihtiyaçlara yönelik olarak yerel yöneticiler tarafından yürütülmeye çalışılmıştır. Bu sebeple kara ulaştırma ağı, uzun süre bakımsız ve bozuk yollardan ibaret kalmış, ulaştırma; kağrı gibi araçlar, at, deve,

3 İsmail Yıldırım, "Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Bir Değerlendirme (1839-1918)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/2, (2001), s. 317.

4 Cihan Özgün, "Osmanlı Ekonomi Politliğine Kısa Bir Bakış (XVIII-XIX. Yüzyıllar)", *Tarih Okulu Dergisi*, 1, (2008) s. 3.

5 Feyzullah Ezer, "Mütareke Dönemi Türkiye'nin Dış Ticaret Politikaları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 224, (Eylül-Ekim 2016), s. 138.

6 Bülent Durgun, *a.g.m.*, s. 26.

7 Müşerref Avcı, "Atatürk Dönemi Demir Yolu Politikası", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 54, (Bahar 2014), s. 40.

8 Ünsal Yavuz, *Atatürk İmparatorluktan Millî Devlete*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1990, s. 3.

9 Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı'nın Malî Kaynakları*, Maliye Bakanlığı Ellinci Yıl Yayınları, Ankara, 1974, s. 84-85.

10 Bige Sükan Yavuz, "Fransız Arşiv Belgelerinin Işığında Chester Demiryolu Projesi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk Yolu Dergisi*, 24, (Kasım 1999), s. 529; Geniş bilgi için bkz. Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1987, s. 46; Feyzullah Ezer, "Mütareke Dönemi Türkiye'de Tarım ve Sanayi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 218, (Eylül-Ekim 2015), s. 136.

katır, merkep gibi hayvanlarla yapılmıştır.¹¹

İslahat Fermanı'yla birlikte Osmanlı Devleti tarafından bayındırlık işlerinde yeni düzenlemeler yapılarak, imkânlar çerçevesinde yol yapım çalışmaları başlatılmıştır. Ayrıca yerleşim birimleri arasındaki karayolu mesafesi saat cinsinden hesaplanmıştır. Buna göre; karayolu ile İstanbul-İzmir arası 87 saat, İstanbul-Alanya arası 58 saat, İstanbul-Şam arası 319 saat, İstanbul-Kayseri arası 186 saat, İstanbul-Diyarbakır arası 270 saat, Diyarbakır-Bağdat arası 169 saat ve Trabzon-Erzurum arası 54 saat olarak tespit edilmiştir.¹²

Osmanlı Devleti modern anlamda karayolu yapımıyla ilgili ilk adımı, 1866 yılında çıkarmış olduğu "*Turuk-i Muabir Hakkında Nizamname*" ile atmıştır. Bu nizamnameyle kara yolları yapımı, bakım ve onarımı teknik kurallara bağlanmış, geniş çaplı bir yol yapım ve bakım programı hazırlanmıştır. "*Avrupa-i Osmanî*" ve "*Asya-yı Osmanî*" olarak iki bölümden oluşan bu program, Avrupa ve Asya'daki devlet yolları yapım ve bakımını öngörmekteydi. Yollar bugünkü gibi numaralandırılmıştı. Bu suretle Osmanlı Devleti'nin Asya topraklarında 26, Avrupa topraklarında 21 yol yapımı söz konusuydu. Programa alınan yollar, büyük çoğunluğu Türk kaynakları ile finanse edilerek ve çoğu kaba yapım haline dönüştürülerek gerçekleştirilmiştir. Orta Avrupa ile Karadeniz'i Basra Körfezi'ne bağlayan Samsun-Bağdat karayolu yapım projesini Fransızlar üstlenmiş, yolun Samsun-Amasya-Tokat-Sivas arası 1883 yılında bitirilmiş, Sivas-Malatya-Diyarbakır-Musul- Bağdat kısmı ise yapılamamıştır.¹³

Karayollarının yapım onarım ve geliştirilmesi için 1879, 1910 ve 1913 yıllarında yeni düzenlemelere ihtiyaç duyulmuştur. 1913 yılında yapılan düzenleme ile kara yolları dört sınıfa ayrılmış, birinci sınıf kara yolu "*Turuk-i Umumiye*" (devlet yolu) olarak, diğerleri ise "*Turuk-i Hususiye*" (il yolları) olarak isimlendirilmiştir. "*Turuk-i Umumiye*"den olan yollar, genel bütçeden ayrılan ödenek ile "*Turuk-i Hususiye*"den olan yollar ise il özel dairelerinin bütçesinden yapıldığı için, "*Turuk-i Hususiye*"den olan bir yolun, "*Turuk-i Umumiye*" sınıfına geçişi, ancak kanun ile mümkün olmaktadır.¹⁴

Osmanlı Devleti'nin 48.900 kilometreyi bulan karayolu ağının, Misak-ı Millî sınırları içinde kalan kısmı 9.711 kilometreydi. Bu yolların 3.477 kilometresi onarıma muhtaç, 3.208 kilometresi sürekli bakımı ve 3.026 kilometresi yeniden yapımı gerektirir nitelikteydi. Resmi kayıtlara göre yol sayılan, aslında yüzyıllar boyunca göçlerle, kervanlarla, iç ve dış ticaretle uzun yıllar kullanılması sonucu yola dönüşen araba, kağrı ve kervan izleri idi.¹⁵ Osmanlı Devleti'nin İstanbul'u izmit'e bağlayan bir karayolu yoktu. Anadolu'da büyük yerleşim birimleri arasında düzenli ve dört mevsim açık karayolu bulunmamaktaydı.¹⁶ Yaşanan uzun süreli savaşların Osmanlı ekonomisine olumsuz etkilerinin yanı sıra Anadolu'nun I. Dünya Savaşı sırasında savaş alanı haline gelmesi mevcut yolların da bozulmasına neden olmuştur.¹⁷ Bu bakımdan harita üzerinde görülen ve aslında bir takım izlerden oluşan kara yollarının Millî Mücadele'ye katkıda bulunabilme imkânı son derece sınırlı kalmıştır.¹⁸

Osmanlı Devleti'nde mevcut karayolları üç ana grupta toplanmaktaydı. Bunlar:

11 Müşerref Avcı, *a.g.m.*, s. 41.

12 Erdal İnce, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Türkiye'de Kara Yolu Ulaşımına Genel Bir Bakış ve Köyde Ulaşım", *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 12/24, (Bahar-2012), s. 174.

13 Alptekin Müderrisoğlu, *a.g.e.*, s. 81-82.

14 Özcan Karacan, *Atatürk Döneminde Yapılan Kara Yolları Barajlar ve Limanlar (1923-1938)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2005, s.18.

15 Erol Mütercimler, *Kurtuluş Savaşı'nda Denizden Gelen Destek*, Alfa Yayınları, İstanbul, 1997, s. 64.

16 Erdiç Tokgöz, *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2007)*, İmaj Yayınevi, Ankara, 2007, s.15.

17 Bülent Durgun, *a.g.m.*, s. 26.

18 Erol Mütercimler, *a.g.e.*, s.64.

- 1) İl merkezini en yakın demiryolu istasyonuna bağlayan 5 metre genişliğindeki yollar.
- 2) İl merkezleri arasındaki başlıca kasaba ve limanları bağlayan 4 metre genişliğindeki yollar.
- 3) İl içerisindeki kasaba ve köyler arasındaki 3 metre genişliğindeki ilkel yollar.¹⁹

Millî Mücadele başlangıcında, 1919-1920 döneminde ise; Anadolu'da beş ana karayolu bulunmaktaydı. Bu yolları şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Bağdat Karayolu: Samsun-Amasya-Tokat-Sivas-Harput-Musul yolu.
2. Ereğli (Konya)-Kayseri-Malatya-Harput-Diyarbakır yolu.
3. Kayseri-Sivas yolu.
4. Halep-Urfa-Diyarbakır yolu.

5. Trabzon-Bayburt-Erzurum-İran (transit) yolu. Bunların dışında İzmit-Adapazarı-Bolu-Ankara-Sivas yolu da önemli yollar arasında bulunmaktaydı.²⁰ Anadolu'da iyi durumda olmayan ve yılın bazı mevsimlerinde kapanan fakat önemli sayılan birtakım yollar da mevcuttu. Bunların başlıcaları ise;

Gebze-Kocaeli-Sapanca-Sakarya-Düzce-Bolu-Ankara ve Sapanca'dan itibaren Geyve-Nallıhan-Ankara Şosesi;

Bursa-İnegöl-Bozüyük-Kütahya-Uşak ve Kütahya-Altıntaş-Afyonkarahisar şosesi;

Gemlik-Yenişehir-Bilecik-Söğüt-Çukurhisar-Eskişehir şosesi;

Eskişehir-Kütahya-Afyonkarahisar-Konya şosesi;

Bolvadin-Kütahya-Afyonkarahisar-Konya şosesi;

Bolvadin-Emirdağ (Aziziye)-Sivrihisar ve Afyonkarahisar-Seyitgazi arasındaki yollardan oluşmaktaydı.²¹

Osmanlı Devleti tarafından yol yapım ve onarımı ile ilgili olarak 1913 yılında çıkarılan "Yol Vergisi Kanunu", TBMM tarafından ülkenin içinde bulunduğu ekonomik durum, yeni yol yapımı ve mevcut yolların tamir edilmesi ihtiyacı göz önüne alınarak 21 Şubat 1921 tarihinde yeniden düzenlenmiştir.²² Bu dönemde Anadolu'da orduların ulaşım işlerinde kullanabilecekleri motorlu ulaştırma birliği yoktu. I. Dünya Savaşı'ndan artakalan birkaç kamyon kullanılmaz haldeydi. Ülkedeki 1.000 civarındaki otomobilin 800 adedi İstanbul'da

¹⁹ Alptekin Müderrisoğlu, *a.g.e.*, s. 83.

²⁰ Tefik Çavdar, *Millî Mücadele Başlarken Sayılarla Vaziyet ve Manzara-i Umumiye*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1971, s. 82-83.

²¹ Şose yol (Fr: chaussée), Düzeltilmiş toprak üzerine kırık taş veya çakıl döküldükten sonra üzerinden silindir geçirilerek hazırlanan basit bir tür karayoludur. *Türk İstiklâl Harbi*, C. II, (Batı Cephesi, 3'ncü Kısım), Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999, s. 24.

²² Osmanlı Devleti tarafından 1913 yılında çıkarılan Yol Vergisi Kanunu, Millî Mücadele döneminde ülkenin içinde bulunduğu ekonomik durumda göz önüne alınarak yeniden düzenlenmiştir. 21 Şubat 1921 tarihinde kabul edilen kanunla, yükümlülük bedeli olarak düşünülmüş, böylece bayındırlık yatırımlarına kaynak yaratılması hedeflenmiştir. Kanunun getirdiklerini özetlersek; Onsekiz-altmış yaş arasındaki her erkek, yol vergisi ile yükümlü tutulmuştur. Sakatlıklarını doktor raporuyla kanıtlayanlar, fakirler, askerliklerini yapmakta olanlar, işçi toplama işlemiyle uğraşan imamlar ve muhtarlar bu vergiden muaf tutulmuştur. Belirlenen yol vergisini nakit olarak ödemeye gücü olmayanlar, bu yükümlülüklerini buldukları yerin idare amirleri tarafından belirlenen ve buldukları yerlere mesafesi üç saati geçmeyen, il yolları ve mahalli yol inşaatlarında bedenen çalışarak yerine getirebilme imkânı tanınmıştır. Özcan Karacan, *a.g.e.*, s.18.

bulunmaktaydı. İzmir haricinde, Anadolu illerinde bulunan otomobil sayısı 100 kadardı. 1919 yılında Amerikalılar tarafından işletilen, Ermeni kadın ve çocukları Kayseri-Sivas arası taşıyan otobüsler haricinde, Anadolu'da herhangi bir otobüs seferi bulunmamaktaydı.²³ Ulaşımı düzenlemek, yollara işlerlik kazandırmak ve araç sayısını artırmak amacıyla TBMM Hükümeti tarafından 29 Temmuz 1921 tarihinde "*Türkiye dâhilinde otomobil ve kamyon işletmesi ve nakliyatı umumiyeye mahsus otomobil ve kamyonlar levazımının gümrük resminden muafiyeti hakkında bir nizamname*" düzenlenmiştir.²⁴ Otomobil ve kamyon işletmeciliğini teşvik etmek amacıyla Kütahya-Eskişehir Muharebelerinden sonra düzenlenen bu nizamname ile doğru dürüst yol ve alt yapı olmadığından tam anlamıyla istenilen sonuç elde edilememiştir.²⁵ Ayrıca TBMM'de Şubat 1922'de yapılan gizli toplantıda, döviz girdisi sağlamak ve bütçe açıklarını azaltmak amacıyla, ihracatın kolay gerçekleşmesi ve ihracat işleriyle uğraşan tüccarların özendirilmesinin gerekliliği vurgulanmıştır.²⁶ TBMM'nin 13 Şubat 1922 tarihli toplantısında söz alan Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey'de aynı doğrultuda bir konuşma yapmıştır.²⁷ Buna ilaveten kaynak sıkıntısını gidermek ve gelir artırıcı önlemler almak amacıyla, daha önce Osmanlı tarafından çıkarılan Nisan 1918 tarihli gümrük kanunu, TBMM Hükümeti tarafından yeniden düzenlenmiştir.²⁸

Diğer taraftan askerî malzemenin sevkiyatı için o günkü karayolu güzergâhından faydalanma yoluna gidilerek bu konuda bir düzenleme yapılmıştır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden (El-Cezire Cephesi) Batı Cephesi'ne tertip edilen silah ve cephane, Diyarbakır ve dolaylarından getirilerek Malatya'da toplanmıştır. Bunları nakledecek ulaştırma araçları, Malatya-Sivas, Sivas-Kayseri-Yahşihan, Sivas-Yozgat-Yahşihan karayollarını izlemişlerdir. Doğu Cephesi'nden Batı Cephesi'ne tertip edilen silah ve cephanenin ise çeşitli yönlerden Ankara'ya nakli sağlanmış, oradan da cepheye ulaştırılmıştır.²⁹ Milli Mücadele dolayısıyla yatırımda öncelik askerî ihtiyaçlara verilmiştir. Yeni yol yapımı yerine sadece orduların kullanacağı yolların bakımıyla yetinilmiştir.³⁰

2. Mütareke Dönemi Demiryolu Ulaşımı

Osmanlı Devleti tarafından ilk demiryolu imtiyazı 610 km uzunluğundaki İzmir-Aydın

23 Alptekin Müderrisoğlu, *a.g.e.*, s. 84.

24 *Milli Mücadele Dönemi Bütçeleri ve Mali Mevzuatı (1920-1923)*, Maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü, 1994/27 Ankara, 1994, s. 345.

25 Mehmet Evsile, *Kurtuluş Savaşı'nda Genel Levazım Hizmetleri ve Tekâlif-i Milliye Uygulamaları*, Cem Ofset Yayınları, Amasya, 1998, s. 64.

26 TBMM'nin 4 Şubat 1922 tarihli toplantısında söz alan Antalya Milletvekili Rasih Efendi; "Ülke içindeki mal sevkiyatında gümrük uygulanması, açlık tehlikesine yol açtığı gibi, iç pazarın yabancılara kaptrılmasına neden olmaktadır. Bugün aynı tedbir neticesinde hububatı toprağın altında çürüteceğiz" demiştir. *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C. 2, s. 687.

27 TBMM'nin 13 Şubat 1922 tarihli toplantısında söz alan Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey; "Uygulanan gümrüğün çok yüksek olması, iç pazarı koruyalım derken kaçakçılığa neden olmakta, bu da gümrük vergisi kayıplarına yol açmaktadır" demiştir. *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C. 2, s. 757.

28 Osmanlı Hükümeti, sonuncusunu 1918 Nisan'ında çıkarttığı gümrük kanunlarıyla, 1916 tarifesindeki maktu değerleri belirli katsayılarla artırmıştı. Ne var ki, aynı yılın sonlarına doğru İttihatçılar yenilgiyi kabul etmişlerdi. Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra İstanbul'a giren işgal kuvvetlerinin direktifiyle, yeni İstanbul Hükümeti, Nisan 1918 tarihli gümrük kanununu yürürlükten kaldırmıştı. Böylece 1916 spesifik oranlarına yeniden dönmüş oldu. 1916 tarifesi o yılki fiyatlara göre ortalama % 18'lik bir ad valorem vergiye (malları fiziksel ölçülerine -kilo, litre, metre kare gibi ölçülere- göre değil, değeri üzerinden ve belirli bir yüzdeye göre hesaplanan vergi türü) eş değerde gümrük vergisi tahsilâtı sağlamıştı. Hâlbuki 1918 vergi tahsilâtı, fiyat artışları ve kâğıt paranın değer kaybı nedeniyle, ancak % 5, % 6'lık bir ad valorem vergiye tekabül eden bir düzeyde kalmıştı. Bu nedenle, 1921'de işgal kuvvetlerinin izniyle, savaştan önceki gümrük rejimine, yani % 11'lik ad valorem vergi uygulamasına dönmüştür. Ankara'da toplanan TBMM, çıkardığı ilk kanunlardan biriyle, spesifik vergi değerlerini beş kat artırarak, 1916 tarifesini kendi egemenliği altındaki limanlarda yeniden yürürlüğe koymuştur. Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 159.

29 Mehmet Evsile, *Kurtuluş Savaşı'nda Askerî Nakliye Hizmetleri*, Cem Ofset Yayınları, Amasya, 1997, s. 3.

30 Özcan Karacan, *a.g.e.*, s.19.

demiryolu hattını döşemek üzere 1856 yılında İngiltere'ye verilmiştir. Daha sonra İngiltere tarafından İzmir'den başlayarak Hindistan'a kadar uzatılması planlanan bu hat, 56 yılda ancak 600 kilometre ilerleyebilmiştir. Demiryolu hattı Aydın-Denizli üzerinden 1912 yılında Eğirdir'e ulaştırılmıştır. İngiltere, İzmir-Aydın demiryolunun kârlılığı sebebiyle İzmir-Afyon ve İzmir-Bandırma demiryolu hattı yapımlarını da üstlenmiştir. İngiltere stratejik planları doğrultusunda Basra Körfezi kıyıları ile Karadeniz ve İstanbul Boğazı'nı demiryolu hattı ile birleştirmeyi planlamış, ancak Süveyş Kanalı'nın açılması sebebiyle bu planından vazgeçmiştir. İngilizler Anadolu ticaretinin merkezi olan İzmir-Aydın demiryolu hattını 1906 yılında tamamlayarak imtiyaz süresinin 1950 yılına kadar uzatılmasını sağlamışlardır.³¹ Batı Anadolu'da faaliyet gösteren Alaşehir ve Afyon demiryolu ile İzmir, Manisa, Soma ve Bandırma demiryolu, Ege Bölgesi'nin ürünlerini İzmir limanına taşımaktaydı. Bursa-Mudanya arasında yapılan demiryolu ile Bursa ve çevresi, Marmara'ya bağlanmıştır. Bu sırada Almanya; Berlin-Bağdat sloganı ile ortaya çıkarak, Orta Avrupa'yı Basra Körfezi'ne bağlamayı öngören demiryolu imtiyazını Osmanlı hükümetinden almış ve bu hat, Deutsche Bank'ın projeleri arasına girmiştir.³² İstanbul'dan başlayan demiryolu hattı İzmir, Bilecik ve Eskişehir üzerinden 1892 yılında Ankara'ya ulaşmıştır. Demiryolunun Doğu Anadolu ve Karadeniz yönündeki en uç noktası Ankara olmuştur. Çünkü Ankara-Yozgat-Sivas-Erzincan-Erzurum hattı Rusya'nın tepkisi nedeniyle yapılamamıştır.³³

Eskişehir'den itibaren güneye yönelen demiryolu hattı, Afyon üzerinden 1896 yılında Konya'ya varmış, fakat İngiltere'nin, Almanya'nın Basra Körfezi'ne inmesinden duyduğu kuşku üzerine yapım durmuştur. Uzun pazarlık ve görüşmelerden sonra yapıma tekrar başlanarak, 1908'de Ereğli'ye varılmıştır. I. Dünya Savaşı başladığında demiryolu hattı Torosların eteğinde bulunan Pozantı'ya kadar uzatılmıştı. Demiryolu hattı Tarsus'tan itibaren yeniden başlayıp, Adana'yı geçerek Toprakkale'ye kadar ulaşmıştır. Suriye'deki demiryolları Fransızlar tarafından ve gelecekteki saldırı plânlarına uygun olarak, Akdeniz'den içerlere doğru yapılmıştır. İstanbul'dan gelen demiryolu ile bağlantısı düşünülmeyişi gibi, hatların genişliği de birbirine uymamıştır. Ayrıca İtalyanlara, Antalya'dan başlayıp içerlere doğru, Ruslara da Karadeniz kıyılarında demiryolu yapım imtiyazı verilmiş, fakat yapıma çeşitli nedenlerle başlanamamıştır. Eskişehir-Ankara demiryolu hattının Ankara'da sona ererek, Doğu Anadolu'ya uzanmamasının zararları, I. Dünya Savaşı sırasında görülmüş ve dekovil hattının Ankara'dan Sivas'a doğru uzatılmasına başlanmıştır.³⁴

Dekovil hattı yapımı Ankara'dan Elmadağ, Irmak, Kırıkkale ve Yerköy üzerinden İzzettin İstasyonu'na kadar uzatılmıştır. Bu hat 1 Ağustos 1919 günü işletmeye açılmış ve Millî Mücadele süresince Yerköy bölgesi ürünlerinin Eskişehir'e ulaşması sağlanmıştır. Fransa'nın Orta Avrupa ve Karadeniz'i Basra Körfezi'ne bağlamak amacıyla yapım imtiyazını aldığı Samsun-Bağdat demir yolu hattının ilk aşaması olan Samsun-Sivas hattı hazırlık çalışmaları 1911 de başlamış, fakat I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla çalışmalar durdurulmuştur.³⁵

Millî Mücadele öncesi bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan demiryolu ağı şu şekildeydi;

İzmir-Aydın demiryolu .....610 km

İzmir-Kasaba demiryolu.....704 km

31 A. D. Novıçev, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, (Çeviren: Nabi Dinçer), Onur Yayınları, Ankara, 1979, s. 15.

32 Alptekin Müderrisoğlu, *a.g.e.*, s. 86.

33 İsmail Yıldırım, *Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923-1950)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2001, s. 15-16.

34 Erol Mütercimler, *a.g.e.*, s. 66.

35 Dekovil hat: Dar hatlı (60 cm ve aşağısı) demektir. M. Serhan Yücel-M. Murat Taşar, "Demiryolunun Stratejik Önemi ve Erken Cumhuriyet Döneminde Demiryolu Siyaseti", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1/1, (Mart 2016), s. 224, 330-331; Alptekin Müderrisoğlu, *a.g.e.*, s. 87.

Mütareke Dönemi Türkiye'nin Ulaşım Durumu

Mudanya-Bursa demiryolu.....	41 km
Mersin-Adana demiryolu.....	69 km
Anadolu-Bağdat demiryolu.....	2.038 km
Kollarıyla birlikte İstanbul-Edirne demiryolu.....	337 km
Arpaçay-Sarıkamış-Erzurum demiryolu.....	356 km
Toplam.....	4.155 km. ³⁶

Yukarıda belirtilen demir yolu hatlarının tamamı yabancı şirketler tarafından işletilmekteydi.³⁷ Demiryolu ağının tamamlayıcı unsurlarının 19 Mayıs 1919 tarihindeki Misak-ı Millî sınırları içinde durumu ise şöyle özetlenebilir: Bütün hatlardaki lokomotif sayısı 280, yolcu vagonu sayısı 720, yük vagonu sayısı ise 4.500 civarındaydı. Bunların da en iyimser tahminlerle % 25'i tamire muhtaç olup, eldeki imkânlarla ancak 100 lokomotifini sürekli olarak çalıştırmak mümkün olmaktadır.³⁸ Mevcut demiryolu ağı ve bu yollardan Millî Mücadele'de yararlanma imkânları son derece sınırlıydı. Edirne-İstanbul hattı; İstanbul, İngiliz, Fransız ve İtalyanların işgali altındaydı. İstanbul-İzmir-Eskişehir-Ankara hattının, İzmit'e kadar olan kesimi ise İngilizlerin kontrolü altındaydı. 1921 Haziranında başlayan Yunan taarruzu ile Eskişehir'den itibaren Polatlı yakınlarına kadar olan demiryolu hattı da Yunanlıların eline geçmişti.³⁹

Diğer taraftan Mersin-Tarsus-Adana hattı Fransızların işgali altına girmiştir. İzmir-Aydın, İzmir-Salihli-Alaşehir-Uşak-Afyon ve İzmir-Manisa-Soma-Bandırma hatlarının düğüm noktası olan İzmir, Yunan işgaline uğramıştır. Hatta 19 Mayıs 1919'dan itibaren Yunan işgali genişleyerek, Aydın, Manisa ve Ayvalık Yunanlıların eline geçmiştir. Bu dönemde sadece Ankara-İzmettin dekovil hattı, Millî Mücadele boyunca işgallerden uzak tek hat olarak hizmet vermiştir.⁴⁰

Millî Mücadele öncesi Misak-ı Millî sınırları içinde bulunan ve toplam uzunluğu 4.000 kilometreyi bulan demiryolunun Millî Mücadele'ye katkısı son derece sınırlı olmuştur.⁴¹ Millî Mücadele boyunca, 4.000 kilometrelik demiryolunun yalnızca, Konya-Afyon, Eskişehir-Ankara hattı bazı dönemlerde kullanılabilmiştir.⁴² Sakarya Muharebesi sırasında ise hattın Polatlı-Ankara arasındaki 80 kilometrelik kısmından yararlanılabildiği görülmüştür. Zaten Ankara-İzmettin arasındaki dekovil hattı haricindeki, diğer bütün hatlar yabancıların elinde olduğundan, Millî Mücadele'ye karşı kullanılmıştır.⁴³ Türk Ordusu için Afyonkarahisar-Kütahya-Eskişehir, kara ve demiryolları, özellikle kuzeyden güneye ve güneyden kuzeye kuvvet kaydırmakta çok büyük bir etki yapmıştır. Bu durum, Türk kuvvetlerinin manevra üstünlüğü kazanmasını sağlamış, İnönü Savaşlarının kazanılmasında büyük rol oynamıştır.⁴⁴

36 A. D. Novıçev, *a.g.e.*, s. 14.

37 Tefvik Çavdar, *a.g.e.*, s. 81.

38 Tefvik Çavdar, *a.g.e.*, s. 81.

39 Haydarpaşa-İzmit Hattı doğrudan Osmanlı Devleti tarafından bir İngiliz firmasına yaptırılmış (1871-1873) ve bu hattı, 1873-1880 yılları arasında devlet işletmişti. Osmanlı Devleti, yapım işlerinde iyi mühendislere sahip olduğu halde, işletmecilikle yetmiş elemanı bulunmadığından bu hattın işletme hakkını İngilizlere bırakılmıştı. Millî Mücadele'nin başlarında Anadolu ve Bağdat hatlarında karşımıza çıkan sorun, daha çok, o zamana kadar uzak kalan "işletmecilik" olmuştur. Ziya Gürel, *Kurtuluş Savaşı'nda Demiryolculuk*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 4.

40 Alptekin Müderrisoğlu, *a.g.e.*, s. 88-89; Erol Mütercimler, *a.g.e.*, s. 64-65.

41 Fahrettin Tızlak, "Millî Mücadele'nin Sosyal, Ekonomik ve Askerî Kaynakları Üzerine Bir Değerlendirme", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 96, (1994), s. 52-53.

42 Serpil Sürmeli, *Millî Mücadele'de Tekâlif-i Milliye Emirleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1998, s. 82.

43 Tefvik Çavdar, *a.g.e.*, s. 80-81.

44 *Türk İstiklâl Harbi*, C. II, (Batı Cephesi, 3'ncü Kısım), s. 24.

Özellikle Fransızlarla 20 Ekim 1921’de imzalanan Ankara Antlaşması ile Mersin yolu açılmış, Anadolu’nun İstanbul ve Avrupa ile ulaşımı büyük ölçüde kolaylaşmıştır. Güney Cephesi’ni boşaltan Fransızlar cephe gerisindeki bazı malzemelerini Türkiye’ye devretmişlerdir.⁴⁵ Bu Antlaşma ile demiryolları idaresi, malzeme ve kömür getirme işinde büyük yararlar elde etmiştir.⁴⁶

I. Dünya Savaşı’nda ulaşımında çok fazla hissedilen demiryolları eksikliği Millî Mücadele’de de görülmüştür. Bu sebeple Millî Mücadele döneminde demiryolları, üzerinde çok durulan ve tartışmaları da beraberinde getiren önemli bir konu olmuştur.⁴⁷

3. Mütareke Dönemi Denizyolu Ulaşımı

Anadolu üç yanı denizlerle çevrili bir yarımadadır. Bu coğrafi durum nedeniyle denizcilik faaliyetleri ülke ekonomisi açısından büyük önem arz etmektedir. Ancak sahillerimizde suni ve tabii liman bulunmaması ülkemizde denizciliğin gelişmesine engel olmuştur. Osmanlı Devleti zamanında Akdeniz’in iç deniz haline gelmesine rağmen deniz ticareti alanında esaslı bir gelişme gerçekleştirilememiştir. XVI. yüzyılda Fransa ile imzalanan bir anlaşma gereğince kara sularımızda gemi işletme imtiyazı bu devlete verilmiş ve daha sonraki dönemlerde bu imtiyazdan diğer devletler de (Hollanda, Avusturya, Rusya, İsveç, İspanya, Prusya) faydalanmıştır.⁴⁸ Yabancılar Osmanlı sahillerinde diledikleri gibi ulaşırma ve liman hizmetleri yapma hakkını elde etmişlerdir. Türk denizciliği, yabancı gemilerin karasularımızdaki haksız rekabetine uzun yıllar karşı koymaya çalışmış, fakat Batı Avrupa’da buharlı gemilerin ortaya çıkışı ve hızla gelişmesi, yelkenli gemilerini yenileyemeyen Osmanlı deniz ticaretine büyük bir darbe vurmuştur.⁴⁹

Osmanlı Devleti’ne ait vapurların nakliye işlerinde kullanılması XIX. yüzyıldan itibaren başlamıştır. 1827’de bir buharlı gemi satın alınarak deniz filosuna katılmış ve personel yetiştirilmesine başlanılmıştır.⁵⁰ Osmanlı Hükümeti 1844 yılında Gemlik, İzmit, Bandırma, Tekirdağ gibi İstanbul’un zahire iskeleleri olan yerlere tersaneye bağlı “*Mesir-i Bahri*” isimli bir vapuru, eşya ve yolcu nakli için tahsis etmiştir. Aynı tarihte Boğaziçi’nin meskûn yerlerini İstanbul’a bağlamak için de “*Eser-i Hayır*” isimli bir vapuru, eşya ve yolcu nakli için tahsis etmiştir. Bu vapur ihtiyacı karşılamadığından vapur adedi ikiye çıkarılmıştır. Fakat bu da yetmediğinden Boğaziçi sahillerine vapurlar işletmek üzere “*Şirket-i Hayriye*” kurulmuştur.⁵¹

1847’de Bahriye Nezareti tarafından Avrupa’dan getirtilen bir vapurla İstanbul-Gemlik-İzmit-Tekirdağ hattı tesis edilmiş ve bunun işletilmesi için adı geçen nezarete bağlı ayrı bir idare kurulmuştur. Üç gemi ile yolcu taşımacılığına başlayan bu idare yabancı devletlerin rekabetine dayanamamış ve imtiyazını bir Fransız şirketine devretmeye mecbur kalmıştır. Dolayısıyla XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti, düzenli bir denizyolları politikasına geçememiştir.⁵² Ticarî eşya ve yolcu ulaşımı genellikle, Anadolu’nun İzmir, İskenderun ve Trabzon limanlarına yapılmış ve karayolu ile Anadolu içlerine, İran, Afganistan ve Hindistan’a ulaştırılmıştır.⁵³

45 Fransızlarla imzalanmış olan 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Antlaşması’ndan sonra, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti 3 Mayıs 1922 tarihli kararname ile Fransızlardan uçak, hangar, silah, araç ve gereç ile 219 baş hayvan satın almıştır. *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, Yer No: 05.14.9 (3 Mayıs 1922 tarih ve 1553 No’lu Kararname).

46 Ziya Gürel, *a.g.e.*, s. 89.

47 İsmail Yıldırım, *a.g.e.*, s. 25.

48 Filiz Çolak, *a.g.m.*, s. 356-357.

49 Tefvik Çavdar, *a.g.e.*, s. 85.

50 Filiz Çolak, *a.g.m.*, s. 357.

51 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri 1856- 1861*, C. VI, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983, s. 265-266.

52 Filiz Çolak, *a.g.m.*, s. 357.

53 Erol Mütercimler, *a.g.e.*, s. 63.

Türk denizlerinde, yerli ve yabancı gemilerin işletilmekte olması deniz fenerleri işinin ele alınmasını gerektirmiştir. Özellikle Ruslarla yapılan Kırım Muharebesi esnasında Fransız ve İngilizlerin uyarıları üzerine, Osmanlı hükümeti tarafından Çanakkale Boğazı, Marmara ve Karadeniz kıyılarında gerekli yerlere 18 fener konulmuş, daha sonra bu sayı 110 çıkarılmıştır. 20 Ağustos 1860 tarihinde fenerleri işletmek ve yenilerini kurmak imtiyazı bir Fransız şirketine verilmiştir.⁵⁴

XX. yüzyıl başlarında, Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu 18 ve yukarı grostonluk gemi sayısı 45'i geçmiyordu. 1915 yılında bu sayı 73'e çıkarılmıştır. I. Dünya Savaşı'nda kapitülasyonların Osmanlı Devleti tarafından tek taraflı olarak kaldırması ile Türk denizciliği daha serbest bir saha bulmuştur. Fakat harp senelerinde mevcut vapurlardan birçoğu düşman tarafından tahrip edildiğinden Osmanlı ticaret filosu daha da küçülmüştür. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin son günlerinde Türk deniz ticareti birkaç köhne geminin faaliyeti ile sınırlı kalmıştır. Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet Türkiye'sine işleyebilir vasa sahip ancak 35.000 tonluk bir filo miras kalabilmiştir.⁵⁵

Donanmanın deniz ulaşımını koruyacak güçte olmayışı; Yemen, Suriye ve Kafkasya gibi yerlere bile karayoluyla asker ve malzeme taşınmasını zorunlu kılmıştır. İstanbul'dan Tekirdağ'a, Çanakkale Cephesi'ne denizyoluyla yapılan asker ve malzeme ulaşımı, Marmara'ya sızan İngiliz ve Fransız denizaltılarının batırdıkları gemi sayısının iyice artması üzerine, yerini karayolu ulaşımına bırakmıştır. I. Dünya Savaşı sonunda, Türk denizciliği tamamen çöküntü içerisine girmiştir. İthalat ve ihracatta giriş-çıkış kapısı niteliğindeki İstanbul, İzmir, İskenderun, İzmit, Trabzon, Mersin, Samsun, Çanakkale, Sinop, Antalya gibi Anadolu limanları İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunan işgali altına girmiştir. Ayrıca işgalci devletlerin donanmaları Karadeniz, Marmara, Ege ve Akdeniz'de hâkimiyet kurmuşlardır.⁵⁶ Mondros Mütarekesi'yle birlikte Osmanlı donanmasının tümü Haliç'te, İtilâf Devletleri tarafından enterne edilmiş durumdaydı.⁵⁷ Türk Donanması envanterinde bulunan, Turgutreis, Hamidiye ve Mecidiye kruvazörleri, Muâvenet-i Milliye Muhribi, Peyk-i Şevket ve Berk-i Satvet torpido kruvazörleri ile diğer küçük tonajdaki gemiler, muharebe etkinliği ortadan kaldırılmış, duruş ve vuruş güçleri en aza indirilmiş olarak haliçte demirlemiştir. Donanma II. Komutanı Arif Paşa'nın forsu da 3 Kasım 1918 tarihinde Turgutreis zırhlısından indirilmiştir. İstanbul Boğazı'ndaki mayınların temizlenmesi çalışmaları 11 Kasım 1918 tarihinde tamamlanmış, 13 Kasım 1918 tarihinde, dördü Yunan gemisi olmak üzere elli beş parçalık İtilâf Donanması, İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı önlerinde demirlemiştir.⁵⁸

İstanbul Boğazı'ndaki askerî mevkiiler 14-15 Kasım 1918 tarihlerinde İngiliz ve Fransızlar tarafından işgal edilmeye başlanmıştır. Deniz üsleri, tersaneler ve onarım tesisleri işgal güçlerinin kontrolüne geçmiş, Boğazlar bölgesindeki tâhkimat tahrip edilmiş ve deniz trafiğinin kontrolü bütünüyle İngilizlere devredilmiştir. İngiliz Amirali Calthrope tarafından, 14 Mayıs 1919 sabahı İzmir Valisi İzzet Bey ve 17. Kolordu Komutanı Nadir Paşa'ya İzmir istihkâmlarıyla stratejik noktaların, Mütareke'nin 7. Maddesi uyarınca İngiliz, Fransız ve Yunan kuvvetleri tarafından işgal edileceği ve bu durumun İstanbul'a bildirildiğine dair bir nota verilmiştir.⁵⁹ Boğazlar ve Marmara Denizi İngiliz ve Fransızların kontrolleri altında bulunduğu İstanbul'dan silâh, cephane ve diğer ikmâl maddelerinin ulaşımı, kaçak olarak, denizden gizli yollardan yapılabilmektedir.⁶⁰ Deniz ulaşımı; Trabzon, Samsun, Sinop, İnebolu, Ereğli, Akçakoca ve İstanbul limanlarından sağlanmaktaydı. Fakat Karadeniz'de

54 Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s.266.

55 Filiz Çolak, *a.g.m.*, s. 357.

56 Alptekin Müderrisoğlu, *a.g.e.*, s. 91; Erol Mütercimler, *a.g.e.*, s. 67.

57 *Türk İstiklâl Harbi*, C. II, (Batı Cephesi, 3'ncü Kısım), s. 34.

58 *Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE), İstiklâl Harbi Kataloğu (İSH)*, Kutu: 3, Gömlek: 47, Belge No: 1.

59 ATASE, İSH, Kutu: 19, Gömlek: 111, Belge No: 11 (1-3).

60 Figen Atabey, *Karadeniz'de Türk Donanması (Birinci Dünya Harbi ve Milli Mücadele)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006, s.58-59.

düşman faaliyeti gittikçe yoğunlaştığından, Sevkiyat ve Nakliyat Umum Müdürlüğü, Anadolu'daki Kolordulara 10 Haziran 1921 tarihinde göndermiş olduğu şifre telgraf ile nakliyatın karadan yapılması konusunda uyarıda bulunmuştur.⁶¹

Millî Mücadele'nin başlangıç evresinde, denizcilerin büyük bir çoğunluğu gizli gruplara katılarak, İstanbul'daki depolarda bulunan cephane ve savaş malzemesinin çoğunu, yoğun Müttefik kontrolüne rağmen Anadolu'ya kaçırmayı başarmışlardır.⁶² Millî Mücadele sırasında kullanılan gemiler tonaj tutarına göre bir filo sayılmasa da başarıları bakımından adeta büyük bir donanmaya bedel olmuşlardır. Ankara'da Bahriye Dairesi kurulup, deniz teşkilatı genişlemeye başlayınca donanma 7.000-8.000 tona ulaşmıştır.⁶³

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin emrinde silâhlı denilebilecek hiçbir savaş gemisi bulunmadığı için, İşgal Kuvvetlerine ait deniz gücünü oluşturan gemilerin silâh ve niteliklerinin detaylı olarak belirtilmesi ve karşılaştırılması gerekli görülmemiştir. Bu üstün donanma karşısında Türklerde faal olarak, sadece Aydınreis ve Preveze gambotları ile 15 Eylül 1922 tarihinde ele geçirilen İntibah isimli mayın gemisi bulunmaktaydı. Bu gemilere ilave olarak Gazal, Alemdar, Şahin, Trabzon, Samsun, Batum, Mebrûke, Ayyıldız ve İnönü gibi römorkör ve motorlar da nakliye işlerinde kullanılmıştır. Ayrıca ihtiyaç duyulduğunda Karadeniz'de seyreden ticaret gemileri ve yolcu vapurlarından da faydalanılmıştır.⁶⁴

Sonuç

Osmanlı Devleti, XVIII. yüzyılın başlarından itibaren her alanda olduğu gibi sanayi ve ulaştırma alanında da Batılı devletlerin gerisinde kalmaya başlamıştır. Batılı devletlerin sürekli değişebilen ticarî, ekonomik ve teknolojik hamleleri karşısında Osmanlı ticaret ve ekonomik anlayışı durağan kalmış, o zamana kadar iyi işleyen ve yeterli olan Osmanlı ticarî ve ekonomik düzeni bozulmaya başlamıştır. Batılı devletlerin ele geçirmiş oldukları siyasi, askerî ve ekonomik üstünlük, XVIII. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan sanayi devrimiyle daha belirgin hale gelmiştir. 1838 yılında İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan ve daha sonra birçok batılı devlete tanınan ticaret antlaşmaları ve kapitülasyonların genişletilmesi, Osmanlı topraklarının hammadde ve pazar açısından Avrupa malları için cazip sömürge alanları olma sürecini hızlandırmıştır.

XIX yüzyılın ikinci yarısından itibaren demiryolu ulaşımı dünyanın birçok bölgesinde şehirleri ve kıtaları birbirlerine yaklaştıran önemli ve güçlü bir ulaşım aracı olmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti, sanayi devrimi ve kapitülasyonların da etkisiyle Avrupa'nın bir parçası olmuş ve bu gelişmelerin dışında kalamamıştır. Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu karayolu ağı önceleri kendi ihtiyacını karşılarken bu gelişmeler neticesinde mevcut yollar yetersiz kalmıştır.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde karayolu ulaşım araçlarının ilkel ve yetersiz olduğu bir dönemde demiryolu yapımı gündeme gelmiştir. Osmanlı hükümeti ekonomik zorluklar, dış borçlar ve kapitülasyonların da etkisiyle demiryolu yapımı ve işletilmesi konusunda batılı devletlerin istediği şekilde onların siyasi ve ekonomik çıkarlarına uygun bir politika izlemek zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin uzun süren savaşlar, iç ve dış sorunlar nedeniyle yapım ve onarımıyla yeterince ilgilenemediği yollar, I. Dünya Savaşı ve

61 ATASE, İŞH, Kutu: 1118, Gömlek: 34, Belge No: 34-1.

62 İstanbul'da faaliyette bulunan gizli gruplar (Karakol Cemiyeti, Felâh Grubu, M. M. Grubu, Muâvenet-i Bahriye Heyeti vd.) Millî Mücadele'nin sonuna kadar mücadelesini sürdürerek, Anadolu'nun muhtaç olduğu silâh, cephane ve mühimmat temininde başarılı olmuşlardır. Geniş bilgi için bkz. Mesut Aydın, *Millî Mücadele Dönemi'nde TBMM Hükümeti Tarafından Kurulan Gizli Gruplar ve Faâliyetleri*, Boğaziçi İlmî Araştırmalar Serisi: 6, İstanbul, 1992, s. 41.

63 Millî Mücadele için gerekli olan deniz nakliyatını muhafaza etmek üzere 10 Temmuz 1920 tarihinde Umûr-ı Bahriye Müdürlüğü (Deniz İşleri Müdürlüğü) adıyla kurulmuştur. Figen Atabey, *a.g.e.*, s. 72.

64 Figen Atabey, *a.g.e.*, s. 72-73.

ardından Millî Mücadele döneminde tamamen bozulmuştur. Yabancı şirketler tarafından işletilen demiryolları da kendi emperyalist çıkarları doğrultusunda inşa edildiği için ülke ihtiyacını karşılamaktan uzak kalmıştır. Ayrıca, Devletin büyük fedakârlıklara katlanarak inşa ettirdiği demiryolları ve karayollarının büyük bir kısmı, önce Balkan Savaşları sonra da I. Dünya Savaşı yenilgilerinde kaybedilen topraklarda kalmıştır. Millî Mücadele sırasında ulaşım imkânlarının sınırlı ve bazı bölgelerin de işgal altında olması, en önde gelen problemlerden biri olmuştur. İstanbul ile Anadolu arasında ve kıyı bölgeleri ile iç bölgeler arasında ulaşım oldukça zor şartlar altında sağlanmıştır.

I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele dönemlerinde üretken nüfusun silâh altına alınması sanayi ve tarımsal üretimde büyük düşüslere neden olmuş ve bu durum vergi gelirlerini de olumsuz yönde etkilemiştir. Mondros Mütarekesi sonrası, Mustafa Kemal Atatürk'ün başlatmış olduğu Milli Mücadele boyunca başta ulaşım yetersizliği olmak üzere yaşanan bütün olumsuzluklara rağmen, TBMM Hükümetleri ve Türk Milleti ülke kalkınmasında büyük bir dayanışma örneği göstermiş, maddi-manevi bütün varlığını ortaya koyarak zorlukların üstesinden gelmeyi başarmıştır.

Kaynakça

1. Arşivler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi

2. Araştırma ve İnceleme Eserler

Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 4. Baskı, Ankara, 1987.

Atabey, Figen, *Karadeniz'de Türk Donanması (Birinci Dünya Harbi ve Milli Mücadele)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006.

Avcı, Müşerref, "Atatürk Dönemi Demir Yolu Politikası", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 54, (Bahar 2014), s. 39-58.

Aydın, Mesut, *Millî Mücadele Dönemi'nde TBMM Hükümeti Tarafından Kurulan Gizli Gruplar ve Faâliyetleri*, Boğaziçi İlmî Araştırmalar Serisi: 6, İstanbul, 1992.

Çavdar, Tevfik, *Millî Mücadele Başlarken Sayılarla Vaziyet ve Manzara-i Umumiye*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1971.

Çolak, Filiz, "Atatürk Dönemi'nde Türkiye Cumhuriyeti'nin Ulaşım Politikasına Genel Bir Bakış", *Turkish Studies*, 8/2, (Winter 2013), s. 345-364.

Durgun, Bülent, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Türkiye'de Karayolu Ulaşımı ve İzmir Uygulamaları", *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 5/13, (2006), s.25-49.

Evsile, Mehmet, *Kurtuluş Savaşı'nda Askerî Nakliye Hizmetleri*, Cem Ofset Yayınları, Amasya, 1997.

Evsile, Mehmet, *Kurtuluş Savaşı'nda Genel Levazım Hizmetleri ve Tekâlif-i Milliye Uygulamaları*, Cem Ofset Yayınları, Amasya, 1998.

Ezer, Feyzullah, "Mütareke Dönemi Türkiye'de Tarım ve Sanayi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 218, (Eylül-Ekim 2015), s. 133-142.

Ezer, Feyzullah, "Mütareke Dönemi Türkiye'nin Dış Ticaret Politikaları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 224, (Eylül-Ekim 2016), s. 137-148.

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi

Gürel, Ziya, *Kurtuluş Savaşı'nda Demiryolculuk*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

- İnce Erdal, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Türkiye'de Kara Yolu Ulaşımına Genel Bir Bakış ve Köyde Ulaşım", *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 12/24, (Bahar 2012), s. 171-188.
- Karacan, Özcan, *Atatürk Döneminde Yapılan Kara Yolları Barajlar ve Limanlar (1923-1938)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2005.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri 1856- 1861*, C. VI, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983.
- Milli Mücadele Dönemi Bütçeleri ve Mali Mevzuatı (1920-1923)*, Maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü, 1994/27, Ankara, 1994.
- Müderrişoğlu, Alptekin, *Kurtuluş Savaşı'nın Malî Kaynakları*, Maliye Bakanlığı Ellinci Yıl Yayınları, Ankara, 1974.
- Mütercimler, Erol, *Kurtuluş Savaşı'nda Denizden Gelen Destek*, Alfa Yayınları, İstanbul, 1997.
- Noviçev, A. D., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, (Çeviren: Nabi Dinçer), Onur Yayınları, Ankara, 1979.
- Özgün, Cihan, "Osmanlı Ekonomi Politikğine Kısa Bir Bakış (XVIII-XIX. Yüzyıllar)", *Tarih Okulu Dergisi*, I, (Sonbahar 2008), s. 5-17.
- Sürmeli, Serpil, *Milli Mücadele'de Tekâlif-i Milliye Emirleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1998.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C. II, Ankara, 1985.
- Tezel, Yahya Sezai, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994.
- Tızlak, Fahrettin, "Milli Mücadele'nin Sosyal, Ekonomik ve Askerî Kaynakları Üzerine Bir Değerlendirme" *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 96, (Aralık 1994), s. 50-60.
- Tokgöz, Erdinç, *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2007)*, İmaj Yayınevi, Ankara, 2007.
- Türk İstiklâl Harbi*, C. II, (Batı Cephesi, 3'ncü Kısım), Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999.
- Yavuz, Bige Sükan, "Fransız Arşiv Belgelerinin Işığında Chester Demiryolu Projesi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 24, (Kasım 1999-2003), s. 527-561.
- Yavuz, Ünsal, *Atatürk İmparatorluktan Milli Devlete*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990.
- Yıldırım, İsmail, *Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923-1950)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları Ankara, 2001.
- Yıldırım, İsmail, "Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Bir Değerlendirme (1839-1918)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/2, (2001), s. 313-326.
- Yücel, M. Serhan - Taşar M. Murat, "Demiryolunun Stratejik Önemi ve Erken Cumhuriyet Döneminde Demiryolu Siyaseti", *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1/1, (Mart 2016), s. 293-342.

TÜRKİYE İŞÇİ HAREKETLERİ TARİHİNDE İMALAT-I HARBİYE İŞÇİLERİ*

İMALAT-I HARBİYE WORKERS IN HISTORY OF TURKISH WORKERS MOVEMENTS

Ersoy ZENGİN**

Kabul Tarihi/Accepted:09.12.2016

Öz

Türkiye’de ilk endüstrileşme devlet eliyle silah sanayisi alanında gerçekleşmiştir. Avrupa’daki gibi sanayi gelişmediğinden işçi sınıfı oluşmamıştır. Ancak 19. Yüzyılın sonlarına doğru sadece emeğiyle geçinen bir emekçi kitlenin oluşmaya başladığı görülmektedir. Avrupa’da gelişen işçi hareketleri İmalat-ı Harbiye/Tophane işçilerini etkilemiştir. Osmanlı Devleti’nde ilk işçi örgütü Tophane işçileri arasında gizli olarak “Tophane Amele Cemiyeti” adıyla 1894’te kurulmuştur. II. Meşrutiyetle birlikte siyasette sosyalizm temsil edilmeye başladı. Mütareke Dönemi’nde İstanbul’da faaliyet gösteren Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkasında İmalat-ı Harbiye işçileri oldukça faaldiler. Tarihimizde ilk işçi mebus olma unvanını taşıyan Numan Usta İmalat-ı Harbiye işçilerindendi. Anadolu’da gelişmekte olan Halk İştirakiyun ve Türkiye Komünist Fırkası içinde oldukça etkin işçiler bulunmaktaydı. İşçi hareketlerinin hayli arthğı 1920-1922 yılları arasında sosyalist örgütlenme ile Komünist Partisi arasında bir yarış olduğu görülmektedir. Bu makalede Osmanlı Devletinin son dönemi ve Kurtuluş Savaşı yıllarında İmalat-ı Harbiye Fabrikalarında çalışan işçilerin, işçi hareketlerindeki yeri ve faaliyetleri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: *İmalat-ı Harbiye, Tophane, Amele, Sosyalizm, Grev, Komünizm, Cemiyet*

Abstract

First industrialization movement in Turkey was conducted by the state in weapon production. A strong working class could not emerge since the Turkey had not been able to found an efficient industry compared to European industry. It can be seen that a working class whose income was solely based on labour started to emerge. The labour movement in Europe affected İmalat-ı Harbiye workers. The first labour organization was founded secretly by the name of Tophane Workers’ Society in 1894. With the second constitutionalism act in 1908 socialism was represented for the first time in Turkish politics. During the truce period İmalat-I Harbiye workers were quite active in Turkish Labour and Farmers’ Party which carried out its actions in İstanbul. Numan [Ustalar] who was the first worker to become a deputy in Turkish history was one of the İmalat-I Harbiye workers. There were also workers who were quite active in Public Communion and Turkish Communist Party which had been emerging in Anatolia. It is clearly seen that there was a competition between socialist movements and Communist Party in early 1920s during which labour movements respectably increased. In this article the position and actions of workers in İmalat-I Harbiye factories during the last days Ottoman Empire and Turkish War of Independence are studied.

Keywords: *İmalat-I Harbiye, Tophane, Workers, Socialism, Strike, Communism, Turkish War of Independence.*

Geliş Tarihi/Received:14.11.2016

* Bu makale “Tophane-i Amire’den İmalat-ı Harbiye’ye Osmanlı Devleti’nde Harp Sanayii (1861-1923), isimli tezden üretilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr., Munzur Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü-Tunceli, ersoyzengin@munzur.edu.tr

Giriş

Avrupa’da XIX. yüzyılın ilk yarısında ekonomik alanda önemli gelişmeler yaşanmıştır. Sanayinin gelişmesi ve üretimin artması ulaşım sorununu ortaya çıkarmıştır. Bunun sonucu olarak demiryolu yapımına hız verilmiştir. Ekonomi alanındaki bu gelişmeler fikri bir takım sonuçları doğurmuştur. Ulaşım araçlarının gelişmesi toplumları birbirine yaklaştırmış, bu da fikir akımlarının yayılımını kolaylaştırmıştır. Bir diğer sonuç da, artan üretimin önce Avrupa Kitası’nda pazar araması, gümrük duvarlarına tepki göstermesi ve milletler arası ticarete serbest ticaret fikrinin gelişmesi olmuştur. Bu durum hürriyetçilik akımını beslemiştir. Üçüncü bir sonuç da sanayinin ortaya çıkardığı sorun olmuştur. İşçi sınıfının büyümesi, ücretlerin düşüklüğü ve şehir nüfusunun genişlemesi sonucu sanayi şehirlerinde sefalet oluşmuştur. Bu ortamda sosyalist fikir akımı güç kazanmıştır. Sosyalist akım genel olarak Saint-Simon sistemi üzerine yoğunlaşmışsa da Karl Marx ve Feriedrich Engels’in 1847’de Komünist Manifestoyu yayınlaması, sosyalizmi çok daha Sol’a götürmüştür.¹

Sanayi Devrimi’yle makine, emeğin yerine geçmiş ekme kapılarını yitirme tehlikesiyle karşı karşıya kalan işçilerin ilk tepkileri makine kırılcılığı olmuştur. İşçilerin makine kırma eylemleri Sanayi Devrimi’nin kendini gösterdiği yıllarda, fabrikaların ilk kuruldukları zamanlarda yoğun olarak kendini göstermiştir. Teknolojik ilerlemeye karşı bir tür tepki olarak çıkan makine kırılcılığı sanayileşmiş ülkeler olan İngiltere, Fransa gibi birçok Avrupa ülkesinde görülmüştür. Bu eylemler yeniliklere karşı olmaktan çok kapitalist üretim biçiminin getireceği makineye bağlı üretime ve bunun doğuracağı yeni tür toplumsal ilişkilerle işçi-işveren ilişkilerine karşı olmuştur. Sonraki yıllarda işlerini korumak, Sanayi Devrimi’nin getirdiği ağır çalışma koşullarını yaşanabilir boyutlara çekmek için grev gibi daha etkin yöntemlere başvurulmuştur. İşçiler sendikalar yoluyla isteklerini elde etmenin yollarını aramışlardır. İşçiler örgütlendikçe yeni eylem biçimleri gelişmiş, isteklerinin yerine getirilme şansı artmıştır. Bu durum da işçilerin makinalar karşısındaki tutumlarında değişikliğe sebep olmuştur. İşçiler makinaları kırmanın anlamsız bir şey olduğunu kavrayıp makinaları korumaya başlamışlardır. Osmanlı İmparatorluğu’nda 1830 ile 1870 yılları arasında makine kırılcılığı olaylarına rastlanmıştır. Bu tarihten sonra ise grevler ortaya çıkmıştır. Örnek olarak 1834 yılında Silevne’de aba üreticileri bölgede aba üretmek için kurulan fabrikanın makinalarını kırmışlardır. 1845 ve 1861’de Bursa’da, 1851’de Samakov’da, dokuma fabrikalarının makinaları geleneksel imalat yapan yerli üreticiler tarafından kırılmıştır.²

Zeytinburnu fabrikalarında yaşanan makine kırılcılığı Prusya’dan gelen işçilere ücretlerinin verilmemesi sonucunda ortaya çıkmıştır. 1848 yılında Zeytinburnu Fabrikasında çalışan yabancı işçilere ücretleri verilmediğinden dolayı sefaretler baskı yapmıştır. Sefarethane yetkilileri işçi ücretleri verilmediği takdirde amelenin fabrikaya hasar vereceğini bildirmekteydi.³ Osmanlı Devleti sanayisini geliştirebilmek için Avrupa devletlerini örnek aldığı gibi işçi hakları konusunda da Avrupalı işçilerin Osmanlı’nın işçi sınıfına örnek olduğu görülmektedir.

Sanayi Devrimi’nin ortaya çıktığı ülke olan İngiltere’de 1850’li yıllarda işçilerin durumu hiç iç açıcı değildi. 1851 yılında Londra’daki fuara katılan bir Osmanlı görevlisi iki devletin

1 Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999. s.131.

2 M. Şehmus Güzel, *İşçi Tarihine Bakmak, Sosyal Tarih Yayınları*, İstanbul 2007, s.62-63.

3 Eyyüp Sabri Kala, *Çalışanların Tasnifi, İşgücünün Temini, İş Güvencesi ve İşgücünün Eğitimi Açısından Osmanlı Sanayi Sektöründe İstihdam (1830 – 1920)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000, s.70; *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Sadaret Mektubi Kalemi (A. MKT). 137/38, 02 Şaban 1264 (4 Temmuz 1848).*

işçisini şu şekilde karşılaştırmıştır:

“Bunlar bizim İstanbul’da gördüğümüz gibi öyle Cuma günleri veya mesire günlerinde güzel elbiseler giyinip gezinti yerlerinde nefis çalgılar çaldırarak ve yemekler yiyerek gezen ve sonra işine gücüne giden amele ve esnaftan değillerdir. Bu takım her zaman kirli elbise, yağlı şapka ve parça parça olmuş kunduralarıyla saç sakal birbirine karışmış acayip bir şekilde kir pas içinde gezerler. Öyle ki insan denemez mertebede kılık kıyafeti paramparça nahoş görünüşlü itici insanlardır. Yalnız bu sınıftan insanların vatanseverlik konusunda birlik ve beraberliği hiçbir yerdekilerle ölçülmez. Bunlar kendi devlet ve milletlerinden başka bir şeye önem vermezler ve öyle ki bunlar için İngiliz olmayanlar Allah katında insandan sayılmazlar. Bu onlar için vazgeçilmez bir dava ve fikirdir. Öteden beri bu mesele üzerinde hususi bir ihtimam gösterirler.”⁴

Avrupa’da ortaya çıkan Komün hareketi çeşitli ülkelerdeki hürriyetperverlerde yankılar uyandırmıştır. Bu yankıların Türk basın hayatındaki başlıca temsilcileri İbret gazetesi yazarlarından Namık Kemal ve arkadaşları olmuştur. Namık Kemal 1789, 1848 ve 1871 ihtilallerini ve Paris Komününü İbret gazetesinde savunmuştur. Buna karşılık 1871 Paris Komününe karşı Osmanlı Devlet adamalarının bakış açısı oldukça sertti. Ali Paşa sadrazamlığı sırasında 25 Temmuz 1871 tarihinde yazdığı emirnamede medeniyet ve tekniğin ilerlemesine rağmen insan toplumunu ayakta tutacak olan ahlak ve maneviyatın gerilediğini düşünmekteydi. Bunun sonucunda vahim olayların geliştiğini işçinin sermayedarla zenginliklerden faydalanma konusunda eşitliği sağlamak amacıyla malların bölüşülmesi ve hükümeti ortaklaşa idare etmek gibi zararlı fikirlerin 1860-61 yıllarında ortaya çıktığını bildirmektedir. Dokuz-on yıl içinde bu kötü ruhların Avrupa’nın her tarafına yayıldığını, bu fikirleri besleyen Enternasyonal adıyla büyük bir derneğin kurulduğunu, Enternasyonalin Londra’da merkezi, New-York’ta ve İsviçre’de kollarının bulunduğunu ifade etmiştir. Enternasyonalin fikirlerini yaradılışın kanununa aykırı bulan Ali Paşa bu gibi fikirlerin gerçekleşmesiyle türlü türlü ihtilaller ve çatışmalar doğacağına inanmaktaydı. Bu fikirler insan toplumunu vahşete sürüklemek haydutluğu ve eşkıyalığı sistemleştirip mubah kılmak anlamına gelecekti. Bu zararlı heyetin fesat çerçevesini Osmanlı İmparatorluğu’na kadar genişletmeye çalışabileceğini, bu fikirlerin Osmanlı Devleti’ne girişini engellemenin hükümetin görevi saymaktaydı.⁵

Osmanlı Devleti’nde ilk grev 1872 yılı Ocak ayında İstanbul Hasköy Tersanesinde görülmüştür.⁶ 1872 yılından 1908 Meşrutiyetin ilanına kadar ki dönemde 89 grev tespit edilmiştir. Bu grevlerin büyük bir çoğunluğu İstanbul’da meydana gelmiştir. Meşrutiyetin ilanıyla grevlerde artış gözlenmiştir. Sadece 1908 yılında 146 grev yapılmıştır. 1909 yılından 1922 yılına kadar 117 grev olmak üzere 1872’den 1922 yılına kadar toplamda 352 grev gerçekleşmiştir.⁷ Meşrutiyetten evvelki eylemler işçi sınıfı açısından bir kazanım sağlamaktan uzaktı. Çünkü basın hürriyetinin olmadığı Sultan II. Abdülhamid döneminde işçiler kamuoyunu yeterli seviyede etkileyebilme gücünden yoksundu.

4 *Seyahatname-i Londra; Tanzimat Bürokratinin Modern Sanayi Toplumuna Bakışı*, (Fikret Turan, Haz.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2009, s.68.

5 A. Cerrahoğlu, *Türkiye’de Sosyalizm (1848-1925)*, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul 1968, s.46-47.

6 Şehmus Güzel, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İşçi Hareketleri ve Grevler”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.805.

7 Kadir Yıldırım, *Osmanlı’da İşçiler*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s.357-367.

1. Sultan Abdülaziz Dönemi

1870'li yıllarda mali buhran içinde olan Osmanlı Devleti, işçi ücretlerini ödemede büyük sıkıntılar çekmekteydi. Tersane ve Demiryolu işçilerinin sık sık *tatil-i eşgal'e (greve)* gittikleri bilinmektedir. Bu yıllarda Tophane-i Amire Fabrikalarında işçi sayısı 3.000'e yakındı.⁸ 19 Nisan 1876 tarihli La Turquie gazetesinde çıkan bir habere göre birkaç yüz fişekhane işçisi Babialı'ye müracaat ederek sadrazamdan ücretlerinin ödenmesini istemişler, ayrıca yolda karşılaştıkları Velihaht Yusuf İzzeddin Efendi'ye de derterini anlatmış ve ücretlerinin ödeneceği vaadini alarak iş başına dönmüşlerdir.⁹

2. Sultan II. Abdülhamid Dönemi

Devlet kendi ihtiyaçları için oluşturmuş olduğu fabrikalarda ve diğer çalışma alanlarında gerekli iş gücünü temin edebilmek için askerlik yükümlülüğünden faydalanmıştır. Tophane'de, Tersane'de, maden işletmelerinde ve tren yolu hattı yapımında hep asker işçileri kullanmıştır. Burada çalıştırılan işçiler küçük bir asker maaşıyla çalışmaktaydılar. Bir anlamda devlet bir işçiye vereceği ücretin çok daha düşük bir miktarını bu askerlere vererek işlerini yürütmekteydi. Ayrıca çalıştırılan asker işçilerin çalışma koşulları oldukça ağırdı.¹⁰

1881 yılının Temmuz ayında birkaç gün aralıklarla Tophaneye bağlı fabrikalarda grev yaşandığı görülmektedir. Baruthane'de çalışan askeri ameleden birçok kişi ücretlerinin ödenmesini aksi halde greve gideceklerini bildirmek üzere Tophane ve Saray-ı Hümayuna müracaat etmek üzere harekete geçtikleri esnada Tophane Müşiriyetinden asker gönderilerek ameleler Baruthaneye işlerinin başına dönmek mecburiyetinde kalmışlardır. Ayrıca Zeytinburnu Fabrika-yı Hümayununda çalışan 30-40 kişi kadar başıbozuk amelenin¹¹ birikmiş alacaklarından dolayı Tophane ve Saray-ı Hümayuna müracaat etmek istedikleri sırada yine Tophane'den asker sevk edilerek Zeytinburnu Fabrikasına teslim edilmişlerdi.¹²

4 Mart 1890 Salı akşamı Sadrazam arabasıyla Tophane Kışlası önünden geçerken, kışlanın üst kısmında yerleşik bulunan İkinci Sanayi Alayının Üçüncü İdadi Taburunun birinci, ikinci ve üçüncü bölük efradı hepsi birden yüksek sesle *"aylık isteriz!"* diye bağırıyorlardı.¹³ Bunun üzerine olay yerine giden zabitan olayın büyümesini engellemiştir.

8 Oya Sencer, *Türkiye'de İşçi Sınıfı Doğuşu ve Yapısı*, Habora Kitabevi Yayınları, İstanbul 1969, s.124.

9 La Turquie, 19 Nisan 1876, s.1; Oya Sencer, *Türkiye'de İşçi Sınıfı Doğuşu ve Yapısı*, s. 140.

10 Hicaz demir yolu hattında istihdam edilen 547 neferden 150'sinin yokluk ve yorgunluğa dayanamamaya dayanarak hayatlarını kayb ettikleri bilinmektedir. Geriye kalan 300 neferin de yarısı ağır surette hastalığa tutulmuşlardır. Ahmet Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s.269.

11 Fabrikalarda çalışanlar 19.yy'ın sonu ve 20.yy.'ın başında 4 kısma ayrılabilir. Bunlar; 1) Sözleşmeyle yurtdışından getirilen mühendis ve ustalar. 2) Memur sınıfındaki mühendis ve ustalar. 3) Sanayi Alaylarından mezun olmuş sivil işçi statüsünde bulunan amele-i daim. 4) Pratik ve teorik eğitim alan sanayi alayı talebeleridir. Bunların dışında kullanılan ve bir nizamla sahip olmayan işçilere başıbozuk amele denilmektedir. 1862 yılına kadar bir nizamla tabi olmayan başıbozuk ameleden faydalanılmaktaydı. Bunlar istenilen kalitede üretim yapamadığı gibi 8-10 sene fabrikalarda çalıştıktan sonra daha fazla para kazanma ümidiyle esnaf fabrikalarına geçmekteydiler. 1862 yılında askerlerden oluşan İmalat Alayları oluşturularak işgücünde bir standart yakalanmaya çalışılmıştır. 1891 yılında Sanayi İdadi Alayları oluşturularak işçi eğitimi için çocuk yaşta talebe alınmaya başlanmıştır. Böylece başıbozuk amelenin fabrikalarda çalışma oranı her geçen yıl düşmüştür. Ancak tamamen bitmediği anlaşılmaktadır. Bkz. Ersoy Zengin, "Mesleki ve Teknik Eğitim Kurumu Olarak Tophane-i Amire Sanayi Alayları ve Mektebi", *Çayeli'nden Erzurum'a Yrd. Doç. Dr. Cemil Kutlu Armağan Kitabı*, Edt. Selami Kılıç-Ahmet Safa Yıldırım, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2016, s. 491-514.

12 BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzatı*, (YPRK, ASK), 8/10, 4 Ramazan 1298, (31 Temmuz 1881).

13 Bu tarihte sadrazam Mehmet Kâmil Paşa'dır. Bkz. Sinan Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali*, İsis Yayınları, İstanbul 2003, s.1.

Tophane-i Amire Müşiriyeti bu halin tekrar etmemesi için Maliye Nezaretinden maaşların ödenmeyen kısımlarının derhal ödenmesini istemiştir.¹⁴

Tophane-i Amire yetkilileri bu olayı soruşturmak için bir heyet oluşturarak suçluları tespit etmeye çalışmışlardır. Araştırma heyeti olayı “*hareket-i namerdiye*”, “*hareket-i küstahane*” ve “*halat-ı müstahcene*” olarak değerlendirmekteydi. Olayı araştırmak üzere kurulmuş olan heyet bir yandan daha önceden Divan-ı Harp Dairesinde bu tarzda meydana gelmiş olayların dosyalarını incelerken diğer yandan da olayda ilgisi olduğu düşünülen zabitan ve efradın sorgusunu yapmaktaydı. Soruşturma heyeti bu olayın bilinçli ve örgütlü bir şekilde tertip edildiğini düşünmekteydi. Dolayısıyla asıl mesele bu işi tertip edenlerin ortaya çıkarılmasıydı. Ancak yapılan soruşturma sonucunda bu işi kimin organize ettiğine dair net bir sonuca varılamamıştır.

Heyet yapmış olduğu soruşturma neticesinde olayla ilgili şu bilgilere ulaşmıştır: Belirtilen bölüklerden *Tağsanlı Hasan Bin Hamza'nın* koğu içerisinde, *Batumlu Osman* ve *Tırnova'lı Ali'nin* birinci bölümün altıncı takımında, *Ziştovili Osman bin Osman'ın* giriş koğuşunda “*yarın işbaşına gitmeyelim!*” diye sanayi alayı fertlerini tahrik ettikleri diğer efradın da bunlara katılarak hep birlikte bağırdukları tespit edilmişti. Ayrıca 2. Bölük onbaşlarından *Eyüplü Mehmet İbrahim'in* de olayın önde gelenlerinden olduğu *Edirneli İbrahim ve Eski Zağralı Mehmet'in* şahitlikleriyle anlaşılmıştı. Tahkikat heyeti, zabitan ve efradın sorgulanmasıyla elde ettikleri bilgilerden bu işin tertipçilerini ortaya çıkaramadıklarını düşünmekteydiler. Bu olayda heyetin asıl dikkatini çeken şey ise; iki bölük askerin bu gibi *harekât-ı küstahaneyi* meydana getirene kadar alay zabitanının bu durumdan haberdar olamamasıdır. Soruşturma heyeti, zabitanın, emirleri altındaki askerleri yönetmede iktidarlarının olmayışını ve vazifelerini dikkatli bir şekilde yapmayışlarını eleştirmişlerdir. Ayrıca bu alaylardaki zabitanın genelinin *sanayi sınıflarından* mezun olduklarını ve bu sınıfın askeri nizamdan habersiz olduklarını belirterek sanayi alayı fertlerini disipline edemediklerinden dolayı bu tür olayların meydana geldiği öne sürülmüştür. Alay Meclisi, Divan-ı Harb-ı Daimi'ye hazırladıkları mazbatada bu durumları belirterek Tabur *Binbaşısı Hasan Ağa, Kolağası İbrahim Ağa, Yüzbaşı Ahmet, Yüzbaşı Haşmet, Yüzbaşı İbrahim ve Mülazım Cemal Efendilerin* vazifelerinde kusur işlediklerini belirtmiştir.

Yapılan soruşturma sonucunda isyan ve itaatsizlik emarelerine varılamamıştır. Hareket *askerliğe yakışmayan gayet çirkin* bir davranış olarak kabul edilerek bu işteki en büyük sorumluluğun efradı idare edemeyen zabitanaya ait olduğu sonucuna varılmıştır. Böylece yukarıda sayılan zabitanın hepsinin bu taburda kalmalarının doğru olmayacağına karar verilerek mensup oldukları sınıflarda istihdam edilmek üzere taşra ordularına gönderilmeleri uygun görülmüştü. Bu zabitanın yerlerine Mekteb-i Harbiye'den yetişmiş *zabturapt'a* muktedir zabitanın görevlendirilmesi istenmekteydi. Efrattan Hasan bin Hamza, Osman bin Osman ve Onbaşı Mehmet İbrahim'in de kayıtları silinerek 4. Ordu Sanayi Taburları'nda istihdam olunmak üzere gönderilmeleri kararlaştırılmıştır.¹⁵

Sultan II. Abdülhamid geniş bir hafiye teşkilatı kurmuştu. Hafiye teşkilatı özellikle meşrutî bir yönetim talep eden İttihat ve Terakki Cemiyetine karşı oluşturulmuştu. Sayıları binlerle ifade edilen hafiyelerin en önemlileri sultanın güvenini kazanmış nazırlardı. Askeri mekteplerde görevli yüksek dereceli hafiyeler Tophane Müşiri Zeki Paşa, Zülüflü İsmail

14 Daha önceden yapılan yazışmalarda hazinede para olmadığını bilen Tophane Müşiriyeti bu halin tekrar etmemesi için Maliye Nezaretinden mutedil bir faiz oranıyla münasip yerlerden avans tedarik etmesini istemiştir. *BOA, Yıldız Arşivi Belgeleri Sadaret Hususi Maruzat, (Y.A. HUS.) 234/31, 21 Şubat 1305, (5 Mart 1890).*

15 *BOA, Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı, (Y.PRK. KOM), 7/51, 27 Şubat 1305, (11 Mart 1890).*

Paşa ve Eczacı Refik Paşa'ydı.¹⁶ Tophane Müşiri Zeki Paşa ve Askeri Mektepler Müfettişi Zülflü İsmail Paşa'nın her ikisi de hafiye teşkilatının içinde olmakla beraber birbirleriyle rekabet halinde olduğu da bilinmektedir. Zeki Paşa, Zülflü İsmail Paşa'dan daha yüksek bir rütbede bulunmasına rağmen Zülflü İsmail Paşa'dan çekinmekteydi.¹⁷

Süleyman [Demirezen] Bey, 1888 yılında Tophane Birinci İdadî Sanayi Alayına girmiştir. 1896 senesinde Avrupa'da yayınlanan ihtilal gazetelerini okumak suçuyla *Zülflü İsmail Paşa'nın* başkanlığındaki Divan-ı Harpte yargılanmıştır. Yargılama sonunda suçlu bulunmuş, Sanayi Alayı Mektebi'nden uzaklaştırılarak Mehterhane'de 2 yıl hapsedilmiştir. Cezası bittikten sonra 1899 yılında Tophane fabrikalarında amele olarak çalışmaya devam eden *Süleyman [Demirezen] Bey* 1907 yılında aynı siyasi suçla tutuklanmıştır. 1908 yılında Meşrutiyetin ilanıyla birlikte hapisneden çıkarak yeniden Tophane fabrikalarında çalışmaya başlamıştır.¹⁸

2.1. Türkiye'nin İlk İşçi Örgütü; Osmanlı Amele Cemiyeti

Osmanlı Devleti'nde ilk işçi örgütü¹⁹ 1894-95 yıllarında Tophane-i Amire Fabrikalarında çalışan işçiler tarafından gizli olarak kurulan "*Osmanlı Amele Cemiyeti*" dir.²⁰ Bu tarihte Tophane fabrikalarında 4.000'den fazla işçi çalışmaktaydı. Sultan II. Abdülhamid'in baskıcı idaresi tüm şiddetiyle devam ettiği bir sırada amelenin ağır koşullar altında çalıştırıldığı, buna karşılık ancak maaşlerine yetecek kadar bir ücret aldıkları bilinmektedir. Bu baskıcı idareye rağmen amele birleşerek 8 kişilik bir idare heyeti seçmişlerdir. Bu heyetin görevi Tophane fabrikalarında kuvvetli bir işçi teşkilatı kurmaktır. Heyet Avrupa'da bulunan Türk hürriyetçileriyle iletişime geçerek Türk amelesinin yaşadığı olumsuzlukları Avrupa basınında anlatma imkânını bulmuştur.²¹ Yaklaşık bir yıllık gizli faaliyetten sonra hafiye

16 Ziya Şakir, *Mahmud Şevket Paşa*, Serkan Erdal (Haz.) Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2011, s.54.

17 İknur Haydaroğlu, "II. Abdülhamid'in Hafiye Teşkilatı Hakkında Bir Risale (II. Kısım)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIX, (30), 1997, s.155-157.

18 Süleyman Demirezen, 1935 yılı seçimlerinde Türkiye Büyük Millet Meclisine Kayseri sayısları (milletvekili) olarak girmiştir. *TBMM Arşivi, Süleyman Demirezen Dosyası*.

19 Türkiye'de ilk işçi örgütünün 1 Nisan 1866'da kurulan Ameleperver Cemiyeti olduğu iddiaları bulunmaktadır. Örnek olarak Aclan Sayılın 1872 Ocak ayında Tersane işçileri grevinde Ameleperver Cemiyetinin rol aldığı ileri sürmüştür. Bkz. Aclan Sayılın, *Türkiye'de Sol Hareketler*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2009, s.2. Dimitir Şişmanov 1871 yılında kurulan Ameleperver Cemiyetinin Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan ilk işçi örgütü olduğunu, Komünist Manifesto, Birinci Enternasyonal, Fransa ve diğer Avrupa ülkelerindeki işçi hareketlerinin bu örgütün kurulmasında etkili olduğunu savunmaktadır. Bkz. Dimitir Şişmanov, *Türkiye'de İşçi ve Sosyalist Hareketi (1908-1965)*, Belge Yayınlar, İstanbul 1978, s.31. Ancak Ameleperver Cemiyeti işçi hakları için kurulmuş bir örgütten ziyade, işçilere yardım kuruluşuydu. 19-21 Aralık 1866 tarihli Ceride-i Havadis Gazetesi'nde yayınlanan cemiyet nizamnamesinde ırk, millet ve mezhep farkı gözetmeksizin işe muhtaç olanlara iş tedarik etmek, çalışanlara araç gereç temin etmek gibi maddeler bulunmaktadır. Bu bakımdan Ameleperver Cemiyetini bir hayır kuruluşu olarak kabul etmek gerekir. Bkz. Erkan Serçe, "Mitostan Gerçeği: Ameleperver Cemiyeti", *Toplumsal Tarih*, Sayı 14, Cilt 3, 1995, s.6-7.

20 Ağah, "İşçi Dernekleri Kongresi", Sayı 3, Aydınlik, 1921, 85. Osmanlı Amele Cemiyeti'nin komünist manifesto esaslarına uygun, ihtilalci Marksist bir teşekkül olduğu bilgisi için Bkz. Sayılın, 2-3. Osmanlı Amele Cemiyetinin Komünist manifesto ilkelerini yaydığı bilgisi için Bkz. Şişmanov, s.32. P. Kitaygorodski 1925 yılında Türkiye'de işçi hareketlerinin tarihi üzerine yazdığı yazıda şunları kaydetmiştir: "Türkiye'de ilk işçi örgütlemeye deneyiminin 1893 yılında 'Tufan' top fabrikasında çalışanlar, Osmanlı Makinistler Birliğini kurmuşlardır. Ne var ki bu örgüt daha çiçek açmadan solup gitti. Abdülhamid'in özgül örgütlere hele işçi örgütlerine hiç tahammülü yoktu. Bu tür birliklerin önderlerini ve örgütçülerini sistemli bir şekilde kovuşturuyor ve sürgüne yolluyordu." Bilgisi yer almaktadır. P. Kitaygorodski "*Türkiye'de İşçi Hareketi*" *Türkiye Komünist ve İşçi Hareketi*, Aydınlik Yayınları, 1979 İstanbul, s.136. 1925 yılından itibaren Türkiye Komünist Fırkasının Moskova temsilcisi olan Ali Cevdet'in 1922 yılında Fahri adıyla tuttuğu Türkiye Raporunun bir kısmı işçi tarihine ayrılmıştır. Bu raporda Ağah'ın 1921'de verdiği bilgiler tekrar edilmektedir. Bkz. Erden Akbulut- Mete Tunçay, İstanbul Komünist Grubu'ndan (Aydınlik Çevresi) Türkiye Komünist Partisine 1. Cilt 1919-1923, Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul 2012, s.166.

21 Kemal Sülker İttihad-ı Osman-i Cemiyeti 1889'da merkezini Paris'e taşıdıktan sonra 1895'te işçilerin Osmanlı Amele Cemiyetini kurduklarını bilgisini vermektedir. Dernek yöneticilerinin Paris'teki düşünce hareketini

teşkilatı tarafından deşifre edilen örgüt dağıtılarak kurucuları sürgün edilmiştir.²²

Zeki Paşa'nın Müşirliği zamanında Tophane-i Amire'de bir bando bölüğü kurulmuştur. Tophane bandosundan yetişenlerin birçoğu inkılapçı duygularını açığa vurarak sürgüne uğramışlardır. 1895 yılında Said Paşa'ya verilen bir jurnalle bando üyeleri hakkında tahkikat başlatılmıştır. Hafız Edhem, Yahya, Çakır Rıza, Saim isimli bandocular Trablusgarp'a sürülmüşlerdir. Aynı yıl Osmanlı Amele Cemiyeti'ne üye olmaları muhtemel iki kişi daha Rıza Paşa'ya yapılan ihbarla Akdeniz adalarına sürülmüşlerdir.²³

Sürgün edilen Osmanlı Amele Cemiyeti kurucuları 1901-1902 yıllarında sürgün yerlerinden gizlice İstanbul'a gelerek yeniden ameleleri örgütlemeye başlamışlardır. Cemiyet üyeleri Erzurum ve İran'da ortaya çıkan işçi ve çiftçi ihtilalleri hakkında bilgiler vermekte, Avrupa'daki sosyalist hareketlerle ilgili haberleri tercüme ederek işçilere dağıtıp sınıf bilincini arttırmaya çalışmaktaydılar. Osmanlı Amele Cemiyetinin yapmış olduğu yoğun propaganda başarıya ulaşarak amele arasında belli bir güç kazanabilmiştir. Cemiyet, Topkapı Mezarlığında bir işçi kongresi düzenlemeyi başarmıştır. Kongre sonucunda alınan kararlar birer beyanname ile İngiliz, Rus, Fransız sefaretlerine bildirilmiş sefirler vasıtasıyla bu beyanname Sultan II. Abdülhamid'e kadar ulaşmıştır. Bu teşebbüs sonucunda hükümetin amelenin durumunda düzenleme yapacağı beklentisi boşa çıkmış, kongreyi tertip ettiği düşünülen bazı kişiler tutuklanmışlardır. Bu tutuklamalar karşısında bir kısım cemiyet üyesi Amerika ve Avrupa'ya kaçmayı başarabilmişlerdir. Bu kişilerden Abdullah, Enver ve Ethem Nejat Meşrutiyet ilan edilene kadar İstanbul proletaryasını yabancı devletlerdeki işçi hareketlerinden haberdar ederek onları bilinçlendirmeye çalışmışlardır.²⁴

Washington Sefiri Ali Ferruh Bey'in 20 Ağustos 1900 tarihinde Amerika'dan gönderdiği telgraf, devlet idarecilerinin Osmanlı ameleleri arasındaki huzursuzluğu fark ettiğine dair bir kanıt olarak görülebilir. Amerika'dan gönderilen telgraf işçi haklarıyla ilgiliydi. Washington elçisi Ali Ferruh Bey, vazife esnasında sakatlanmış ve hastalanmış amelenin kendisinin ve çocuklarının perişan olduğunu, bunun için "*amele hastanesi*" adıyla bir hastanenin oluşturulmasını istemiştir. Çalışamayacak derecede ihtiyarlanmış ve vefat etmiş amelenin de çocuklarının zor durumda olduğundan bahisle "*emekli sandığının*" oluşturulmasının yerinde olacağını bildirmiştir. Amele yevmiyelerine 20 para zam yapılmasını, amelelere satılan tezkerelere bir miktar zam yapılarak bu fazlalığın emekli sandığa devredilmesini, herhangi bir yolsuzluğa karışanın bu sandıktan faydalanmaması gerekeceğini ve amelenin günde sekiz saatten fazla çalışmamasını tavsiye etmiştir. Böylece çalışan amelenin Sultan'a daha çok bağlanması yanında Avrupa devletlerinde görülen grev hareketlerinin Osmanlı Devleti'nde çıkmayacağı düşünülmüştür.²⁵

1901 yılının Haziran ayında Baruthane-i Amirede çalışan sekiz işçi birikmiş ücretlerini almak için Baruthane idaresine müracaatta bulunmuşlardır. Baruthane idaresince işçilerin talepleri reddedildiği gibi işçilerden Erzincanlı Şükrü bin Edhem baruthane çalışanlarını greve teşvik ettiği gerekçesiyle işten atılmıştır. Baruthane idarecileri işten attıkları Edhem'in işçileri greve teşvik için Makriköy'de faaliyet içinde olduğunu düşünmekteydi.

izlediklerini, işçilerin sıkıntılarını dile getirdiklerini bildirmektedir. Bkz. Kemal Sülker, *Türkiye Sendikacılık Tarihi*, TÜSTAV Yayınları, İstanbul 2004, s.27. Bu bakımdan Osmanlı Amele Cemiyeti ile Jön Türk hareketi arasında sıkı bir bağ olduğu görülmektedir.

22 Agâh, ag.e., s.86.

23 Mahmut R. Gazimihal, *Türk Askeri Müzikaları Tarihi*, Maarif Basımevi, İstanbul 1955, 179-180.

24 Agâh, a.g.e., s.85-86.

25 BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Elçilik ve Şehbenderlik Maruzatı*, (Y. PRK. EŞA) 36/36, 20 Ağustos 1900.

Bunun için Baruthane idaresi yerel yöneticilere durumu bildirerek Edhem'in tutuklanmasını istemiştir. Polis ve jandarmanın Edhem'i Baruthane yakınlarında tutuklamaya çalıştığı bir sırada Edhemle beraber alacak talebinde bulunmuş olan diğer yedi işçi Edhem'e sarıllarak "Edhem'i nereye götürecekseniz biz de oraya gideceğiz" diyerek kolluk kuvvetlerine karşı gelmişlerdir. Bölgede kargaşanın artması üzerine Baruthanede çalışan 25 işçi işlerini terk ederek Edhem'e destek için karakol binası önünde toplanmışlardır. Ancak kısa bir süre sonra Edhem ve diğer yedi arkadaşı dışındaki işçiler dağılmışlardır. Baruthanedeki işlerine son verildiği anlaşılan bu sekiz işçinin sonraki günlerde hareketlerinin izlendiği görülmektedir. Nitekim yetkililer, bu işçilerin Dolmabahçe Sarayı civarında dolaşmalarını Tophane-i Amire ve diğer Fabrika-yı Hümayun işçilerini greve çağırma faaliyetleri olarak değerlendirmekteydiler. Bunun için gerekli önlemlerin alınması istenmiştir.²⁶

3. II. Meşrutiyet Dönemi

Osmanlı siyasi rejiminde 1908 yılının 23 Temmuz'una (Rumi-10 Temmuz) değin açık bir çoğulculuk yoktur. Bu tarih Osmanlı tarihinde ilk kez "Hürriyet'in İlânı" adıyla, meşrutiyetçi bir rejimin açılış töreni olmuştur. Bu aynı zamanda çok partili rejimin de başlangıcıdır. Yakın tarihimizde "İkinci Meşrutiyet" olarak anılan dönem (1908-1918) Türkiye'nin demokratik gelişmelerinde ileri ve yürekli atılımlarla doludur. Bu dönem İkinci Abdülhamid'le özdeşleşmiş bir istibdat rejimini yıkmış, Jön Türkleri ülkedeki tüm özgürlük savaşçılarıyla birleştirerek iş başına getirmiştir. Kanun-i Esasi'de yapılan 1909 tadilatıyla kamu özgürlükleri yelpazesi genişlemiş, vatandaş üstündeki baskıları kaldırmış, toplanma ve dernek kurma hürriyeti tanımıştır.²⁷

Meşrutiyetin ilanı olan 1908 yılından İttihat ve Terakki Fırkasının iktidarı eline aldığı 1913 yılına kadar işçi sınıfının basın-yayın ve siyasi faaliyetlerinde artış yaşanmıştır. II. Meşrutiyetin ilanıyla birlikte öncelikle Rumeli'de grevler patlak vermiştir. Demiryolu, tramvay, havagazı, reji, tütün, sigara kâğıdı, deri, şeker, fırın ve tuğla işçileri işlerini bırakmışlardır. İstanbul'da çıkan en önemli grevler demiryolları alanında olmuştur. 17 Ağustos 1908 tarihinde Anadolu Demiryolu çalışanları greve gitmişlerdir. İstibdat döneminde rahatlıkla az paraya çok çalıştırılan Osmanlı işçisi, Meşrutiyetten sonra demiryolu ve tramvay grevleriyle Alman ve Fransız sermayedarlarından kendi haklarını istemişlerdir. 1908 yılında Ağustos ve Ekim ayları arasında Rumeli'de çeşitli sektörlerde, İstanbul ve İzmir'de özellikle ulaşım alanında, Adana'da pamuk fabrikalarında, Zonguldak'ta kömür madenlerinde, Aydın'da demiryolu yapımında grevler olmuştur. Çeşitli bölge ve alanlarda 160 kadar grev yapılmıştır. Meşruti idare bu grevler karşısında hem yabancı sermayeye bir güvence vermek adına hem de grevleri bastırmada bir hukuki zemin yaratmak için 8 Ekim 1908'de "Tatil-i Eşgal Kanunu Muvakkatini" çıkararak grevlerin önünü alabilmiştir. 31 Mart olayından sonra 9 Ağustos 1909'da Meclis-i Mebusan'daki bazı protestolara rağmen "Tatil-i Eşgal Kanunu" çıkarılmıştır. Bu kanunda geniş bir "hizmet-i umumiye" anlayışından hareket edilmiş umumi hizmet kavramına giren alanlarda sendika kurulması yasaklanmış, mevcut sendikalar da kapatılmıştır.

Feodaliteden burjuvaziye geçiş döneminde, işçiler açısından yaygın bir olgu vardır. İşçi sınıfı, derebeylik düzenine karşı orta sınıfın yanında mücadele verir, derebeylik düzenini yıkıp onun yerine orta sınıf egemenliğini kurunca, işçiler ortak savaştan paylarını isterler. Orta sınıf bu isteği kabul etmez. Böylece işçiler ekonomik vasıtalarla iktidara karşı

26 BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Yaverân ve Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dairesi (Y.PRK.MYD)*, 24/19, 10 Haziran 1307 (23 Haziran 1901); K. Yıldırım age, s. 218.

27 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s.35-36.

mücadeleye girişir fakat bu hareket iktidarı elinde bulunduran orta sınıf tarafından bastırılır. Bu sürecin sonucunda işçiler ekonomik mücadelenin politik mücadeleyle tamamlanması gerektiğinin farkına varırlar ve bu programı gerçekleştirecek bir ortam bulurlarsa asıl solculuk başlayabilir. II. Meşrutiyetin ilk zamanlarında başlayan işçi hareketleri yukarıda sözünü ettiğimiz olguyla uyuşmaktadır. Ancak Osmanlı Devleti'nde ekonomi alanında tam bir bağımsızlığın olmaması sonucunda milliyetçi yönetici kadrosu yabancı sermaye ile işbirliği yapmak zorunda kalmıştır. Böyle bir ortamda işçilerin ekonomik mücadelelerini politik bir mücadele ile tamamlayarak solculuğa doğru ilerlemeleri beklenemezdi.²⁸

1908 yılında artan grevler Ekim 1908'de Geçici Tatil-i Eşgal Kanunu'nun çıkmasıyla azalmaya başlamıştır. Tophane fabrikaları işçilerinin 1908 yılının uygun ortamında greve gitmedikleri görülmektedir. II. Meşrutiyet döneminde Tophane-i Amireye bağlı olan fabrikalarda ilk grev 19 Temmuz 1909 tarihinde Baruthane işçileri arasında yaşanmıştır. Baruthane işçileri grevinde şiddet eylemleri görülmüştür. Güvenlik kuvvetlerinin müdahalesiyle olaylar daha da büyümüştür. Eylem zor kullanılarak bastırılmış ve şiddet olaylarını çıkaranlardan 5'i beşer yıl 2'si üçer yıl kürek cezasına çarptırılarak Aydın vilayetine sürgün edilmişlerdir.²⁹

3.1. Tophane Amele Cemiyeti'nden Osmanlı Sanatkâran Cemiyeti'ne

1894 yılında gizli olarak faaliyet gösteren *Osmanlı Amele Cemiyeti'nin* üyeleri 1908 yılı Ağustos ayında *Osmanlı Terakki-i Sanayii Cemiyeti* adı altında resmen kurulmuştur. Ancak zabıtların cemiyetlere girişlerinin kanuna aykırı olması nedeniyle kısa süre sonra cemiyet kendisini feshetmiştir. Fakat Tophane amelesi işçi hakları için yeniden faaliyete geçerek 1910 Nisan ayında daha kuvvetli bir şekilde *Osmanlı Sanatkâran Cemiyeti'ni* kurmuşlardır. Top ve Tüfek Fabrikası işçileri tarafından sanatla ilgili gelişmeleri yakından takip edebilmek, üyelerinin hastalık ve işsizlik zamanlarında yardımlaşmayı sağlamak amacıyla bu cemiyet kurulmuştur. Cemiyet sadece İmalat-ı Harbiye mensupları için değil tüm sanatkârları üyeliğe kabul etmekteydi. Cemiyet İşçi Yardım Sandığı adı altında bir fon oluşturmuştur. Özellikle işçilerin hastalık durumlarında doktor muayenesi ve hastalık süresince belli miktarda ücret verilmesi gibi özellikler Osmanlı toplum ve devlet yaşantısında ilk olma özelliğini taşımaktadır. Bu bakımdan Osmanlı Sanatkâran Cemiyetinin Türk işçi hakları tarihinde özel bir yeri vardır.

Cemiyet Nizamnamesi'nde Meşrutiyet idaresinin Osmanlı tebaasına toplanma hakkını bahşettiğini, sanatın ilerlemesine yardımcı olmak, sanatkârı bilgilendirmek için Osmanlı Sanatkâran Cemiyeti adıyla bir cemiyetin kurulduğu bilgisi yer almaktadır. Medeni memleketlerdeki ilerlemenin fen ve sanat sayesinde ortaya çıktığını kabul eden cemiyet, Avrupa'da meydana gelen gelişmelerden Osmanlı sanatkârlarını haberdar etmek için sanayi ile ilgili kitap ve risaleler tercüme ve telif ettirmeyi amaçlamıştır. Gece dersleriyle, gazete ve dergi yayınlayarak, konferanslar vererek, işçi sınıfının gelişmesine katkı sağlamayı amaçlamıştır. Aynı zamanda üretimle ilgili pratiklerin yapılması için bir imalathane kurulması kararlaştırılmıştır.³⁰ Osmanlı Sanatkâran Cemiyetini sola yakın ve devrimci olarak tanımlayanlar olduğu gibi İttihatçı sol tanımlamasını yapanlar da bulunmaktadır.³¹

28 Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s.39-43.

29 K. Yıldırım, a.g.e., s.272.

30 *Osmanlı Sanatkâran Cemiyeti Nizamnamesi, 1910*, Madde: 1-16.

31 Serkan Erdal, "Osmanlı Sanatkâran Cemiyeti", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2015 19 (1): s.169.

3.2. 31 Mart Soruşturması ve Ragıp Tevfik Liderliğindeki Sosyalist Hareketin Tasfiyesi

31 Mart Vakası'nda yer alıp İmalat-ı Harbiye mensubu olan ve Bodrum'a gönderilen suçlulardan Selanik doğumlu *Ragıp Bin Ahmet* isimli işçi ileride *Türkiye Sosyalist Fırkası Edirne Şubesi'nin* kurucusu ve kâtibi olmuştur. *Ragıp Tevfik* 31 Mart olayını tertip edenlerle alakasının olmadığını sadece sosyalist düşünceleri dolayısıyla kendisi ve arkadaşlarının Bodrum Kalesi'ne gönderildiğini söylemektedir. Kendisinin *komünist* olduğunu bildiren *Ragıp Tevfik* 7 Eylül 1920'de Sofya'dan Kominterne el yazılı vesikalık resimli ve parti damgalı bir mektup göndermiştir.³² Bu mektupta *Ragıp Tevfik* çocukluğundan, Tophanedeki faaliyetlerinden, sürgüne gönderilişinden, Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke yıllarındaki sosyalist faaliyetleriyle ilgili önemli bilgiler vermiştir.³³

Ragıp Tevfik, nüfus memuru olan babasını ilkökul yıllarında kaybettikten sonra Selanik Sanayi Mektebi'ne girmiş ve burada beş sene rüşdi ve idadi tahsilini yaparak kendisini geliştirebilmek için İstanbul'a gelmiştir. *Ragıp Tevfik* bizlere işçi tarihiyle ilgili dikkat çekici bir ayrıntıyı sunmaktadır. *Ragıp Tevfik*, Osmanlı Sanatkârân Cemiyetini, en alt kademedeki işçilerin değil, zabıt olan ustaların kurmuş olduğunu, bundan dolayı cemiyetin gerçek bir işçi örgütü olmadığını ve karşı bir örgüt kurduğunu bildirmektedir. *Ragıp Tevfik Bey*; devletin fakirlerin eğitimine önem vermediğini, Sanayi İdadi Mektebine girdikten sonra Karl Marks, Engels gibi yasak kitapları okumaya başladığını ve 31 Mart Olayı ile ilgisi olmadığı halde sosyalist ideoloji doğrultusunda İttihat ve Terakkiye muhalefette bulunduğu için Bodruma sürgüne gönderildiğini bildirmektedir.³⁴

3.3. Osmanlı Sosyalist Fırkası ve İmalat-ı Harbiye İşçileri

II. Meşrutiyet döneminde solcu fikirler besleyen ve bunları yaymaya çalışan bir grup oluşmuştur. Bu grubun en önemli ismi "*İştirakçi*" adıyla tanınan Hüseyin Hilmi'dir. Bu hareketin diğer önemli ismi ise Baha Tevfik'tir. Bunların yanında Namık Hasan (Sosyalist gazetesi sahibi), Pertev Tevfik (Muahede Gazetesi sahibi), İbnül'tahir İsmail Faik (İnsaniyet Gazetesi sahibi), ve Hamit Suphi Beyler 1910 yılı Eylül ayında Osmanlı Sosyalist Fırkasını kurmuşlardır. Fırkanın yayın organı *İştirak* dergisidir. İhtilalci bir bakış açısına sahip olan dergi, işçileri ayaklanmaya, fabrika işçilerini birleşmeye çağırان eylemci yazılara yer vermiştir. Sosyalist, Muahede, İnsaniyet adlı gazeteler de Sosyalist Fırkanın yayın organlarından sayılabilir. Osmanlı Sosyalist Fırkası gerçek anlamda bir sosyalist partisi olamamıştır. Fırka kurucuları arasında işçi olan kimse yoktu. Osmanlı içinde gelişmeye başlayan sosyalizm düşüncesine fazla bir katkısı olmamıştır.³⁵

28 Mayıs 1910 tarihli *İştirak* Gazetesinde "*Tophane Amelesi Layihası*" başlıklı yazıda, Sultan II. Mahmud zamanında inşa edilip zamanla gelişen *Devlet Fabrikaları* hakkında ikinci

32 Erden Akbulut- Mete Tunçay, s.70. Mete Tunçay, "Türkiye'de Solun Tarihinden Bir Mektup, Ragıp Tevfik'ten III. Enternasyonal'e", *Toplumsal Tarih*, (141), Eylül 2005, s.71.

33 Tunçay, "Türkiye'de Solun Tarihinden Bir Mektup, Ragıp Tevfik'ten III. Enternasyonal'e", s.71.

34 Tunçay, "Türkiye'de Solun Tarihinden Bir Mektup, Ragıp Tevfik'ten III. Enternasyonal'e", s.72-74.

35 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi*, 278-286. *İştirak* Gazetesi Osmanlı Sosyalist Fırkasının kuruluşundan önce 26 Şubat 1910 yılından itibaren haftalık olarak yayınlanmaya başlamıştır. 11 Haziran 1910 tarihine kadar 16. sayısı yayımlanmış 17. sayı ise 13 Haziran 1910'da İttihatçılar tarafından öldürülen Ahmet Samim'e özel sayı olarak çıkmıştır. Bunun üzerine Divan-ı Harbi Örfi tarafından bu nüsha toplattırılmış, gazete de kapanmıştır. Bu olaydan iki ay sonra "İnsaniyet Gazetesi" yayınlanmaya başlamış ve ancak iki sayı olarak çıkmıştır. Örfi idarenin izniyle *İştirak* 1 Eylül 1910 tarihinde 18. sayı olarak çıkmıştır. 15 Eylülde yeniden kapatılmış bunun üzerine "*Sosyalist*" gazetesi çıkarılmaya başlamıştır. 2. sayısından sonra örfi idare tarafından "*Sosyalist*" de kapatılmış 1 Kasım 1910 tarihinde "İnsaniyet" çıkmaya başlamıştır. 3. sayıdan itibaren kapatılan "İnsaniyetin" yerini 1 Aralık 1910'da "*Medeniyet*" gazetesi almıştır bu gazete de 2 sayı çıkabilmiştir. Sayılan, ag.e., s.36.

defa olarak Meclis-i Mebusan'ın dikkati çekilmekte olduğu bildiriliyordu. İsmi belirtmeyen yazar Tophane fabrikalarında istihdam olduğunu belirterek aynı şartlarda çalışan diğer imalathane çalışanlarının sesi olduğunu söylemektedir. Fabrikalardaki binlerce amelenin diğer insanlar gibi birer can taşıdıklarını, ağır şartlar altında çalıştıklarını, buradaki işlerini bırakarak başka bir yerde iş bulamayacaklarından bahisle fabrikalarda birer esir gibi muamele gördüklerini ifade etmektedir. Tophane Müdüriyetince amele için iktisadi tedbirlerin alınmadığını, fabrikaları incelemek için gelen kişilerin kandırıldığını, incelemeye gelenlerin amelelerle görüşmedikçe gerçeği öğrenemeyeceklerini bildirmekteydi. Hem imalathanelere yatırım yapılması hem de burada çalışanların medeni hakları ve geleceklerini korumak için çalışmalar yapılmasının gerekliliği vurgulanmaktaydı.³⁶

1911 yılında Paris'te basılan Beşeriyet gazetesi yazarlarından Tophane Alay Kâtipliğinden emekli Rıza Bey, hükümetin amele politikasını eleştirmiştir.³⁷ Amelenin en meşru sosyal ve iktisadi haklarının savunulmadığını, sermayedar karşısında proletaryanın meşru haklarını savunmak için sosyalizmin tayin ettiği esaslara göre mücadele edileceğini, insan emeğinin, yine insanlar tarafından satın alındığı müddetçe yeryüzünde sosyal iktisadın mevcut olacağını ve mücadelenin sosyalizmin telkin ettiği adalet ve eşitlik üzerine yapılacağını yazmıştır.³⁸

3.4. Say ve Amel, Fünûn ve Sanayi Dergileri

II. Meşrutiyet döneminde işçi hakları konusunda yayınlarda büyük bir artış olmuştur. İmalat-ı Harbiye Fabrikalarında çalışan işçiler Meşrutiyetle birlikte *Say ve Amel, Fünûn ve Sanayi* Dergilerini çıkarmaya başlamışlardır. *Sanayi Dergisi* ise Tophane işçilerine dikkat çeken yazılar yazmaktaydı.

Say ve Amel Dergisi Tophane fabrikalarında çalışmış olan Osman Kahraman tarafından çıkarılmaktaydı. Dergi ılımlı bir sosyalizmi benimsemiştir. Dergi, yerli sanayi ve ziraatin himaye edilmesinden, devletin ekonomiye müdahale etmesinden ve yerli sermayeli şirketlerin kurulmasından yana olmuştur. İktisadi liberalizmin hakim olduğu II. Meşrutiyetin ilk yıllarında "milli iktisat" anlayışını savunmuştur. *Say ve Amel* Dergisi işçi sınıfına önem vermiş, emekten yana saf tutmuştur. Hükümetin işçi sınıfını korumasını istemiştir. İşçi dayanışmasını ve haklı bulduğu grevleri desteklemiştir. Ancak aşırılıktan kaçınmış, ülkenin genel menfaatleri ile işçilerin menfaatlerini uzlaştırmaya çalışmıştır. *Say ve Amel* Dergisi Meşruti rejimi destekleyerek İttihat ve Terakki Cemiyeti politikalarına taraftar bir yayın politikası takip etmiştir.

Mütareke yıllarında Türk siyasi hayatında aktif rol oynamış olan Mustafa Suphi ve Ethem Nejat da *Say ve Amel* Dergisi yazarlarındandı. Mustafa Suphi'ye göre toplumlar medenileştikçe ihtiyaçları artar ve ihtiyaçları artan toplum medenileşmektedir. İnkılaplar insanlardaki ihtiyaçların zorlayıcı gelişimiyle oluşmaktadır. Nasıl ki 1789 Fransız İnkılabı ziraat ve sanayi kesiminin çalışma ihtiyacından doğduysa 1908 inkılabı da Osmanlı

36 "Tophane Amelesinin Layihası", *İştirak*, Sene:1 Numara:14, 15 Mayıs 1326, (28 Mayıs 1910), 616-619.

37 Beşeriyet Gazetesi Paris'te Refik Nevzat tarafından çıkarılmaktaydı. Dr. Refik Nevzat 1894 yılında tıbbiye talebesi iken İttihat Terakki Cemiyetine katılmış, Cemiyet tarafından Paris'te bulunan Ahmet Rıza Beyle irtibat kurmak için Paris'e gitmekle görevlendirilmiştir. Sonradan Refik Nevzat Paris'e yerleşerek II. Abdülhamid'e karşı başlattığı muhalefeti İttihat Terakki Cemiyetine karşı da sürdürmüştür. Refik Nevzat, İstanbul'daki Hilmi Çevresiyle iletişime geçerek Osmanlı Sosyalist Fırkasının Paris şubesi adı altında faaliyet göstermiştir. 1911 yılı sonbaharından itibaren elle yazılıp Litografla basılan Beşeriyet isimli bir gazeteyi çıkarmıştır. Altı sayı çıkan bu gazetenin Türkiye'ye sokulması yasaktı. Tunçay ..., *s Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925*, 53-55.

38 Rıza Bey, "Tophane Amelesi Hakkında Alemdar Gazetesinin Makalesine Küçük Bir Cevap", *Beşeriyet*, No: 2, 1 Teşrin-i evvel 1911.

toplumunda gelişen bazı ihtiyaçların karşılanamamasıyla gerçekleşmiştir. Ethem Nejat ise II. Abdülhamid döneminde çok okulun açıldığını ancak bu okulların niteliksiz olduğunu belirtmektedir. Osmanlıların çok okuldaki ziyade nitelikli okullara ihtiyaç duyduğunu ifade etmiştir. Ethem Nejat'a göre yüksek okullardan ziyade ilkokullara önem verilmelidir. Nitekim mevcut okulların birer "memur fabrikası" olduğunu ileri sürmüştür. Oysa ilerlemenin ancak üretim yapan bireylerin yetiştirilmesiyle mümkün olacağını savunmuştur. Ethem Nejat çocukların sanayiye, sanata, ticarete ve ziraata yönlendirilmeleri düşüncesinde olmuştur.³⁹

Osman Kahraman, "Amele İstikbal Sandıkları" yazısında Osmanlı'da Avrupa'daki gibi işçi haklarının savunulmadığını, amele ücretlerinden kesilerek oluşturulan *Temin-i İstikbal Sandığı* programının ameleler tarafından yazılıp, idaresinin de amelelerin elinde bulunması gerektiğini bildirdikten sonra amelenin refahı düşünülerek hazırlanan programın amacına hizmet etmediğini ileri sürmüştür.⁴⁰

Say ve Amel mecmuasında yazan diğer bir kişi de Doktor Macit Bey'dir. Doktor Macit Bey "Çocukların Ameleliği" isimli makalesinde çocuk yaşta amele olanların yaşadıkları hastalıklara değinmekteydi. Çocukluk devrinin insanın gelişim ve büyümesinde önemli bir zaman dilimi olduğunu, bu çağda çocukların gezip-oyunama ve güneşten yeterli miktarda faydalanmalarının önemi vurgulanmaktaydı. Oysa fabrikalara 8-10'lu yaşlarda giren çocuklar sabahdan akşama kadar güneşten mahrum olmaktadır. Ayrıca büyüklerin yanında müstehcen konuşmalara şahit olmaktadır, büyüklerden tahakküm görmekte, içki, sigara gibi kötü alışkanlıklara daha erken yaşta başlamaktaydılar. Bu şartlar altında çalışan çocuk amelelerin ileride kambur ve cüce oldukları dile getirilmektedir. Bu kamburluk askerlik için de bir kusurdu. Verem de en fazla fabrikalarda çalışan çocuk ameleler de görülmekteydi. Bu sıkıntıları fark eden birçok devlet çeşitli önlemler almıştır. Fabrikalara kabul edilen çocuğun en azından 13 yaşını doldurmuş olması ve bu yaşta fabrikalara alınan çocukların da tam gün çalıştırılmayarak ya yarım gün veya gün aşırı çalıştırılmaları kabul edilmiştir. Avusturya'da 1885'te, Almanya'da 1891'de, İsveç'te 1892'de, Danimarka'da 1893'te, İngiltere de ise 1901 yılında 12 yaşından küçük çocukların fabrikalarda çalıştırılması yasaklamıştır. Osmanlı Devleti'nde ise Tophane, Zeytinburnu ve Dikimevi'nde çalışan 10-12 yaşındaki çocukların sefil bir hayat sürdüklerini, Meşrutiyetle birlikte bir nebzede çalışma şartlarının düzeltilmiş olduğunu ancak çocukların yazın 11 kışın ise 8 saat çalıştıklarını dile getirerek çocuk amelelerin vahim hallerine dikkat çekmekteydi.⁴¹

İmalat-ı Harbiye işçilerinin sorunlarıyla ilgilenen diğer bir dergide *Sanayi Dergisi*'dir. Dergiyi çıkaran İbrahim Pertev 31 Aralık 1918 tarihli "Beylik Fabrikalarında Amele Yevmiyeleri" isimli makalesinde işçilerin durumu hakkında şunları yazmıştır;

"Gezdiğim beylik fabrikalarda görüyorum: Zavallı işçilerimiz hep iskelete döndüler. Çalışmak, tezgâh döndürmek değil ayakta duracak hâlleri yok. Zavallılar dört sene hep askerlikle istihdam olundular. Kimi 30, kimi 50, kimi 100 para ile fabrikalarda çalıştılar. Açlıktan, sefaletten imânları gevredi. Ameleye, san'atkârlara yapılan bu gadr, bu bakımsızlık nedir, doğrusu bilemiyorum. Memurun kâtibin canı can da bunların ki patlıcan mı yoksa?"⁴²

39 Arda Odabaşı, "II. Meşrutiyet Döneminde Emekten Yana ve "İlimli Sosyalizm Yönelimli Bir Yayın: Say ü Amel", *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (20), Aralık 2013, s.32-47.

40 "Amele İstikbal Sandıkları" *Say ve Amel*, Numara: 6, 24 Şubat 1326, (9 Mart 1911), 11-12.

41 Osman Macit, "Çocukların Ameleliği", *Say ve Amel*, Numara: 4, 20 Kanunisanı 1326 (2 Şubat 1911), 3-5, Doktor Osman Macit Bey'in Beşiktaş'ta İskele başında muayenehanesi bulunmaktaydı. Amele ve ailelerini ücretsiz tedavi etmekteydi. Aynı yer, 16.

42 Zafer Toprak, *İttihad-Terakki s. ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918*, 251.

3.5. İşgücünü Oluşturan Sınıfların Grevlerdeki Yeri

Tophane-i Amire Fabrikalarında üretim yapılırken sözleşmeli uzmanlar, memurlar, Amele-i Daime (sivil işçiler) ve Sanayi Alayları gibi dört farklı işgücü sınıfından faydalanılmaktaydı. Sözleşmeli yabancı uzmanlar ücretlerini alamadıkları durumlarda araya sefarethaneler girerek mağduriyeti ortadan kaldırmaktaydılar.⁴³ Memurların da zaman zaman ücretlerini alamadıkları görülmektedir. Ancak memurlar arasında grev gerçekleşmiyordu. Bunun iki sebebi bulunmaktadır. Birincisi fabrikalarda çalışan memurlar aynı zamanda askerlerdir. Askeri disiplin amirlere karşı çıkmayı engellemiştir. Memurların greve gitmelerini engelleyen ikinci sebep ise geleceklerinin garanti altına alınmış olmasıdır. Nitekim eksik yatan maaşlar ileride bir gün alınacaktı. Memurlar arasında işsizlik korkusu bulunmamaktaydı. Ayrıca memurların emeklilik hakları vardı.

Tophane-i Amire Fabrikalarında gerçekleşen grevleri Amele-i Daime ve Sanayi Alayları mensupları gerçekleştirmiştir. Sivil işçilerin (Amele-i Daimenin) çalışma süresi belli değildi. Hastalık zamanında işe gidemeyen Amele-i Daime'ye ücret verilmiyordu.⁴⁴ Gelecek kaygısı taşıyan Amele-i Daime'nin greve gitmesi için güçlü sebepleri bulunmaktaydı. 1876 fişekhane işçileri grevi, 1881, 1901 ve 1909 grevlerini baruthanede çalışan Amele-i Daima ve Amele-i Muvakkate (geçici işçi) gerçekleştirmiştir. Mütareke döneminde işçi hareketlerinde etkin olarak çalışanlar yine Amele-i Daime sınıfındaydılar. Sanayi Alayları mensupları da greve yatkındılar. 1890 yılında Sanayi Alayları dönemin sadrazamına karşı cüretkâr bir harekette bulunmuşlardır. Sanayi Alaylarıyla Amele-i Daima arasında benzer koşullar vardı. Sanayi Alayları mensupları ileride birer Amele-i Daime olacaklarını biliyorlardı. Memurlar grevlere katılmasalar da grevlere kısmen göz yumdukları anlaşılmaktadır. Özellikle Sanayi Alaylarından yetişerek memur kadrosuna girmeyi başarmış subaylar grev konusunda daha müsamahakâr davranmışlardır.⁴⁵

Memursınıfında çalışanlar dernekleşmede daha etkindiler. Nitekim 1910 yılında kurulan Osmanlı Sanatkâran Cemiyetini memurlar kurmuştur. Ancak bu cemiyetin çalışmalarıyla ortaya çıkan İmalat-ı Harbiye İstikbal Sandığı daha çok Amele-i Daime'nin çalışma şartlarını düzenlemiştir. Memurları işçi sınıfından saymayarak onların cemiyetlerine karşı cemiyetler açan hareketler de olmuştur.⁴⁶

4. Mütareke Döneminde İstanbul'da İmalat-ı Harbiye İşçileri

30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla iktidardaki İttihat ve Terakki Fırkası devrilmiş, yeni bir hükümet kurulmuş, Meclis-i Mebusan feshedilmiştir. Acı koşullar altında olsa da Türkiye'de bir iktidar boşluğu oluşmuş ve 1908'i andıran bir siyasal özgürlük havası estirmiştir. Sürgün ve kaçak siyasetçilerin İstanbul'a dönmesiyle İttihat ve Terakkinin dağıttığı partilerden bir kısmı dirilmiştir. Siyaset çeşitlenmesine müsait bu

43 1848 yılında Zeytinburnu fabrikasında çalışan yabancı işçilere ücretleri verilmediğinden sefaretler baskı yaparak ücretin ödenmesini sağlamışlardır. *BOA, A. MKT. 137/38, 02 Şaban 1264 (4 Temmuz 1848)*. 1905 yılında İngiliz uzmanların alacakları için İngiliz sefaretinin müracaatı için Bkz. *BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası, (BEO), 2576/193192, 3 Mayıs 1321 (16 Mayıs 1905)*.

44 *Amele Nizamname-i Dahilisi*, Düstur I. Tertip VI, 1376, 26 Şubat 1893, Madde: 20- 21.

45 1890 yılında sanayi alayı mensuplarının gerçekleştirdiği grevi inceleyen heyet; buradaki görevli subayların sanayi alaylarından yetiştiğini bildirerek askeri disiplinden yoksun olduklarını kaydetmiştir. Fabrikalara bunların yerine Mekteb-i Harbiye'den yetişmiş *zabturapta* muktedir zabitanın görevlendirilmesi istenmiştir. Bkz. *BOA, Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı, (Y.A. HUS.), 234/31, 21 Şubat 1305, (5 Mart 1890)*.

46 Erden Akbulut- Mete Tunçay, 70. Mete Tunçay, "Türkiye'de Solun Tarihinden Bir Mektup, Ragıp Tefvik'ten III. Enternasyonal'e", s.72.

ortamda bazı solcu akımlar gelişmiştir.⁴⁷ Bu akımların içinde İmalat-ı Harbiye işçileri de yer almışlardır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında, Osmanlı toplumunda gelir bölüşümü önemli dönüşümlere uğradı. Başta memur, asker, emekli vb. sabit gelirli kesimler olmak üzere, toplumun geniş bir kesiti savaş spekülasyonu sonucu yoksullaştı ve mülksüzleşti. Buna karşın, pazara dönük üretimde bulunan orta ve büyük toprak sahipleri, taşra tüccarları, İttihat Terakkiye yakın olan İstanbul işesini sağlayan esnaf spekülatif girişimleri sonucunda kısa sürede servet birikimine sahip olarak “harp zengini” olmuşlardır.⁴⁸

Türkiye’de XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren sosyalizm düşüncesi tanınmaya başlamıştır. Sosyalizm siyaset yaşamına II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı Sosyalist Fırkasının açılmasıyla girmiştir. Osmanlı Sosyalist Fırkası Osmanlı toplumu üzerinde çok etkili olamamıştır. Solcu akımlar Mütareke döneminde toplum üzerinde çok daha etkili olmaya başlamıştır.

Mütareke döneminin ilk komünist grupları İstanbul ve Ankara başta olmak üzere Anadolu’nun muhtelif vilayetlerinde küçük kümeler halinde 1918 yılından itibaren belirmeye başlamıştır. Bu kümelerden biri Halkalı Ziraat Okulu’ndaydı. Bu kümeyi iki işçi -usta- kurmuştur. Bunlardan birisi Birinci Dünya Savaşı’nda Rus ordusundan kaçan İvan’dı. Mektep öğrencileri tarafından çok sevilen “Bolşevik İvan” Osmanlı Devleti yetkilileri tarafından esir sayılarak Halkalı Ziraat Mektebi’nde demirci ustası olarak görevlendirilmiştir. Diğer kurucusu ise Tophane ve Tersane fabrikalarında çalışmış olan Ahmet Ustaydı. Ahmet Usta Birinci Dünya Savaşı yıllarında eğitim için Almanya’ya gönderilen öğrencilerden biriydi ve Almanya’da devrimci işçilerden etkilenmişti. Ahmet Usta’nın Kadırga’da bulunan evi, bu grubun toplantı yaptığı ve ideolojik fikirlerin yayıldığı bir merkezdi.⁴⁹

4.1. Türkiye Sosyalist Fırkası (TSF) ve İmalat-ı Harbiye İşçileri

Mütarekeden sonra sürgünde bulunan Osmanlı Sosyalist Fırkası Reisi Hüseyin Hilmi 1919 yılı başında İstanbul’a gelmiş ve Türkiye Sosyalist Fırkasını (TSF) kurmuştur.⁵⁰ Bu dönemde Hüseyin Hilmi Hürriyet ve İtilafçılardan yardım görmüştür. TSF’nin reisliğini Hüseyin Hilmi katib-i umumiğini ise Mustafa Fazıl [Çun] yapmaktaydı. TSF bir ay içinde programını açıklamıştır. Programında öncelikle sosyalizmin amacı tanımlanmıştır. Toplum yapısının eşitsizlik ve adaletsizliğe dayandığı, toplumun ana kuruluşlarında değişime gidilerek onu yaşanabilir bir hale getirilmesi istenmiştir. Bunun için parti iki öneride bulunmaktaydı: üretim ve dağıtım araçlarının devletleştirilmesi ve aynı gaye için çalışanlarla uluslararası düzeyde işbirliğinin yapılmasıdır.⁵¹

31 Ekim 1920 tarihli kongrede 1919 Nizamnamesi’nde değişiklik yapılarak Hüseyin Hilmi fırkanın değiştirilemez ve daimi reisi olmuş, beş yıllık bir süre boyunca partinin genel politikasını ve yönetimini seçme, düzenleme yetkisini kazanmıştır. Böylece fırka Hüseyin Hilmi’nin kişisel egemenliğine girmiştir. 1919 genel seçimlerine İstanbul’dan Refik Nevzat ve Sadrettin Celal [Antel] katılmış ve seçimlerden bir başarı elde edememiştir. İttihatçıların

47 Tunçay, *Türkiye’de Sol Akımlar 1908-1925*, s.67.

48 Zafer Toprak, *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye’de Devletçilik 1914-1918*, s.197.

49 S. Üstünel, *TKP Doğuşu, Kuruluşu Gelişme Yolları*, Alev Yayınları, İstanbul 2004, s.8-10.

50 T.S.F. 20 Şubat 1919’da kurulmuştur. Kurucu ve yöneticileri şunlardır: Hüseyin Hilmi Bey (reis), Mustafa Fazıl [Çun), Bey, (Katib-i Umumi), Namık Hasan, Mehmet Ali (Bilgişin) Bey, Hasan Sadi (Birkök) Bey, (Paris’te), Dr. Refik Nevzat Bey, Sadrettin Celal (Antel) Bey, Salih Resi (Hamallar Kâhyası), Çopur Rıza (Kiper), Bey, Rasim Şakir Bey (Ak-saray Tramvay Deposu Müdürü), Dr. İhsan (Özgen), Bey, Mehmet Nurettin Bey. Bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler Mütareke Dönemi 1918-1922*, s.396.

51 Tunçay, *Türkiye’de Sol Akımlar 1908-1925*, s.67-68.

Türkiye İşçi Hareketleri Tarihinde İmalat-ı Harbiye İşçileri

desteği ile seçimi kazanan Mesai Fırkası'nın adayı Zeytinburnu Fabrikası ustabaşlarından Numan Usta, Hüseyin Hilmi ve takımını kızdırmış kendisine karşı sert ve acı bir bildirin yayınlamasına sebep olmuştur.⁵²

TSF 1919 yılı Ağustos ayında Haliç'teki Bahriye Nezaretine bağlı fabrikalarda çalışanların tıpkı Tophane ve Zeytinburnu fabrikalarında olduğu gibi günde 8 saat haftada 48 saat çalışma prensibinin kabul edilmesi için Ticaret Nezaretine bir layiha sunmuştur. Bu istekler ekim ayında 1.300 işçinin katıldığı bir grevle yinelenmiştir. 1919 seçimlerinde başarısız olan TSF 1920 yılı ilkbaharında Debbağhane, Tersane ve Tramvay grevlerine destek olarak büyük bir ün kazanmıştır. Bu başarı sonucunda her gün yüzlerce işçi TSF ye yazılmaya başlamıştır.⁵³ TSF İstanbul'da teşkilatlanmasını hızlandırmış ve birçok bölge ve müessesede şubeler açmıştır. Çeşitli semt ve müesseselerde çalışan işçiler için şubeler açılarak 1919-1921 arasında kalabalık bir işçi kitlesinin temsilcisi durumuna gelmiştir. Kocamustafa Paşa-Zeytinburnu Fabrikaları amele ve müstahdemini şubesi 25 Haziran 1921 yılında açılmıştır.⁵⁴ TSF şubelerini açtıktan bir ay sonra temmuz ortalarında Zeytinburnu fabrikası ameleleri arkadaşlarının işten çıkarılmaları ve yevmiyelerinin ödenmemesinden dolayı greve gitmişlerdir. Grev sırasında Zeytinburnu Fabrikalarında çalışan amele ikiye ayrılmıştır. Türkiye Sosyalist Fırkasına dâhil olan 350 amele greve iştirak ederken Türkiye İşçi Derneği'ne üye 150 amele greve iştirak etmemiştir. Greve iştirak etmeyen İşçi Derneği üyelerine Türkiye Sosyalist Fırkası taraftarlarından herhangi bir müdahalede bulunulmayarak çalışmalarına engel olmamışlardır.⁵⁵

4.2.Osmanlı Mesai Fırkası ve İmalat-ı Harbiye İşçileri

1919 yılı Ocak ayında kurulan Mesai Fırkası İmalat-ı Harbiye Müdüriyetine bağlı fabrikalar, şimendifer, fes, mensucat fabrikaları, Ağaçlı madeni işçileri ve bazı özel müessese çalışanları tarafından seçilen delegeler tarafından kurulmuştur. İdare heyetinde bulunan Hasan Muslihiddin ile Yusuf ve İhsan Beyler İmalat-ı Harbiye Fabrikalarında çalışmaktaydılar. Fırka programında işçilerle ilgili olarak: işçilerin azami sekiz saat çalıştırılması, çalışma kanunlarının işçiler tarafından oluşturulması, sakatlardan başka herkese vazife verilmesi bulunmaktaydı. Ayrıca 16 yaşından küçüklerin çalıştırılmasının engellenerek eğitim görmeleri için okullara sevk edilmelerini, haftada bir günün resmi tatil olmasını ve bu günün yevmiyesinin kesilmemesini, işçilere verilen yevmiyeden başka müessesenin kârına da işçilerin ortak olması gerektiğini, hastalık zamanında işçilerin ailelerine işçi ücretinin % 80'inin verilmesi gibi maddeleri kabul etmiştir.⁵⁶

Numan Usta⁵⁷ [Ustalar] 1903 tarihinde Tophane İdadi Sanayi Mektebinden mezun

52 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler Mütareke Dönemi 1918-1922*, s.404.

53 Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925*, s.73-75.

54 Serkan Erdal, *Mütareke Yıllarında (1918-1922) İstanbul'da Kurulan Sosyalist ve Komünist Partiler ve Faaliyetleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum 2006, s.51.

55 Erdal a.g.e. s.114, Şehmus Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketleri ve Grevler", s.824.

56 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler Mütareke Dönemi 1918-1922*, s.333, 339.

57 Numan Usta 1885 Köstence doğumludur. Tophane 2. İdadi Alayından mezun olduktan sonra Fişek Fabrika-

olarak 1907 tarihinde Tophane fabrikalarında amele olarak işe başlamıştır. Çeşitli fabrikalarda çalışarak işçi hayatını yakından incelemiştir. Aynı zamanda Tophane işçilerinin kurduğu Osmanlı Sanatkarân Cemiyeti'nin kâtibi olduğu anlaşılan Numan [Ustalar] 1919 seçimlerinde Mesai Fırkası adayı olarak Meclis-i Mebusan'a girmeyi başarıp Türk siyasi hayatında ilk işçi mebus olma unvanını kazanmıştır. 1919 genel seçimlerinden hemen sonra 22 Aralık 1919 tarihinde İleri gazetesine verdiği röportajda *Nasyonal bir sosyalist* olduğunu söylemiştir.⁵⁸

Türkiye Sosyalist Fırkası, Mesai Fırkasını sosyalist bir fırka olarak kabul etmemiştir. Mesai Fırkası'nın sosyalizmin işçiler arasında itibar kazanmasıyla iktidarı kaybetmiş olan İttihat ve Terakkinin eski ittihatçı birkaç memur ve işçi tarafından kurulduğunu ileri sürmüştür.⁵⁹ Mesai Fırkası adayı Numan Usta'nın 1919 Aralık ayı seçimlerine sosyalist sıfatıyla başarı kazanması Hüseyin Hilmi'nin başında bulunduğu Osmanlı Sosyalist Fırkası fevkalade olarak toplanıp bir beyanname neşretmesine sebep olmuştur. Yayınlanan beyanname Numan Usta'nın Mebusan seçimine kadar Türkiye'de resmen kurulmuş olan Türkiye Sosyalist Fırkası ve Sosyal Demokrat Fırkaları'na dâhil olmadığını, Türkiye Sosyalist Fırkası İstanbul adaylarının Refik Nevzat ve Sadrettin Celâl Beylerin isimlerinin gazetede neşredildiğini bildirmekteydi. Numan Efendi'nin İstanbul mebusu seçilmesinin memleketteki sosyalizm cereyanı ve amele sınıfı için bir başarı teşkil etmediğini, hiçbir partiye üye olmadığını ilan eden Numan Usta'nın 135 oy aldığını bildirerek sosyalizm teşkilatının ve amele kuvvetinin desteğini alamadan hangi kuvvetle Meclis-i Mebusan'a girebildiğini sormaktaydı. Ayrıca Numan Usta'nın memleketçe tanınmadığını, adaylığını son saate kadar açıklamadığını, seçimleri İttihat ve Terakkinin gücüyle kazandığını bildirerek gerçek bir sosyalist ise istifa etmesini bildirmiştir. Çünkü İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya'da olduğu gibi sosyalistler seçimlere sermayedar fırkaların yardımını kabul etmeksizin kendi kuvvetleriyle girme ilkesini kabul etmişlerdir.⁶⁰

İfham gazetesi Numan Ustanın mebus seçilmesine karşı olan sosyalist partileri eleştirmiştir. Sosyalizm 'de "Deve Kuşları", başlıklı makalesinde Numan Usta'nın mebus seçilmesinin işçi sınıfı için bir kazanç olduğunu, bir sosyalist adaya diğer sosyalist fırkaların itiraz etmemeleri gerektiğini bildirmiştir. 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesiyle fiilen işgal edilmiş olan İstanbul 12 Ocak 1920 tarihinde Meclis-i Mebusan'ın Misak-ı Milli'yi kabul etmesiyle birlikte, 16 Mart 1920'de ikinci kez işgal edilmiştir. İşgal kuvvetleri Mecis-i Mebusan'ı basarak bazı mebusları Malta'ya sürgün etmiştir. Sürgün edilenler arasında Numan Usta'da bulunmaktadır.⁶¹

sında çalışmıştır. İttihat Terakki üyesi olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı Sanatkarân Cemiyeti kurucularından olup kâtipliğini yapmıştır. 1919 seçimlerinde Mebusan Meclisine girmiştir. Son Osmanlı Mebusan Meclisi üyelerinden Malta'ya sürülenler arasındadır. Daha sonra Anadolu'ya geçerek Büyük Millet Meclisinde İstanbul mebusu olarak görevine devam etmiştir. Sonraki yıllarda Reji Fabrika müdürlüğü, Tütün İhbarı koordinatörlüğü, Silahtarağa Fişek Fabrikasında çalışmıştır. 1934 yılında vefat etmiştir. Bkz. *TBMM Arşivi Numan [Ustalar] Dosyası*. 16 Mart 1920'de İstanbul'un Müttefik Devletler kuvvetleri tarafından işgal edilmesiyle Numan Usta tutuklanıp Malta'ya götürülmüştür. 29 ay sonra karşılıklı esir anlaşmaları neticesinde Ankara'ya dönen Numan Usta [Ustalar] 26 Kasım 1921 Büyük Millet Meclisine katılmıştır. Numan usta Meclis konuşmasında "amelelikten yettiğini, sosyalizmi benimsediğini, ancak vatani müdafaa konusunda Meclisten daha fazla müdafaakârane hareket edeceğini" söylemiştir Bkz. *TBMMZC, Devre: 1, İçtima senesi: 2, Birleşim: 117, Cilt: 14, 26.11.1337 (26 Kasım 1921), s.383.*

58 İleri, 22 Kanun-i evvel 1335 (22 Aralık 1919), s.1-2.

59 Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925*, s.83.

60 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler Mütareke Dönemi 1918-1922*, s.428-429.

61 Erdal, 33. TİÇSF ile Mesai Fırkası arasında bir yakınlık olduğu görülmektedir. Numan Usta'nın TİÇSF kurucuları arasında olduğu bilgisi için Bkz. Necdet Sançar, "Türkiye'de Kızıl Teşekküller-I" *Mücadele*, Ekim 1964, 15; Sayılan, a.g.e, s. 60.

4.3. Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası (TİÇSF)

İttihat Terakki yönetimi savaş yıllarında eğitim için Almanya'ya birçok talebe göndermişti. Bu işçi kütlesinden Almanya'daki sol hareketlerden etkilenenler olmuştur.⁶² Bu grubun büyük bir kısmını İmalat-ı Harbiye İşçileri oluşturmaktaydı. Berlin'deki yükseköğrenim gençliği sol hareketlerden etkilenmiş Vedat Nedim [Tör] Nurullah Esat [Sümer], M. Nermi, Mümtaz Fazlı [Taylan], Vehbi [Sarıdal], Nizamettin Ali [Sav], Sadık Ahî gibi birkaç arkadaşı Türkiye İşçi ve Çiftçi Fırkasını kurmuş 1 Mayıs 1919'da Kurtuluş Dergisini çıkarmışlardır.⁶³ 1919'da Spartakist Hareketiyle Almanya'da devrim kargaşası hüküm sürmeye başlamıştır. 1919 yılının Mayıs ayında ortalığın durulmasıyla Almanya'da bulunan Türk işçi kolonisinin büyük bir kısmı yurda geri dönmüştür.⁶⁴ İstanbul'a dönen bu gruba Şefik Hüsnü [Değmer] katılmış ve Berlin'de kurulan partiye "Sosyalist" kelimesi eklenerek 22 Eylül 1919'da "Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası" kurulmuştur.⁶⁵

4.3.1. 24 Ekim 1919 Tarihli Ferah Tiyatrosunda Düzenlenen Amele Toplantısı

TİÇSF'nin Kâtib-i Umumi Dr. Şefik Hüsnü [Değmer]'e göre fırka için seçim ve seçim kampanyası bir propaganda olacaktır. Nitekim fırka kuruluş ilmihaberini İstanbul seçiminden bir gün önce alabilmişti. Fırka 24 Ekim 1919'da tarihinde bir amele toplantısı düzenlemiştir. Toplantı basında büyük yankı uyandırmıştır. İkdâm gazetesine göre bu toplantıda ameleler, amele diliyle söylenen sözleri dinlemişlerdi. Toplantıya katılanlar ateşli konuşmaları büyük bir heyecanla dinlemişlerdir. Savaş aleyhinde konuşmalar yapılmıştır. Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası'nın seçimlerdeki adayları Ethem Nejat, Mehmet Vehbi Beyler ve Tophane Fabrikasından Süleyman Ustaydı.⁶⁶

Bu toplantıya Berlin'de kurulup Almanya'da fabrikalarda çalışan 500 amele ve Darülfünunun'da eğitim yapan gençler ve memurlardan oluşan "Müteşebbis Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Partisi", Berlin'de kurulan İşçi Derneği, Mesai Cemiyeti, Osmanlı Sanatkârân Cemiyeti, Berri ve Bahri Şoförler Cemiyeti, Zeytinburnu Fabrikası amelesi, Baruthane, Ahırkapı, Hasköy, Reji, Defterdar Bez Fabrikaları, Tersane Fabrikası, Seyr-i Sefain Fabrikası amelesi, salapuryacılar, mavnacılar, hamallar cemiyeti, üyeleri katılmışlardır. Kongre heyeti şu kişilerden oluşmuştur. Doktor Şefik Hüsnü Bey, Tophane ustabaşlarından Süleyman Usta, Ahırkapı ustalarından Osman Alp, Fabrikalar mektebi muallimi Saffet Bey, Berlin Üniversitesi talebesi İhsan Raif, Baruthane işçilerinden Nuri, Zeytinburnu Fabrikasından Lütfi idi. Osman Alp konuşmasının sonunda "Oyunuzu sizi kurtaracak İşçi ve Çiftçi Partisi'ne ve diğer sosyalist partilere veriniz. Yine söylüyorum birleşelim!" diyerek seçimlerde işçi sınıfının ortak hareket etmesi gerektiğini söylemiştir.⁶⁷

62 Berlin'de Türk kolonisini bünyesinde toplayan Türk Ocakları tertibinde bir kulüp bulunmaktaydı. Bu teşkilatın başkanı Hamdullah Suphi [Tanrıöver] sekreteri Mehmet Vehbi [Sarıdal] idi. Almanya'da eğitim için bulunan Vedat Nedim [Tör], Nizamettin Ali [Sav], Ethem Nejat, Mustafa Nermi, İsmail Hakkı, Sadık Ahi [Eti], İlhami Nafiz [Pamir], Mümtaz Fazlı [Taylan], Nurullah Esad [Sümer], Lemi Nihad, Namık İsmail Alman sosyalist hareketinin tesiri altında kalmışlardır. Bu grup Berlin'de Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkasını kurmuş 1 Mayıs 1919'da Kurtuluş Dergisini çıkarmışlardır. Sayılğan, a.g.e.,s. 60.

63 Vedat Nedim Tör, *Yıllar Böyle Geçti*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s.13.

64 Almanya'da bulunan Türk işçileri Spartakist Hareketinden etkilenmişlerdi. Hükümet tarafından Almanya'ya gönderilenler Berlin'de 250'yi geçen üyeli bir cemiyet teşkil etmişlerdir. Derneğin % 75'ini işçiler ve talebeler teşkil etmekteydi. Berlin'de 1918 sonlarındaki karışıklıklarda ihtilalcilerle işbirliği yapan bazı talebelerin Hamdullah Suphi [Tanrıöver]'in telkinleri sonucunda bu harekete katılmaktan vazgeçtikleri bilinmektedir. Bkz. Varlık, a.g.e.,s.71.

65 Sayılğan, a.g.e.,s.60.

66 M. Tayyib Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s.367-368.

67 Erdal, a.g.e., s.193-194.

İmalat-ı Harbiye Fabrikaları işçileri TİÇSF'de oldukça etkindiler. Nitekim partinin diğer ileri gelenleri arasında Zeytinburnu Fabrikası'ndan Ustabaşı Kamil, Tophane Fabrikası müstahdeminden Faruk, İmalat-ı Harbiye Mektebinden Muallim Ferit de bulunmaktadır.⁶⁸ TİÇSF kuruluşundan kısa bir süre sonra öteki solcu kuruluşlarla ortak bir cephe meydana getirmeye çalışmış ancak başarılı olamayarak Türkiye İşçi Derneği'ni ele geçirecek bir birlik yaratmayı denemiş ve yıl sonu seçimlerinde bu hareketten faydalanmak istemiştir. 1919 genel seçimlerine İstanbul, İzmir, Eskişehir ve Niğde'den birer aday gösterilmiş, Çorum'dan da bir zat adaylığını koymuştur. İstanbul adayı Mehmet Vehbi Bey 14 oy almış, İzmir'de seçim yapılmamış, diğer illerdeki adaylar da herhangi bir başarı sağlayamamışlardır.⁶⁹

TİÇSF'nin siyasal yaşamı 1919 Eylül ayı ile 16 Mart 1920 İstanbul'un işgali arasında gelişmiş, bu tarihten sonra bölünmeler başlamıştır. Üyelerin bir kısmı İstanbul'da kalmış bir kısmı da Anadolu'ya geçmiştir. Fırka ideolojik olarak da ayrıma girmiştir. İstanbul'da kalanlar 3. Enternasyonale bağlı Gizli Türkiye Komünist Partisi'yle birleşmişler ve bu partinin " yeraltı teşkilatının yer üstündeki" bir uzantısı olmuşlardır. Bazı üyeler bu duruma itiraz etmişlerdir. Vedat Nedim (Tör), Şevket Süreyya (Aydemir), İsmail Hüsrev (Tökin) Burhan Asaf (Belge), kayıtsız şartsız Moskova'nın direktifleriyle idare edilmeyi kabul etmemişlerdir. Komintern temsilcisi Dr. Şefik Hüsnü ile çatışmış, ardından da fırkadan çekilmişlerdir. Mütareke döneminde TİÇSF ve Türkiye Sosyalist Fırkası (TSF) iki etkin sosyalist partiydi. TİÇSF bir aydınlar fırkası ve 3. Enternasyonal'e bağlı, Marksist Leninist bir örgüttü. T.S.F ise 2. Enternasyonal'e bağlıydı.⁷⁰

İstanbul'da dergileri kapanan Kurtuluş Grubu işgal koşullarının elverişsizliği yüzünden 15 ay boyunca faaliyette bulunamamıştır. Moskova'da Komintern'in üçüncü kongresi yapılırken (22 Haziran-12 Temmuz 1921) İstanbul'daki grup da Aydınlık dergisini çıkarmaya başlamıştır. Bu şehirde faaliyet gösteren Gizli TKP bu sıralarda kurulmuş olmalıdır. Bu tarihten sonra TİÇSF, Gizli Komünist Partisi'nin yer üstündeki uzantısı Aydınlıkta legal organı gibi çalışmıştır.⁷¹

1 Mayıs 1922'de Kâğıthane'de işçi bayramı kutlanmış, Dr. Şefik Hüsnü bir konuşma yapmış ve İsmail Hakkı da bir makale yayınlamıştır. İsmail Hakkı 8 binden fazla İstanbul işçisi 1 Mayıs vesilesiyle, Kâğıthane Mitingi'ne katıldıklarının kendi sınıfının amaçlarını savunan hatiplerin nutuklarını dinledikten sonra aşağıdaki maddeleri kararlaştırdıklarını bildirmektedir. Ferdietçiliğe karşı çıkılmış, iş ücretlerinin hayat pahalılığı oranında artırılmasını, işçilerin 8 saatten fazla çalıştırılmamalarını, işçi parti ve derneklerine her zaman müracaat edilmesinin sağlanmasını, maişet darlığını ve işsizliği arttıran Rus muhacirlerinin memleketlerine iade edilmelerini, bankalarda sermayelerini saklayanları yatırıma zorlayacak tedbirlerin alınmasını, işten çıkarmaların önlenmesi istenmekteydi.

68 Nejdet Sançar, Türkiye'de Kızıl Teşekküller-1" Mücadele, sayı 8, (Ekim 1964), 16; Tunçay, Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925, s.720.

69 Tunçay, Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925, s.717-718.

70 Tark Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler Mütareke Dönemi 1918-1922, 484. Dr. Şefik Hüsnü (Değmer) Jean Jaures okulundan yetişme bir sosyalistti. Kısa bir süre sonra münevver sosyalizminden Marksizm yoluyla ihtilalci sosyalizme geçmiştir. Üyelerinin çoğunu kaybetmiş yalnız Sadrettin Celâl (Antel) kalmıştır. Aclan Sayılğan'ın 1965 yılında Şevket Süreyya Aydemir'le yaptığı röportajda şu bilgiler bulunmaktadır: "...Şefik Hüsnü münevver sosyalizmden Marksizm yoluyla ihtilalci sosyalizme geçti ve Türkiye Komünist Partisini kurdu. O zaman arkadaşları kendisini terk ettiler yanında Sadrettin Celal'den başkası yoktu. 1923'te ben Türkiye'ye (İstanbul'a) geldim. Partiye intisap ettim. Teşkilat genişledi. Komünist Partisinin kuruluşunu Dr. Şefik Hüsnü Değmer'in partiyi kurduğu tarihi kabul etmek en akla yakın olanıdır. Zira günümüze kadar süren komünist geleneği Dr. Şefik Hüsnü'nün teşkilatıdır. Eğer bu gün de böyle bir teşekkül varsa Dr. Şefik Hüsnü zincirinin bir devamıdır." Sayılğan, a.g.e., s.67. 11 numaralı dipnot.

71 Tunçay, Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925, s.722.

İmalat-ı Harbiye Fabrikaları'nın da bağlı olduğu Fabrikalar Müdüriyet-i Umumiyesi'nin memurlarına her ay düzenli maaş verdiği halde buralarda çalışan ameleye aylarca ücretlerinin verilmemesi protesto edilmekteydi, asri ihtiyaçlara uymayan Cemiyetler Kanununun ilga edilmesi grev ve sendika hakkının verilmesi istenmektendi. İlköğretimin ücretsiz ve zorunlu olması dile getirilmiştir. Beyannamenin sonunda ise yaşasın Sovyetler Rusya'sı! Yaşasın Cihan Komünist İnkılabı! Bütün kuvvet işçilere !" nidalarıyla son bulmuştur.⁷²

1922 yazında İstanbul'da belli başlı iki adet Marxist işçi örgütü bulunduğu bilinmektedir. Bunlardan biri yerli azınlık unsurların ağırlıkta olduğu "Beynelmilel İşçiler İttihadı" diğeri ise Aydınlık çevresinin yönettiği "Türkiye İşçiler (veya İşçi) Derneği"dir. Bunların haricinde sendika niteliği taşıyan sosyalist fırkaları, onlara bağlı cemiyetler, 1.500 kadar işçi üyesi bulunan Ermeni Sosyal Demokrat Fırkası (Taşnaksutyun), Osmanlı Mürettepler Cemiyeti, reji tütün işçileri ve başka sola yakın teşekküller İstanbul işçilerini aralarında paylaşmışlardır.

Türkiye İşçi Derneği 1922 yılı Temmuz ayında İstanbul'da bulunan bütün sol partileri birleşmek üzere bir çağrıda bulunmuştur. Amele Sıyanet Cemiyeti ile Türkiye Sosyalist Fırkası bu toplantıya katılmayı reddetmiş, Beynelmilel İşçiler İttihadı, Mürettepler Cemiyeti, Müstakil Sosyalist ve Ermeni Sosyal Demokrat Fırkaları tarafından gönderilen delegeler 21 Temmuz 1922'de toplanmışlarsa da birleşme kararı alamamışlardır.⁷³ 1921 yılından itibaren İstanbul'da faaliyette bulunan Türkiye Komünist Gençler Birliği (TKGB) TİÇSF ile bağlı bulunmaktaydı. Bu teşkilatın 1923 yılı 1 Mayıs'ında hayli faal olduğu görülmektedir. Bir Mayıs için hazırlanan beyannameler matbaada iken polis tarafından basılmıştır. Bunun üzerine yeni beyanname basma işi TKGB'ye verilmiş ve bu görev 24 saat için başarılmıştır. Basılan sekiz bin beyanname bir gecede İstanbul'un dört bir yanına dağıtılmıştır. TKGB'nin birçok müessese ve okulda hücre örgütlenmesi bulunmaktaydı. İmalat-ı Harbiye Fabrikasında bir hücre ve beş uzuv (kişi) bulunmaktaydı.⁷⁴

4.4. İşçi Dernekleri

İmalat-ı Harbiye işçileri 1908 Temmuzunda Meşrutiyetin ilan edilmesiyle işçi hakları konusunda siyasal girişimlerde bulunmuşlardır. İlk girişim 1908 Ağustos ayında *Osmanlı Terakki-i Sanayii Cemiyeti'nin* kurulmasıyla olmuştur. Kısa süre sonra bu cemiyetin yerine Osmanlı Sanatkârân Cemiyeti kurulmuştur. İmalat-ı Harbiye işçileri; Mesai Fırkası, Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası ve İşçi Derneklerinde etkindiler.

Eylül 1921 tarihinde Aydınlık dergisine işçi tarihi hakkında bilgi veren Ağâh, İmalat-ı Harbiye mensubuydu. İşçi tarihi ile ilgili verdiği bilgiler aynı zamanda İmalat-ı Harbiye işçilerinin de tarihiydi. Nitekim Ağâh 1909'da kurulan Osmanlı Sanatkârân Cemiyetine üye olduğu gibi TİÇSF faal üyelerindendi. 1921 Eylül ayında toplanan İşçi Dernekleri Temin-i İstikbal Sandığı idaresinin amele murahasalara verilmesini kararlaştırmışlardır. Alınan diğer kararlar ise şunlardır:

1-Dünyanın her tarafında erbab-ı say ve amelenin bütün içtimai kıymetleri vücuda getiren yegâne faydeli anasırlar olduğu halde azami sefalet ve mahrumiyet içinde yaşamalarını mucip olan ve insanların insanlar, milletlerin milletler tarafından soyulması esasına istinat eden hal-i hazır esasat-ı içtimaiye ve hukukiyesini kongre protesto eder.

72 Erden Akbulut- Mete Tunçay, İstanbul Komünist Grubu'ndan (Aydınlık Çevresi) Türkiye Komünist Partisine 1. Cilt 1919-1923, s.140-141.

73 Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925*, s.725-726.

74 Erden Akbulut- Mete Tunçay, İstanbul Komünist Grubu'ndan (Aydınlık Çevresi) Türkiye Komünist Partisine 1. Cilt 1919-1923, s.335-339.

2-Bu protestoya verilecek en ameli ve müessir aynı feci maişete mahkûm olan işçilerin el ele vererek müşterek menfaatlerini ittihadın verdiği kuvvetle müdafaa etmek olduğunu idrak eden kongre umum Türkiye proletaryasının müttehit burjuvazi kuvvetlerine karşı aynı teşkilat etrafında müttehit kudretli bir cephe teşkil etmesini ve ilk imkân husulünde mümasil-i milel-i saire dernek ittihatlarıyla temasa gelmesini temenni eder.

3-Kongre bu şuurlu tezahüratın cihan proletaryasına iblağını kararlaştırır, onları Türkiye işçileri namına selamlar. Ve içtima-i inkılabın babası (Karl Marks)'ın meşhur: "Bütün Dünya Proletaryası Birleşiniz!" hitabını tekrar eder. Yaşasın bütün dünya işçilerinin sermayedarlığa karşı beynelmilel ittihadı!⁷⁵

4.5 Kurtuluş Savaşı Yıllarında Anadolu'da Sol'un Gelişimi; Türkiye Komünist Fırkası ve İmalatı Harbiye İşçileri

Kurtuluş Savaşı yıllarında Anadolu'da 1920 yılının ikinci yarısıyla 1922 yılının ilk yarısında canlı bir solculuk hareketi yaşanmıştır. Bu canlılığı geliştiren temel faktör BMM'nin Sovyet yönetiminden yardım sağlama eğilimi olmuştur. Anadolu hareketi Sovyetlerden silah, mühimmat ve para yardımı almak isterken Sovyet yönetimi de Anadolu'ya Bolşevizm'i ihraç etmek istiyordu. Anadolu'da güçlü bir İttihatçı sol bulunmaktaydı. İttihatçılar başından beri bir devlet sosyalizmini savunmaktaydılar. Aslında savunulan sistem devlet sosyalizminden çok Bismarççı devlet kapitalizmiydi. Cumhuriyet Türkiye'sinde olduğu gibi İttihatçıların da amacı ulusal bir burjuvazi yaratmaktı.⁷⁶

Mustafa Kemal Paşa, 18 Ekim 1920 tarihinde Resmi Türkiye Komünist Fırkası'nı kurduştur. Partinin ileri gelenleri arasında Tevfik Rüştü [Aras], Mahmud Esat [Bozkurt], Yunus Nadi [Abaloğlu], Kılıç Ali, Hakkı Behiç [Bayıç], İhsan [Eryavuz], Refik [Koraltan], Eyüp Sabri [Akgöl], Süreyya [Yiğit] gibi meclis üyeleri bulunmaktaydı.⁷⁷ Resmi Komünist Fırkası, Sovyet Rusya'yla ilişkileri geliştirmenin yanında, Yeşil Ordu ve Halk Zümresini dağıtmak amacıyla kurulmuştur. Çerkes Ethem ayaklanması dolayısıyla sol hareketler bastırılmaya başlandığı sırada parti kendiliğinden yok olarak üç ay kadar faaliyet gösterebilmiştir.

Gizli Komünist Partisi ise 1920 yazında Sovyet ülkelerinden gönderilen solcuların etkin oldukları partiydi. Bu partinin Mustafa Suphi'nin Bakü'de oluşturduğu Türkiye Komünist Partisinin Anadolu şubesi olması mümkündür. Gizli (Hafi) Komünist Partisi İstanbul Hükümetini yani Hürriyet ve İtilaf Partisini İngiliz politikasının aleti olarak görmekte, Kuva-yı Milliye Hükümetini ise eski İttihatçıların komünizmden yana görünmeye çalışarak aslında aldatıcı bir milliyetperverliği temsil ettiğini düşünmekteydi. TKP'nin her iki hükümetle de ilgisinin bulunmadığını ilan etmiştir.⁷⁸

75 Agâh, ag.e., s.66.

76 Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925*, s.258, 267.

77 Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925*, s.267, 307-308.

78 Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925*, s.307-319. Bolşevikler, Rusya'da idareyi ele geçirdikten sonra emperyalist olarak gördükleri devletlere karşı mücadeleye girişmiştir. Sovyet Rusya'nın desteği ve yönlendirmesiyle hareket eden Mustafa Suphi 1918 yılında Türkiye Komünist Teşkilatını kurmuş 10-15 Eylül 1920'de Bakü'de yapılan kongre ile Türkiye Komünist Teşkilatı partiye dönüşerek Türkiye Komünist Fırkası adını almıştır. Türkiye Komünist Fırkası emperyalistlere karşı verilen mücadelede Anadolu Hükümeti ile birlikte çalışacak aynı zamanda Türkiye'de propaganda ve teşkilatlanmayı devam ettirip Türkiye'de Sovyet rejiminin kurulmasına zemin hazırlayacaktı. Türkiye Komünist Partisi, merkez heyet ve teşkilatını Bakü'den Türkiye'ye nakletme kararı almış ancak Ankara Hükümeti buna izin vermeyerek Erzurum-Trabzon yolu ile bu heyeti sınır dışı etmiştir. Bu olaydan hemen sonra 28/29 Ocak 1921 gecesi Mustafa Suphi ve arkadaşları Karadeniz'de öldürülmüşlerdir. Bkz. *Yavuz Aslan, Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997, s.375-376.

Türkiye İşçi Hareketleri Tarihinde İmalat-ı Harbiye İşçileri

Dimitir Şişmanov 1920 yılında tutmuş olduğu raporunda sol hareketler hakkında şu bilgileri vermektedir: “Zonguldak, Ereğli kömür havzasında, Ankara Silah Fabrikasında (İmalat-ı Harbiye,) Eskişehir Demiryolu işçileri arasında, Adana’da çırçır dokuma fabrikalarında, Trabzon, Rize, Samsun, İnebolu liman işçileri arasında, kayıkçılar ve deniz işçileri arasında, Balya madeninde, İzmir Halkapınar fabrikalarında komünist gruplar kurulmuştur. İstanbul ve Anadolu’da bulunan komünist gruplarının birbirleriyle bağlantı kurmaya giriştiklerini ancak İstanbul’un işgal altında olması nedeniyle birleşmede zorluk çekmişlerdir. Bundan dolayı ilk önce Anadolu’daki komünist teşkilatlar bir merkez etrafında toplanmaya çalışılmıştır. Böylece Türkiye Komünist Partisi 14 Temmuz 1920’de Ankara’da kurulmuş oldu. Çeşitli vilayetlerde gizli olarak çalışan 12 komünist teşkilatı Türkiye Komünist Partisiyle birleşti. Parti kurulduğu zaman 500 aktif üyesi bulunmaktaydı. Ankara’da sadece Silah Fabrikalarında partinin 85 üyeli bir teşkilatı bulunmaktadır.”⁷⁹

5.1. Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası (THİF) ve İmalat-ı Harbiye İşçileri

Gizli TKP’nin büyüme ve resmi bir nitelik kazanması; Dâhiliye Vekâleti’nin 7 Aralık 1920 tarihinde fırka program ve nizamnamesini tasdik etmesiyle Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası (THİF) adıyla kurulmuştur. İdarecileri Tokat Mebusu Nazım, Bursa Mebusu Şeyh Servet, Afyonkarahisar Mebusu Mehmet Şükrü, Baytar Binbaşı Salih Hacıoğlu ve Ziyetullah Nevşirvanov idi. THİF Çerkes Ethem’le işbirliği yaparak hükümeti devirmeye çalıştığıyla suçlanmıştır. İki ay kadar faaliyette kalarak Çerkes Ethem ayaklanmasının yarattığı solu bastırma havası içerisinde bu fırka da son bulmuştur. Ancak Sakarya Savaşı’ndan sonra Büyük Millet Meclisi’nin çıkardığı bir kanunla hükümeti devirme suçundan mahkûm edilenler serbest bırakılmışlardır. Bu grup altı ay kadar sonra yeni Hayat Dergisini çıkararak THİF’yi canlandırmıştır. THİF ilk döneminde İslam’la uzlaşma ve köylü sınıfının üstünde durma çabası görülürken ikinci dönemde İslam’la uzlaşma çabasından vazgeçtiği bilinmektedir.⁸⁰

Sovyet elçisi tarafından Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası hakkında günce tutulmuştu. Bu günlüğün 20 Haziran 1922 tarihli kısmında işçileri kendi taraflarına çekmek için “sosyalist” Numan Usta cephesiyle “komünist” THİF arasındaki rekabete değinilmektedir.

“Komünist Partisi’nin demiryolu proletaryası üzerindeki etkisi çok büyük. Yöneticilerinden yalnız biri sosyalist, bütün diğerleri komünist partisine mensup. Eksiksiz ve gerekli düzeyde bir parti yönetimi olmadan da teşkilat iyi çalışıyor. Literatür yok. Komünistlerin demiryolu işçileri üzerindeki etkisinin gücünü göstermesi bakımından şu örnek ilginçtir: Tefrik Rüştü [Aras], Numan Usta ve kendi teşkilatları için hayli çaba harcayan sosyalistler şimdiye kadar partilerine ancak beş kişi kazanabildi. Kaldı ki, bunlar da silah fabrikasından ve işçi aristokrasisi arasından kişiler. İşçi yığınları sosyalistlere inanmıyor. Çünkü onların neredeyse tamamı burjuvazi arasından geliyor. Ve ne politikalarında ne de eylemlerinde kararlılar. Numan Usta işçi kesiminden, ama daha önce İttihatçı olduğu ve hükümet onu Meclis üyesi olarak bıraktığı için itibarı sarsılmış ve işçilerden tamamen uzaklaşmış...” “... Fişekhanede komünistlerin sayısı ve etkisi henüz pek büyük değil. Bunun sebebi, orayı iktidarın açık himayesinde sosyalistlerin idare etmesi, orada burjuvalarla ve iktidar adamlarıyla akraba işçilerin bulunması. Örneğin Yunus Nadi’nin yeğeni ve Kâzım Paşa’nın yaverinin amcaoğlu bu fabrikada çalışıyor.”⁸¹

79 Nurettin Menekşe, *Türkiye’de Komünizm*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1967, s.45-47.

80 Tunçay, *Türkiye’de Sol Akımlar 1908-1925*, s.322-324, 356-358.

81 Erden Akbulut-Mete Tunçay, *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası (1920-1923)*, s.230.

31 Temmuz 1922 tarihinde THİF'in önde gelenlerinden Ziynetullah Nevşirvanov'un "Anadolu'da Mesleki Uyanış" isimli raporunda silah atölyelerinde çalışan işçilerin hastalık sandıkları hakkında şu bilgi verilmektedir:

"Bunları bu işletmedeki ustalar kurdu. Buralarda çalışan ustalar hükümet tarafından teşvik edilip işleri idare ediyor, ünlü ittihatçı Mentеше Mebusu Doktor Tevfik Rüştü ve İstanbul Mebusu Numan'ın etkisinde bulunuyor. Bunlar teşkilatla ilgili bütün işler hakkında milli ekonominin ve Milli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kodamanlarıyla görüşüp önceden karar veriyor ve işçilerle sorunları ancak bundan sonra tartışılıyor. Son zamanlarda bu atölyelerde çalışan işçiler Türkiye Halk Komünist Partisi'ne (THKP) geçmeye başlamıştı. Bunun farkına varan hükümet işçilerin dikkatini Komünist Partisi'nden alıkoymak amacıyla, 'hemen hastalık sandığını' kurdurttu. Atölyeler orduya bağlı. Ustabasılar subayların emrinde çalışıyor. Ve hükümetin çömezleri durumunda. Bu koşullarda bu 'ustalar' teşkilatı, Komünist Partisi'ne yönelişteki artışın da gösterdiği gibi, işçilerin yükselen sınıf bilinci karşısında dağılmaya mahkûm."⁸²

İlerleyen günlerde THİF. Ankara örgütü demiryolu, İmalat-ı Harbiye ve öğretmenler sendikalarını birleştirmeye çalışmıştır.⁸³ 7 Eylül 1922 tarihinde Golman isimli görevli THİF'nin düzenlemiş olduğu kongresiyle ilgili gelişmeleri KEYK Doğu Bölümündeki Brike'ye göndermiştir. Yunanlarla savaşın devam ettiği bir sırada İmalat-ı Harbiye işçilerinden bazılarının THİF'ye katıldıklarını ve işçilerin greve gitmelerinden şöyle bahsedilmiştir:

"...Askeri Fabrika [İmalat-ı Harbiye] yöneticisinin emriyle, orada işçi olan ve kongre çalışmalarına katılan MK aday üyesi Muhiddin on günlüğüne işten çıkarılmış. Bunu protesto etmek için iki saat önce bütün fabrika işçileri işi durdurmuş, Müdafaa-i Milliye bir heyet göndermişler ve Muhiddin yeniden işe alınmazsa grev ilan edeceklerini bildirmişler. Bundan başka torna tezgâhlarını bozmakla suçlanan on işçinin de cezalarının kaldırılmasını istemişler. Bu konuda fabrika yönetimi, Ankara komitesi ve MK temsilcileri arasında bir toplantı yapıldı. Demiryolu işçileri birliği de, askeri fabrikalardaki işçi kardeşlerini destekleyeceklerini bildirdiler. Gerçi cephede saldırı devam ederken greve gitmek uygun değil, ama işçilerin Türkiye Komünist Partisi'ni (T.K.P.) savunmaya hazır olması, hem egemen sınıflara hem de partiye ne yapmaları gerektiğini çok iyi gösteriyor..."

Aynı raporun ilerleyen kısmında askeri fabrikalarda çalışan metal işçilerinin "Türkiye Metal İşçileri Sendikası" kurulması için kampanya başlatılmasından bahsetmektedir. Hükümetin sendikanın kuruluşuna karşı çıkacağı belirtilerek diğer sendikaların desteğinin gerekeceği bildirilmekteydi. Bu konuda yasal olmayan sendika örgütlenmesinin faydalı olmayacağı belirtilmiştir. İmalat-ı Harbiye işçileri askerleştirilmiş, sendika ve parti örgütlerine girmeleri yasaklanmıştı. Buna rağmen Ankara'da bulunan 300 İmalat-ı Harbiye işçisinden 50'si komünistti. THİF'nin IV. Kongresinde açılacak sergisi için İmalat-ı Harbiye işçileri orak-çekiç de dahil olmak üzere kendi üretimlerini göndereceklerdi.⁸⁴

82 Erden Akbulut-Mete Tunçay, *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası (1920-1923)*, s.268.

83 Erden Akbulut-Mete Tunçay, *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası (1920-1923)*, s.275.

84 Erden Akbulut-Mete Tunçay, *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası (1920-1923)*, s.291-295. Anadolu'da bulunan İmalat-ı Harbiye işçilerinin mevcudu 1922 yılında şu şekildeydi: Ankara'da: 600, Kayseri'de: 250, Keskin'de 150 toplamda 1.000 işçi bulunmaktaydı. Bkz. Erden Akbulut-Mete Tunçay, *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası (1920-1923)*, s.403.

Türkiye İşçi Hareketleri Tarihinde İmalat-ı Harbiye İşçileri

1922 yılının 1 Mayıs'ında Ankara'da İşçi Bayramı kutlaması yapılmıştır. Kutlamada İmalat-ı Harbiye işçileri de yer almıştır. İstanbul Mebusu Numan Usta, İzmir Mebusu Yunus Nadi ve Menteşe Mebusu Tefik Rüştü Bey kutlamalara katılmışlardı. Yeni Türkiye'de kutlanmış olan bu ilk 1 Mayıs'ı Ankara Hükümetinin solcularıyla Sovyet Yönetimi taraftarı solcular birlikte kutlamışlardır.⁸⁵

Ankara'daki Rusya Federasyonu Elçiliğindeki görevli Hüseyin Hüsni 1 Mayıs 1922'deki kutlamalarını şöyle değerlendirmiştir. "...Mayıs bayramını çok iyi geçirdik. Şehrin istasyon arkasında takriben 300 kadar amelenin toplandığını miting yapılmıştır. Türkiye'de sosyalizm tarihinde ilk mayıs bayramı yapıldı, bu hareket Türk köylü ve işçisi için büyük bir başarıdır. Amele kitleleri arasında yavaş yavaş hareketler başlıyor. Nitekim şimendifer amelesi tarafından birlik (soyuz) oluşturulmuş, nizamnamesi hükümete verilerek tasdik edilmiştir. Bu birlik amelesi *Bir Mayıs* akşamı işçiler menfaatine bir konser verdi. Ankara bu akşam bir proleter akşamı yaşadı. Çünkü o akşam tertip edilen piyes tamamıyla işçi alemini tasvir ve temsil etmiş, işçilerin burjuva ve kapitalistler elinde ne kadar ezildiğini ve bin-netice onlar için halasın nere olduğunu pekala göstermiştir. Önce her sınıf halk ile şehir tiyatro binası hıncahınç dolmuş idi. İşçilerin bu oyunu halkın sürekli alkışları arasında nihayet buldu. Şimendifer amelesi "Halk İştirakiyun Fırkasıyla, Silah Fabrikası (Voyni Zavod) amelesi şimdilik hükümet uşakları olan Büyük Millet Meclisi azalarından sosyalist murahhas Numan Usta, Tefik Rüştü ve ilh. kimseler elindedir. Yani demek istiyorum ki ameleleri bir taraftan Halk İştirakiyun Fırkası kendisine, diğer taraftan Tefik Rüştü ve Numanlar kendisine çekiyorlar. Her iki grup arasında da hummalı bir faaliyet var ki şüphesiz biz her ikisini de teşci (cesaretlendirme) ederek hiç olmazsa bir esas kurulmasını her şeye tercih ediyoruz..."⁸⁶

23 Kasım 1922 tarihinde Ankara Silah Fabrikasında yangın çıkmış ve bir yıl kadar fabrika kullanılamamıştır. Buradaki işçiler Adapazarı'nda atlı nakliye arabası üreten fabrikaya nakledilmişlerdir. 1923 yılında yanan fabrika tamir edilmiş ve Ağustos ayında Gazi Mustafa Kemal Paşa, eşi Latife Hanım, ordu komutanları, vekiller heyeti üyeleri ve ileri gelenlerin katılımıyla fabrikanın açılışı gerçekleştirilmiştir.

1 Mayıs 1922 mitinginde konuşma yapan İmalat-ı Harbiye işçilerinden Osman Alp burada Mustafa Kemal Paşa'dan bazı taleplerde bulunmuştur. Osman Alp dinç ve etkileyici bir ses tonuyla: "Amelenin refahını temin edecek olan kanunların hazırlanmadığını bir günlük ihtiyacından fazlasını kazanamayan amelenin bayramlarda ve resmi tatillerde aç kalma felaketiyle baş başa kaldıklarını hasta amelelere yevmiye verilmediğini, ihtiyarlayan amelelere maaş bağlanmadığından sürünmeye mahkûm olduklarını söylemiştir. İstanbul'un baskıcı idaresinden kurtularak Anadolu'ya geldiklerini burada kendilerine gösterilen kardeşçe davranışlardan dolayı çok mutlu olduklarını, Milli Mücadele'yi bütün amelenin desteklediğini bildirerek Gazi Paşa'dan haklarını koruyacak bir amele kanunun yapılmasını" Türk milletinin bir evladı sıfatıyla talep etmiştir. Mustafa Kemal Paşa da cevap olarak "Toplumun her sınıfının fakirlik içinde olduğunu, herkes gibi amelenin de refahını düşünenlerin vazifeleri olduğunu söylemiştir. Ancak amele yevmiye alırken

85 *Hâkimiyet-i Milliye*, Numara: 497, 3 Mayıs 1922, s.2; Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925*, s.464-465. Türkiye'de kutlanan 1 Mayıs İşçi Bayramları için Bkz. Zafer Toprak, "İstanbul'da Amele Bayramları-I; Cumhuriyet Öncesi", *Tarih ve Toplum*, 41, Mayıs 1987, s.191-198. 1925 yılında hazırlanan "Mayıs 1 Nedir" isimli broşürde İmalat-ı Harbiye işçileriyle ilgili şunlar yazılmıştır: "İzmir'de Ankara'da, Adapazarı'nda bilhassa memleketin en şuurlu işçileri olan İmalat-ı Harbiye işçileri içtimalar yapmışlar, nutuklar söylemişler, piyesleri temsil etmişlerdir." Bkz. Zafer Toprak, "İstanbul'da Amele Bayramları-II; Cumhuriyetin İlk Yılları", *Tarih ve Toplum*, 43, Temmuz 1987, s.45.

86 Erden Akbulut-Mete Tunçay, *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası (1920-1923)*, s.339.

serhatlerde şehit olan askerlere yevmiye verilmediğini eklemiştir. Amelenin hukukunun muhafaza edileceğinden emin olmalarını” istemiştir. Etrafına toplanan ameleler hep bir ağızdan teşekkür etmişlerdir. Ancak Gazi Paşa'nın fabrika gezisi devam ederken bu defa da Almanya'da çeliğe su verme ve çeliği sertleştirme üzerine ihtisas yapmış olan Osman Usta'nın talepleriyle karşılaşmıştır. Osman Usta “Vatan ve milletimiz için sizin ve arkadaşlarınızın gösterdiği büyük çabaları asla unutulmayacaktır. Biz de var gücümüzle size yardımcı olmaya çalıştık. Ancak memur, asker ve zabıtana tanınan hakların işçilere tanınmadığını, onların emeklilik hakları olduğu halde işçilerin emeklilik haklarının olmadığını bildirmiştir. Ayrıca yevmiye ile çalışan işçiler cuma ve resmi tatil günlerinde yevmiye alamadıklarını” dile getirerek sosyal hakların tanınması konusunda yardım etmesini istemiştir. Mustafa kemal Paşa söylenenleri ciddiyetle dinledikten sonra;

“-Usta çok doğru söylüyorsun. Askerlerimiz, zabitlerimiz, çoluk çocuklarını bırakarak cepheye koştular; vatanları için kanlarını akıttılar, canlarını verdiler. Siz işçi arkadaşlarım da gece gündüz çalışarak onlara silah ve cephane yetiştirdiniz. Vatanımızı birlikte kurtardınız. Onların da sizin de çalışmalarınız aynı değerdedir. Bu farklılık Osmanlı Devleti zamanından beri var olan uygulamaların neticesidir. Yeni hükümetimiz bu gibi yanlışlıkların önüne geçecek ve süratle işçi hakları kanununu ele alacaktır. Müsterih ol ustam” cevabını vermiştir.⁸⁷

5.2. Türkiye Komünist Partisi (TKP) Üyesi Hüsamettin [Özdoğu]'nun İmalat-ı Harbiye Fabrikaları Hakkında Tuttuğu Rapor

Hüsamettin [Özdoğu]⁸⁸ 1921 yılında İstanbul'dan Ankara'ya geçerek Milli Kurtuluş Hareketine katılmıştır. Silah Fabrikasında tesviyeci olarak işe başlayan Hüsamettin [Özdoğu] 1921 yılı sonunda Halk İştirakiyon Fırkasının illegal teşkilatına üye olmuştur. Grev ve işçi hareketlerinin yükselmeye başladığı bir dönemde parti ve azalar da takibata uğramışlardır. Silah Fabrikalarındaki şüpheli işçiler sorgulanmıştır. Yüksek rütbeli subaylardan kurulmuş bir heyet aralarında Hüsamettin Bey'in de [Özdoğu] (Aziz) bulunduğu 110 işçinin ifadesini almıştır. Bu sorgulanmalardan kimse tutuklanmamıştır. Ancak sonraki dönemde legal kadrolarda dahil olmak üzere tutuklanmalar başlamıştır. Bu sırada Hüsamettin [Özdoğu] Ankara vilayet komitesine üye seçilmiştir. Ancak çalıştığı silah fabrikasında patlama çıkması üzerine bütün işçiler Adapazarı fabrikalarına nakledilmişlerdir. Adapazarı'nda parti hücrelerinde sekreter olarak çalışmıştır. Bu parti hücrelerinin idaresi altında ilk defa 1 Mayıs düzenlenmiştir. 1923 yılında düzenlenen bu 1 Mayıs yürüyüşü sonrası Ankara'daki bütün parti üyeleri tutuklanmış Adapazarı ile bağlantı kesilmiştir. Bunun üzerine 1923 yılında İstanbul teşkilatıyla Dr. Şefik Hüsnü ile bağlantı kurulmuştur. Aynı yıl Hüsamettin Bey Ankara Silah Fabrikasına geri çağırılmıştır.⁸⁹ Hüsamettin Bey [Özdoğu] 1924 yılında tuttuğu *“İmalat-ı Harbiye Hakkında Kimi Ayrıntılar”* isimli rapor Ankara'daki Silah Fabrikaları hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir.⁹⁰

87 Varlık, a.g.e., s.151-154.

88 Hüsamettin'in [Özdoğu]'nun Komünist Partisi'ndeki rumuzu Aziz'dir.

89 Hüsamettin [Özdoğu] 1902 yılında Silivri'de doğmuştur. Babası tekel idaresinde çalışmaktaydı. İlkokulu bitirdikten sonra ziraat teknik okuluna devam etmiştir. Daha sonra küçük bir atölyede tesviyeci olarak işe başlamış 1921 yılında Ankara'ya geçmiştir. 1923 yılında İngiliz sermayeli Aydın demir yolunda 16 gün süren grevi yönetmiştir. 1924 yılında Komintern ve Profintern kongrelerine katılmak üzere Moskova'ya gönderilmiştir. Moskova'da KUTV'a girerek 1926'ya kadar eğitim görmüştür. 1926'da Türkiye'ye döndü. İzmir ve İstanbul komitelerinde çalışmıştır. 1927 tevkifatından sonra geçici MK üyesi olmuştur. 1929'da tutuklanarak 1933 yılına kadar cezaevinde kalmıştır. 1934 yılında Sovyetler Birliğine giderek KUTV'da 1936 yılına kadar yüksek kurs öğrencisi olmuştur. Daha sonra Türkiye'ye dönerek parti çalışmalarını yürüttü. 1946'da Esat Adil Müstecaplıoğlu'nun kurduğu Türkiye Sosyalist Partisi'nde yer aldı. 1947 TKP Davasında yargılanarak mahkûm edildi. Bkz. Erden Akbulut-Mete Tunçay, İstanbul Komünist Grubu'ndan (Aydınlık Çevresi) Türkiye Komünist Partisine 2. Cilt 1924-1926, s.332-333.

90 Erden Akbulut-Mete Tunçay, İstanbul Komünist Grubu'ndan (Aydınlık Çevresi) Türkiye Komünist Partisine 2. Cilt 1924-1926, s.132-134.

Türkiye İşçi Hareketleri Tarihinde İmalat-ı Harbiye İşçileri

Hüsamettin'in [Özdoğu] (Aziz) tutmuş olduğu başka bir raporda bütün amele cemiyetlerinin illegal bir şekilde ele geçirilmesinin önemini vurgulanmaktadır. Hükümeti ele geçiren liberal ve nasyonalist partiler kendi adamları vasıtasıyla geçici olarak kurdurdukları işçi cemiyet ve dernekleri işçiler arasındaki örgütlenme fikirlerini baltalamaktaydı. Osmanlı Sanatkârân Cemiyeti, Sosyalist Partisi, İstanbul Amele Birliği bu tür geçici olarak kurulan örgütlenmelerdir. Bu tür örgütler burjuvaziye hizmetlerini bitirdikten sonra faaliyetlerine son verildiği bildirilmektedir. Bu amaçla kurulmuş olan parti, cemiyet ve derneklerin legal yollarla ele geçirilmesinin önemi büyüktü. Hüsamettin [Özdoğu] bu şekilde kurulmuş olan Ankara İmalat-ı Harbiye İşçileri Cemiyeti, Dekovil İşçileri Cemiyeti, Şark Şimendifer İşçileri Cemiyeti örgütlerinin kısmen ele geçirildiğini bildirmektedir.⁹¹

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde sanayileşme hamlesi ilk olarak askeri ihtiyaçlar alanında olmuştur. Düzenli orduya geçilirken orduların giyim-kuşam, silah ve mühimmat ihtiyaçlarının karşılanması için oluşturulan fabrikalarda üretimi gerçekleştirecek işgücü askerlik mükellefiyetinden faydalanılarak giderilmeye çalışılmıştır. XIX. yüzyılın son çeyreğinde 4 binden fazla işçinin çalıştığı Tophane/İmalat-ı Harbiye Fabrikaları Birinci Dünya Savaşı'nda hem işletme ve üretimde hem de işçi istihdamında en yüksek seviyeye ulaşmıştır. En kalabalık işçi kitlesine sahip olan silah fabrikaları işçileri arasında örgütlenmeler başlamıştır. Türkiye'de ilk işçi örgütü bu fabrikalarda gizlice kurulmuş olan Osmanlı Amele Cemiyeti'dir. Bu cemiyet Türkiye'de kurulmuş ilk işçi cemiyeti olması bakımından önem arz etmektedir. Tophanede gizli olarak faaliyet gösteren bu örgütün Sultan II. Abdülhamid'in istibdat yönetimine karşı faaliyet gösteren Jön Türklerle ittifak halinde olduğu görülmektedir. 1908'de Meşrutiyetin yeniden ilanıyla birlikte Tophane Fabrikalarında (İmalat-ı Harbiye) çalışan işçiler çalışma yaşamlarının düzenlenmesi ve çağdaş haklara sahip olabilmek için harekete geçip Osmanlı Sanatkârân Cemiyetini kurmuşlardır. Bu cemiyetin çalışmalarıyla işçiler için bir emeklilik ve yardım sandığı oluşturulmuştur. Ancak Ragıp Tevfik gibi işçiler Sanatkar Cemiyetini işçilerin değil memur sınıfındaki kişilerin kurduğunu söyleyerek sosyalist bir örgüt olarak görmemiş ve karşı örgütlenmeye geçmiştir. Bu dönemde Tophane işçilerinin Osmanlı Sosyalist Fırkasıyla ilişkili oldukları görülmektedir. Nitekim TSF'nin yayın organı olan İştirak'ta Tophane/İmalat-ı Harbiye işçilerinin hakları için makale yazılmıştır. 1919 yılında İmalat-ı Harbiye çalışanlarından Numan [Ustalar] İstanbul'dan mebus seçilmiş ve tarihimizde ilk işçi mebus unvanını almıştır. Ancak Numan [Ustalar]'ın Mesai Fırkası'ndan seçimi kazanması Türkiye Sosyalist Fırkası tarafından eleştirilmiştir. Numan [Ustalar]'ın hakiki bir sosyalist olmadığı ve seçimi İttihat Terakkinin gücüyle kazandığını ilan etmiştir.

Mütarekeyle birlikte Osmanlı Devleti sınırları içerisinde özellikle İstanbul'da sol hareketlerde artış yaşanmıştır. Moskova eksenli Bolşevik hareketler İmalat-ı Harbiye işçileri arasında yayılmaya başlamıştır. İmalat-ı Harbiye işçilerinin bu dönemde Osmanlı Sanatkârân Cemiyeti, Türkiye Sosyalist Fırkası, Mesa-i Fırkası, Türkiye İşçi ve Sosyalist Fırkası ve İşçi Dernekleri etrafında toplandıkları görülmektedir. Yunan işgaline karşı savaş verilirken işçiler imkânsızlıklar içinde orduya silah ve mühimmat yetiştirmeye çalışıyorlardı. Anadolu'daki silah tamirhanelerinde Bolşevik İhtilalin etkisi altında bulunan bulunan işçiler ve örgütlenmeler vardı. Savaş devam ederken grevler yaşanmıştır. Ankara'da Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası İmalat-ı Harbiye işçilerini yanına çekmeye çalışan bir partiydi. Ankara'da Numan [Ustalar], Tevfik Rüştü [Aras], Yunus Nadi [Abaloğlu] işçileri hükümet etrafında

91 Erden Akbulut-Mete Tunçay, İstanbul Komünist Grubu'ndan (Aydınlik Çevresi) Türkiye Komünist Partisine 2. Cilt 1924-1926, s.127.

teşkilatlandırmaya çalışan gruptu. Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası ise daha çok Sovyetler merkezli bir solu savunan ve hükümet grubuyla çatışan diğer bir sol grup olmuştur. Türkiye'deki işçi hareketleri tarihinde ve bu doğrultudaki siyasal örgütlenmelerde İmalat-ı Harbiye İşçileri oldukça faal olmuşlardır. İşçiler arasında sol düşüncenin farklı fraksiyonları kendini göstermiştir. Bu çeşitlilik zaman zaman çatışmaya dönüşmüştür. Çatışma üç olayda bariz bir şekilde kendini göstermektedir. Bunlardan birincisi Ragıp Tevfik'in Osmanlı Sanatkâran Cemiyetini bir sosyalist örgüt olarak görmeyerek karşı örgütlenmeye geçmesidir. İkinci olarak Numan [Ustalar]'ın 1919 seçimlerinde mebus seçilmesi sonucunda Türkiye Sosyalist Partisi'nin Numan Ustaların sosyalizmi temsil etmediğini ilan etmesi ve son olarak Komünist Parti ve Türkiye Halk İştirakiyun Partisi'nin Türkiye yanlısı sosyalistlere karşı Sovyet komünizmini savunması şeklinde özetlenebilir.

KAYNAKÇA

1.Arşivler

1.1.Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

A. MKT. 137/38, 02 Şaban 1264 (4 Temmuz 1848).

BEO, 2576/193192, 3 Mayıs 1321 (16 Mayıs 1905).

Y. PRK. EŞA 36/36, 20 Ağustos 1900.

Y.A. HUS. 234/31, 21 Şubat 1305, (5 Mart 1890).

Y.PRK.MYD, 24/19, 10 Haziran 1307 (23 Haziran 1901).

YPRK, ASK, 8/10, 4 Ramazan 1298, (31 Temmuz 1881).

1.2.TBMM Arşivi

TBMM Arşivi Numan [Ustalar] Dosyası.

TBMM Arşivi, Süleyman Demirezen Dosyası.

2.Zabıt Cerideleri

TBMMZC, Devre: 1, İçtima senesi: 2, Birleşim: 117, Cilt: 14, 26.11.1337 (26 Kasım 1921).

3.Nizamnameler

Amele Nizamname-i Dahilisi , Düstur I. Tertip VI, 1376, 26 Şubat 1893.

Osmanlı Sanatkâran Cemiyeti Nizamnamesi, 1910.

4.Gazete ve Dergiler

İleri, 22 Kanun-i evvel 1335 (22 Aralık 1919).

"Tophane Amelesinin Layihası", İştirak, Sene:1 Numara:14, 15 Mayıs 1326, (28 Mayıs 1910).

Agâh, "İşçi Dernekleri Kongresi", *Aydınlık*, (3), 1921.

Amele İstikbal Sandıkları" *Say ve Amel*, Numara: 6, 24 Şubat 1326, (9 Mart 1911).

Hâkimiyet-i Milliye, Numara: 497, 3 Mayıs 1922.

Osman Macit, "Çocukların Ameleliği", *Say ve Amel*, Numara: 4, 20 Kanunisanı 1326 (2 Şubat 1911).

Rıza Bey, "Tophane Amelesi Hakkında Alemdar Gazetesinin Makalesine Küçük Bir Cevap", *Beşeriyet*, No: 2, 1 Teşrin-i evvel 1911.

La Turquie, 19 Nisan 1876.

5. Tezler

- Erdal, Serkan, *Mütareke Yıllarında (1918-1922) İstanbul'da Kurulan Sosyalist ve Komünist Partiler ve Faaliyetleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum 2006.
- Kala, Eyüp Sabri, *Çalışanların Tasnifi, İşgücünün Temini, İş Güvencesi ve İşgücünün Eğitimi Açısından Osmanlı Sanayi Sektöründe İstihdam (1830 – 1920)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000.
- Zengin, Ersoy, *Tophane-i Amire'den İmalat-ı Harbiye'ye Osmanlı Devleti'nde Harp Sanayii (1861-1923)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2015.

6. Kitap ve Makaleler

- A. Cerrahoğlu, *Türkiyede Sosyalizm (1848-1925)*, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul 1968.
- Akbulut, Erden - Mete Tunçay, İstanbul Komünist Grubu'ndan (Aydınlık Çevresi) Türkiye Komünist Partisine 1. Cilt 1919-1923, Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul 2012.
- Akbulut, Erden - Mete Tunçay, İstanbul Komünist Grubu'ndan (Aydınlık Çevresi) Türkiye Komünist Partisine 1919-1926 2. Cilt 1924-1926, Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul 2013.
- Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- Erdal, Serkan, "Osmanlı Sanatkâran Cemiyeti", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2015 19 (1): 163-178.
- Aslan, Yavuz, Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997.
- Gazimihal, Mahmut R., *Türk Askeri Müzikaları Tarihi*, Maarif Basımevi, İstanbul 1955.
- Gökbilgin, M. Tayyib, *Milli Mücadele Başlarken*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.
- Güzel, Şehmus, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketleri ve Grevler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.
- Haydaroğlu, İlknur, "II. Abdülhamit'in Hafiye Teşkilatı Hakkında Bir Risale (II. Kısım)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIX, (30), 1997.
- Kuneralp, Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali*, İsis Yayınları, İstanbul 2003.
- Kuran, Ahmet Bedevi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.
- Menekşe, Nurettin, *Türkiye'de Komünizm*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1967.
- Odabaşı, Arda, "II. Meşrutiyet Döneminde Emekten Yana ve İlimli Sosyalizm Yönelimli Bir Yayın: Say ü Amel", *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (20), Aralık 2013.
- P. Kitaygorodski, *"Türkiye'de İşçi Hareketi" Türkiye Komünist ve İşçi Hareketi*, Aydınlık Yayınları, İstanbul 1979.
- S. Üstüngel, *TKP Doğuşu, Kuruluşu Gelişme Yolları*, Alev Yayınları, İstanbul 2004.
- Sançar, Necdet, "Türkiye'de Kızıl Teşekküller-I" *Mücadele*, Ekim 1964.
- Sayılgan, Aclan, *Türkiye'de Sol Hareketler*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2009.
- Sencer, Oya, *Türkiye'de İşçi Sınıfı Doğuşu ve Yapısı*, Habora Kitabevi Yayınları, İstanbul 1969.

- Serçe, Erkan, "Mitostan Gerçeği: Ameleperver Cemiyeti", *Toplumsal Tarih*, Sayı 14, Cilt 3, 1995.
- Seyahatname-i Londra; Tanzimat Bürokratinin Modern Sanayi Toplumuna Bakışı*, (Fikret Turan, Haz.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2009.
- Sülker, Kemal, *Türkiye Sendikacılık Tarihi*, TÜSTAV Yayınları, İstanbul 2004.
- Şişmanov, Dimitir, *Türkiye'de İşçi ve Sosyalist Hareketi (1908-1965)*, Belge Yayınlar, İstanbul 1978.
- Toprak, Zafer, "İstanbul'da Amele Bayramları-I; Cumhuriyet Öncesi", *Tarih ve Toplum*, 41, Mayıs 1987.
- Toprak, Zafer, "İstanbul'da Amele Bayramları-II; Cumhuriyetin İlk Yılları", *Tarih ve Toplum*, 43, Temmuz 1987.
- Toprak, Zafer, İttihat Terakki ve Cihan Harbi, Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de *Devletçilik*, Homer Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003.
- Tör, Vedat Nedim, *Yıllar Böyle Geçti*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.
- Varlık, Bülent, *Ali Tunalı Vatana Hizmette 70 Yıl*, İstanbul, 2005, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2005.
- Yıldırım, Kadir, *Osmanlı'da İşçiler*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.
- Ziya Şakir, *Mahmud Şevket Paşa*, Serkan Erdal (Haz.) Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2011.
- Zengin, Ersoy, "Mesleki ve Teknik Eğitim Kurumu Olarak Tophane-i Amire Sanayi Alayları ve Mektebi", Çayeli'nden Erzurum'a Yrd. Doç. Dr. Cemil Kutlu Armağan Kitabı, Edt. Selami Kılıç-Ahmet Safa Yıldırım, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2016, s. 491-514.

BELGİ
Pamukkale Üniversitesi
Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
YAZIM KURALLARI

Belgi, Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından yayımlanan yakın dönem Osmanlı Tarihi, Atatürk ve Cumhuriyet dönemini içeren özgün, bilimsel makalelere yer verir. Uluslararası hakemli bir dergi olan Belgi, kış ve yaz olmak üzere yılda iki defa yayımlanır.

Yayımlanacak yazılarda bilimsel araştırma ölçütlerine uyma, alana bir yenilik getirme ve başka yerde yayımlanma şartı istenir. Yayımlanmamış olmak şartıyla daha önce bilimsel toplantılarda sunulmuş olan bildirimler de kabul edilebilir.

Yazıların Değerlendirilmesi

Bilgi'ye gönderilen yazılar, yayın kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir. İlkelere uygun bulunanlar, iki hakeme gönderilir. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz ise üçüncü bir hakem belirlenir. Yazarlar, hakemlerin önerilerini dikkate alırlar; fakat katılmadıkları hususlara itiraz etme hakkına sahiptirler.

Yayımlanmasına karar verilen yazılar sayfa düzenlemesi yapıldıktan sonra pdf formatıyla yazarlara gönderilir. Yazar son okumayı yapar ve gerekli düzeltmeleri çıktı üzerinde göstererek dergiye geri gönderir.

Hakem raporları beş yıl süreyle saklanır.

Yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir.

Yazıların telifi, PAÜ. Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi'ne devredilmiş kabul edilir. Bu devir, internet ortamında yayımlanmayı da kapsar.

Yayımlanmayan yazılar iade edilmez.

Yayın Dili

Belgi'nin dili Türkçedir. Ancak başka dillerde yazılmış makalelere de yer verilebilir.

Yazım Kuralları ve Sayfa Düzeni

Yazılar A4 boyutunda (29.7x21 cm) kâğıda, MS Word veya MS Word uyumlu programlarla yazılmalıdır. Yazı karakteri olarak Calibri kullanılmalıdır. Yazılar 10 punto ve tek satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında 2,5 cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Yazılar 20 sayfayı geçmemelidir.

Yazarın adı, soyadı büyük olmak üzere koyu, adresler ise normal harflerle yazılmalı; yazarın görev yaptığı kurum, haberleşme ve e-posta adresi belirtilmelidir.

En fazla 150 sözcükten oluşan, 8 puntuyla yazılmış Türkçe ve İngilizce özetler, özetlerin altında genelden özele doğru en az 4, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir.

Başlıklar kalın harflerle yazılmalıdır. Uzun yazılarda ara başlıkların kullanılması okuyucu açısından yararlıdır. Ana başlıkların, A.,B., C., ara başlıklar, 1., 2., 3., şeklinde numaralandırılması tavsiye edilir. Ana başlıkların tümü (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) BÜYÜK İNCE HARFLERLE veya daha büyük puntoyla Kalın Küçük Harflerle yazılmalıdır. Ara ve alt başlıkların ise sadece ilk harfleri büyük yazılmalıdır.

Metin içindeki vurgulanması gereken ifadeler, eğik harflerle gösterilir, kalın karakter kullanılmaz.

Doğrudan alıntılar tırnak içinde verilir. Alıntılar 5 satırdan fazla olduğunda, paragraf girişinden bir cm içeriden başlatılmalı ve bir punto küçük yazılmalıdır.

Yazımda, TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.

Kaynak Gösterimi

Dipnot ve kaynakların yazımı konusunda, yöntem bakımından kendi içinde tutarlı olması, dergi ve kitap adlarının eğik/ince, makale başlıklarının ise “tırnak” içinde, düz olarak yazılması ve sonda “Kaynaklar”ın verilmesi gerekir.

İnternet adreslerinde, parantez içinde erişim tarihi belirtilir.

Kaynaklar metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak aşağıdaki şekilde yazılmalı; eserin yayınevi ve makalelerin sayfa aralıkları belirtilmelidir. Atıf yapılmayan çalışmalara Kaynaklar kısmında yer verilmemelidir.

Cunbur, Müjgân (1987), “Atatürk ve Milli Birlik”, Erdem, C.3, S. 7, s. 1-11.

Ergin, Muharrem (1991), Dede Korkut Kitabı II, 2. bs. Ankara: TDK Yay.

Öztuna, Yılmaz (2000), Türk Müsîkîsi Kavram ve Terimleri Ansiklopedisi, Ankara: AKM Yay.

Dört ve daha fazla yazarlı yayınlar: Deny, Jean vd. (1959), Philologiae Turcicae Fundamenta I, Wiesbaden: Steiner Verlag.